

РАДМИЛА РАДИЋ

ДРУШТВЕНО-ЕКОНОМСКИ ПОЛОЖАЈ РАДНИЧКЕ КЛАСЕ У СРБИЈИ У ПЕРИОДУ ОД 1945. ДО 1950.

После победе социјалистичке револуције у Југославији 1941. — 1945. године, према тадашњој политичкој представи, основну структуру друштва чинили су раници и сељаци, и „народна интелигенција“. То су били победници у револуцији, па се сматрало да њима припада власт у новој држави. Како је у исто време владајућа идеологија била идеологија радничке класе, из претходних чињеница произилази значај проучавања друштвеног положаја радничке класе у Југославији. Пошто је економски положај радника знатно утицао на друштвену улогу радничке класе, ми смо се латили научног задатка да проучимо друштвено-економски положај радничке класе, ограничавајући се на територији Србије. Раздобље 1945 — 1950. године чини посебну целину у друштвено-економском и политичком развоју Југославије, па је то утицало на формулисање наше теме дате у наслову овог рада.

Под појмом радничке класе у поменутом раздобљу, па и нешто касније, подразумевала су се сва лица која су претежно физичким, мануелним радом обављала послове у производњи. Са увођењем самоуправљања, ово гледиште је све више уступало место схватању да је радник свако ко живи од власитог рада, тј. свако лице у радном односу, без обзира на посао који врши. Ми у овом раду под појмом радничке класе подразумевамо ону друштвену скупину којој припадају сва лица запослена непосредно у процесу производње, тј. у привредним предузећима државног или приватног сектора.

Мада је Комунистичка партија Југославије, авангарда радничке класе, била главни организатор нове власти и целокупног привредног и друштвеног живота у земљи, радничка класа је у најпунијој мери била обухваћена синдикалном организацијом. То је разлог што у овом раду друштвени положај радничке класе посматрамо претежно кроз положај и улогу синдината у друштву.

ОСНИВАЊЕ ЈЕДИНСТВЕНИХ СИНДИКАТА РАДНИКА И НАМЕШТЕНИКА ЈУГОСЛАВИЈЕ

1. Синдинат у обнови земље

Синдикати су у капиталистичком друштву настали као организација за заштиту интереса радничке класе. После октобарске социјалистичке револуције, у СССР-у синдикати се дефинишу као организација преко које радничка класа учествује у управљању производњом. Руко-

вођен практичним разлозима, Лењин, нарочито после X конгреса КПСС, поставља концепт синдиката, према коме они представљају трансимисију између авангарде и радничких маса. Лењин је заступао „платформу“ по којој је освајање позиција социјализма могло да се оствари једино уз постојање етатизма, а синдикати су били потребни радничкој класи да је штите од „бирокупатског изопачавања државног апарата“, пошто су радници још увек били у најамном односу.¹

Синдикати су се, према совјетској теорији, налазили између Партије и државе и представљали резервоар државне власти или су, како пише Лењин, учествовали у формирању „администратора из редова радних маса“. Док су у капитализму били супротстављени држави као класном органу буржоазије, у социјализму синдикати имају истовестне циљеве с радничком државом. Из тога су се рађале многе нејасноће оно улоге синдиката. Они су били недржавна организација, али као учесници у власти, нису били ни потпуно самостални. Самим тим, иако заштитници интереса радничке класе, они су морали да буду и учесници у принуди. Стога је Лењин дао формулу о синдикатима као „школи комунизма“. Радничка класа по тој формули не остварује власт непосредно, него преко своје авангарде, преко Партије, државе и друштвених организација. Синдикати преносе мисли и вољу радничке класе држави и Партији и с њима блиско сарађују. С друге стране, Партија руководи синдикатима првенствено преко деловања својих чланова у њима. Преко синдиката Партија је припремала, идејно и политички, радничку класу за учешће у привреди и управљању.

У својим активностима синдикати су примењивали метод убеђивања, друштвеног утицаја и метод принуде. Били су масовна и добровољна организација, заснована на производном принципу и на принципу демократског централизма. Као основне функције синдиката формулисане су: производно-економска, заштитна и културно-васпитна.

Дефиниција синдиката као „полуге или трансимисије“, без чије помоћи није могуће остварити диктатуру пролетаријата, дошла је касније од стране Стаљина.² Југословенски синдикати били су оформљени у великој мери на искуствима и пракси совјетских синдиката. Сличности су се огледале и у теоријском и у организационом погледу, нарочито до 1948. године. То је очевидно из говора и предавања југословенских синдикалних функционера Ђуре Салаја, Мише Павићевића, Ивана Божичевића и других.³ Међутим, синдикати ипак нису били ни директна копија совјетских синдиката, јер је углавном прихваћено и спровођено оно што је одговарало специфичним условима и развоју југословенске револуције. Полазећи од Стаљинове поставке о полугама или трансимисијама, Моша Пијаде је 1948. године писао да се у Југославији систем народне демократије разликује од Стаљинове схеме пре свега по мањем броју масовних организација које га сачињавају, као и по улози коју код нас игра Народни фронт. У састав Народног фронта улазиле су све остале масовне организације и Комунистичка партија, иако је она својом посебном партијском организацијом чинила „руководеће језгро и усмеравајућу силу читавог Народног фронта“. Друго, Моша Пијаде истиче да су у југословенском систему народне демократије на прво место долазили народноослободилачки одбори, који су настали у току устанка и који су постали „политичка основа народне револуције у условима НОР-а“. Мада су многи војни и политички руководиоци у рату дошли из предратне синдикалне школе која их је припремила за борбу, синдиката као посебне организације није

било у току рата и они, како пише М. Пијаде, нису као посебна организација непосредно учествовали у обарању буржоазије са власти, већ су основани тек после ослобођења.⁴

По свом формирању, синдикати су дефинисани као формално независна, ванпартијска организација, која повезује Партију с радничком класом и која представља „школу управљања“. На Оснивачком конгресу КП Србије, маја 1945, Воја Лековић је у реферату о синдикатима рекао: „Ако је бољшевичка партија користила синдикате за заштиту радничких интереса, од такве државе као што је диктатура пролетаријата, онда тим пре морамо ми користити синдикате за заштиту интереса радничке класе од државе коју ми стварамо, а која још није диктатура пролетаријата. Овоме треба додати и чињеницу да је наша нова држава на привредном пољу још увек слабија од приватних капиталиста, што условљава да се за извесно време приватни капитализам јача и угрожава позиције радничке класе. Синдикати код нас, данас, имају задатак да бране интересе радничке класе од приватних капиталиста и да бране државу и државне интересе од истих непријатеља капиталиста.“ Синдикати су даље дефинисани као организација која ће бринути о свакодневним проблемима радника, учествовати у управљању предузећа и радити на културно-просветном образовању радничке класе.⁵ Карактеристично је да се синдикат у овој фази нигде не помиње као организација која ће, поред осталог, и штитити радничку класу од, како је то речено, „бироكرатског изопачавања државног апарата“.

Акција обнављања синдиката почела је најпре у Србији, јер је она била највећим делом ослобођена и ту се налазио знатан број партијских и синдикалних кадрова, учесника НОБ. Значајну улогу одиграо је при том Ђуро Салај, који се крајем 1944. вратио из СССР-а и одмах укључио у посао на организацији синдиката. Званична одлука о приступању поновном оформљењу синдикалне организације донета је на конференцији београдског радничког одбора ЈНОФ-а, 27. XII 1944, када је изабран и сазивачки одбор од 8 чланова, који је требало да припреми збор београдских радника за 31. XII 1944. године.⁶ Збор је одржан на Славији и на њему је изабран Централни акциони одбор, који је даље имао задатак да организује акционе одборе по предузећима и установама и да припреми сазив општеземалске конференције. На збору су присуствовали и представници радника из других крајева земље. Међу предложеним кандидатима за Централни акциони одбор, збор је одбио једино кандидатуру Милорада Белића, припадника бивших Реформистичких синдиката. Прихваћена је заједничка резолуција, у којој се као најважнији задаци радничке класе и синдиката истичу: борба за коначно ослобођење земље и привредну обнову, заштита економских интереса радничке класе, побољшање услова живота и рада и културно-просветно уздизање.⁷

Акциони одбор одржао је прву седницу већ 1. јануара 1945. и одмах потом приступио сазиву конференција појединих струка, упису чланова и избору кандидата за конгрес. За председника Акционог одбора изабран је Радоје Дакић, а чланство у синдикатима признато је свима који су раније били чланови Независних, УРСС-ових, и других организација. Делегација изабрана на овој седници посетила је сутрадан маршала Тита и поднела писмену представку НКОЈ-у о потреби што бржег стварања синдиката. Захтев је 3. јануара 1945. одобрило Повереништво унутрашњих послова.⁸

Акциони одбор за припрему Земаљског конгреса синдиката Југославије образован је 11. јануара и у њега су ушли представници готово свих предратних синдикалних организација. Такође, у позивима који су разаслати за конгрес, наглашено је да се у делегације изаберу чланови који су раније већ радили у синдикатима.

Оснивачка конференција одржана је 23-25. јануара 1945. у Београду, уз присуство 138 делегата из целе земље. Том приликом је усвојен Привремени статут и разрађена организација синдиката. Утврђено је постојање 21 синдикалног савеза, али се број савеза касније неколико пута мењао, да би се коначно усталио после VI пленума ЦОЈСЈ на 21 (фебруара 1948). Формулисано је да основни задаци синдиката обнављање и стално повећање ратне производње, пружање помоћи организацији управљања привредом, контрола производње, борба за радну дисциплину и против неодговорности на послу, сузбијање шпекулације и саботаже, подизање животног стандарда радничке класе, решавање радничког законодавства итд. На конференцији је одлучено да се покрене синдикални лист „Рад“ и да Јединствени синдикати радника и намештеника Југославије приступе као колективни члан ЈНОФ-у. Чланови Главног одбора ЈСРНЈ изабрани су 25. јануара, а 26. он је званично конституисан и за председника је именован Ђуро Салај.⁹ Главни одбор донео је одмах упутства о начину уписивања и висини чланарине. Упис у чланство вршиле су синдикалне подружнице, уписнина је износила 15 динара, а месечна чланарина је до априла 1945. износила 20 — 50 динара. После доношења Уредбе о радничким надницима висина чланарине одређивана је према висини плате.

Јединствени синдикати имали су две основне карактеристике функционисања: пирамидалну организацију и демократске централизам. пирамидална организација значила је да централно тело управља нижим организацијама које се шире све до базе, која се налази на месту рада. Принцип демократског централизма значао је да су се сви нижи органи покоравали одлукама виших. Мада се синдикалне организације од самог почетка изграђују и на територији појединих република, ЈСРНЈ је био централистичка организација. Највише руководеће тело био је Општи земаљски синдикални конгрес, који је требало редовно одржавати сваке друге године, а по потреби и ванредно. На њему је Главни одбор подносио извештај о раду, бирали су нови чланови и доношена упутства о даљем деловању. Главни одбор састојао се од 29 чланова, међу којима је бирао извршни одбор који је руководио текућим пословима.¹⁰ При Главном одбору постојао је Централни борбени фонд, који је из својих средстава требало да финансира штрајкове. Није међутим могуће утврдити да ли је уопште било штрајнова које би овај фонд могао финансирати. Наиме, синдикални руководиоци су скретали пажњу на то да Главни одбор неће помагати и финансирати „нецелисходне штрајкове“, који би у постојећим условима „поткопавали темеље привреде“. Радницима се објашњавало да штрајк није у њиховом интересу, јер ће тако уздрмати друштвени поредак у коме су они на власти и у коме прено синдиката могу да остваре „све за шта постоје реалне могућности“.¹¹

Највиши форуми појединих струка биле су централне управе савеза, које су бирале сваке друге године на конгресима струковних савеза. Састојале су се од 19 чланова, између којих је бирао извршни одбор. Централне управе су за свој рад одговарале Конгресу, али су директиве и упутства примале од Главног одбора. Управе су своје за-

датке спроводиле преко савезних секретаријата по свим федералним јединицама и аутономним областима, а по потреби било је предвиђено да се организују и секретаријати појединих индустријских области. Савезни секретаријати спроводили су одлуке централних управа на територији федералних јединица и повезивали рад месних одбора и подружница. Месни одбори оснивани су у свим местима где су постојале две подружнице исте струке, а бирани су на конференцијама чланова једног савеза у месту.¹²

Основна јединица Јединствених синдиката била је подружница. Она се формирала у сваком предузећу где је било најмање 30 запослених, односно 15 радника и намештенина, под условом да су сви учлањени у синдикат. Управа подружнице бирана је на годишњим скупштинама и у њу је улазило 5 чланова. У мањим местима формирана су платишта.

Оваква организација почивала је на тзв. индустријском принципу, једна фабрика — једна подружница, или једно предузеће — једна подружница, у оквиру које су обједињени радници и намештеници свих струна. Поред вертикалне везе, која је више водила рачуна о производњи и касније о такмичењу и испуњавању планова, постојала је и хоризонтална организација која је усаглашавала рад свих синдикалних форума и бринула о културним и просветним активностима. У свим републикама формиран су Земаљски одбори ЈСРНЈ, који су обједињавали рад свих струковних организација на својој територији. Земаљски одбори бирани су на земаљским синдикалним конгресима. Делокруг рада Земаљског одбора Србије обухватао је и АП Војводину и Аутономну Косовско-Метохијску Област, а веза је остваривана преко Покрајинског и Обласног одбора. Земаљски одбор је био повезан с месним синдикалним већима, која су координирала рад подружница и МСО у својим местима. Месна синдикална већа су бирана у местима где су постојала бар два месна одбора или две подружнице различите струке, а у њихов састав су улазили представници свих културно-уметничких и фискултурних друштава, представници подружница и платишта. Рад се у синдикалним организацијама, од врха до дна, делио на секторе за: културно-просветни рад, организациони рад, радне односе, социјално осигурање, рад с омладином и сектор за привреду.

На Првој општеземаљској синдикалној конференцији било је предвиђено и формирање окружних секретаријата у удаљеним индустријским местима, али у Србији такви секретаријати нису били формиран.¹³

Чланство у синдикатима било је добровољно, мада је у извесним случајевима долазило до кршења овог принципа на тај начин што се од плата, приликом исплате, одмах на благајни одбијало за синдикалну чланарину. Чланови синдиката имали су право да присуствују и сарађују на свим синдикалним састанцима, да бирају и да буду бирани у синдикална тела, да дискутују и дају предлоге. Поред тога, чланови синдикала имали су извештај број бенефиција приликом снабдевања, одласка на годишње одморе, лечења и сл. Обавезе чланова синдиката састојале су се у плаћању чланарине и учествовању у акцијама које је покретао синдикат. При раду синдикат се служио методом убеђивања, али није му у извесним ситуацијама био стран ни метод принуде.

Основне функције синдиката могле би се формулисати као: производно-економска, која подразумева мобилизацију радника за учешће

у изградњи земље, активности синдиката на повећању продуктивности, побољшању радне дисциплине, борбу за бољи квалитет производа итд.; културно-васпитна, која се односи на васпитање, просвећивање и културно уздицање радничке класе, повећање опште стручности и припремање радника за преузимање важних функција у производњи, формирање новог односа према раду итд; и трећа, заштитна функција, која обухвата бригу о економском и социјалном положају радништва.

Почетком фебруара 1945. почеле су припреме за сазив општеземаљских конференција појединих струковних савеза и за ту сврху су одређене посебне комисије, које су имале функцију привремених централних савезних управа. Комисије су морале до 10 марта да поднесу Извршном одбору пројекте правила и сазову конференцију до 1. маја. На истој седници изабрани су чланови 16 комисија, међу којима и комисије Земаљског одбора Србије. Конституисање комисије Земаљског одбора Србије извршено је на седници Главног одбора 14. фебруара, а истог дана извршено је и конституисање већине комисија у осталим републикама. За председника је био изабран Душан Петровић Шане, за секретара Десимир Јововић и Иван Божичевић, за благајника Настасија Лабудовић, а за чланове Павле Павловић, Милорад Белић, Велимир Пешић, Живорад Ђурић, Милан Шијан, Драга Стефановић, Милан Ђерић и Глиша Пауновић.¹⁴ Земаљски одбор Србије, међутим, све до јуна није функционисао као руководеће тело, његов састав се мењао и он се углавном бавио интервенцијама. Коначно је организационо био учвршћен тек маја 1945. и у оквиру њега је формирана партијска јединица. Земаљски одбор био је подељен на 5 одељења: организационо (водило је бригу о кадровима, картотеци чланства, дописима, курсевима и сл., а на челу му се налазио Десимир Јововић), одељење за регулисање радних односа (бавило се колективним уговорима, разврставањем у разредне скупове, сарадњом с Министарством социјалне заштите и сл., водио га је Слободан Босиљчић), одељење социјалне заштите (решавало је питање незапослености, обезбеђење станова, заштиту деце и сл. руководиоца му је Милисав Ивановић, председник Земаљског завода за осигурање радника), привредно одељење (Радоје Данић) и културно-просветно одељење (Мирко Милојковић).¹⁵

Рад на бржем спровођењу организације био је успорен јер нису постојала савезна правила, нити правила земаљских одбора и месних синдикалних већа. До маја су били формирани месни синдикални одбори стручних савеза и акциони одбори подружнице. Планиране земаљске конференције појединих савеза биле су одложене, а уместо њих је заказан други пленум ГО ЈСРНЈ, одржан 1. и 2. априла 1945. На њему су донета правила МСВ, предложена и одобрена савезна правила, потврђена ранија реорганизација неких савеза, донета одлука да се број од најмање 30 чланова за образовање једне подружнице смањи на 15 и извршен избор централних управа 26 струковних савеза.¹⁶ Усвајање Правила Земаљског одбора Србије било је одложено, тако да су она донета тек маја 1945, као и правила МСВ-а.¹⁷ Задачи Земаљског одбора били су: изградња синдикалног одбора у Србији, руковођење општим и заједничким акцијама, учешће у привредној обнови и изградњи земље у сарадњи с органима власти, покретање економских и социјалних питања код федералних тела, развој и помоћ културном, спортском и задружном животу и пропис правила МСВа. Месна синдикална већа имала су првенствено задатак да раде на кул-

турно-просветном плану, па тек потом на привредном и на економском положају радничке класе.¹⁸ Својом делатношћу МСВ су обухватила је-дан срез, а директиве су примала од земаљских одбора.

Први конгрес синдиката Србије одржан је почетном јуна 1945. и на њему су поднети реферати о политичко-привредним задацима, о организационом стању и проблемима, о економском положају и тарифној политици, о културно-просветном раду и о радничкој класи и радничким социјалним установама. На конгресу је изабрана нова земаљска управа у коју су ушли: Душан Петровић Шане, Раша Анђелковић, Крста Филиповић, Десимир Јововић, Павле Павловић, Радоје Данић, Јосип Боснар, Милисав Ивановић, Мирно Милојковић, Драга Стефановић, Милорад Белић и Миленко Вићентијевић. Као основни задатак радничке класе, на конгресу је истакнута обнова и изградња земље.¹⁹

И поред организационих проблема, број чланова синдиката је из месеца у месец растао, мада се не може сасвим поуздано утврдити тачност података. У време Првог конгреса у Србији су била 280.394, а до краја године 324.223 члана.²⁰

КРЕТАЊЕ СИНДИКАЛНО ОРГАНИЗОВАНИХ РАДНИКА У НР СРБИЈИ ОД 1946. ДО 1950. ГОДИНЕ

Године	I	II	III
1946.	405.242	327.752	291.303
1947.	521.919	416.371	379.472
1948.	631.167	489.855	518.560
1949.	695.675	574.274	—
1950.	—	554.899	— ²¹

Од Прве земаљске конференције ЈСРНЈ до Првог конгреса синдиката Србије, се учланило око 130.000 радника и намештеника у синдикате у овој републици.

Први пленум синдиката Србије почео је 30. децембра 1945. и на њему су оштро критиковани покушаји давања синдикалном покрету чисто економско обележје и његовог одвајања од политичке организације. Наиме, иако су синдикати створени у измењеним условима после рата, поједини предратни синдикални функционери социјалдемократских синдиката, нису могли да се ослободе старих представа. За њих су синдикати и даље били организација која је требало да се бори првенствено за економске циљеве. Такође су критиковане и појаве да се синдикати претварају у предузећима у помоћна одељења управа. Синдикалне подружнице су међутим, у неким предузећима биле оптерећене административним пословима, кршиле законске одредбе о уплати чланарине, забрањивале радницима учешће у дискусијама, наређивале да долазе на састанке итд.²²

У току 1946. синдикат је добио Уставом и Законом о државним привредним предузећима право да интервенише у случајевима неправилности, да даје директорима предлоге из области побољшања продуктивности, организације рада, бољих услова живота радника, у персоналним питањима, предлагању ударника итд. У случају неправилности у раду предузећа и директора, синдикалне организације су имале пра-

во и дужност да о томе обавештавају више државне органе. Осим тога, оне су одређивале једног члана за стручни савет који је помагао у раду директору предузећа.²³ У документима ће се ретко наићи на слушајеве жалби на рад органа управљања, а посебно на примедбе у вези с радом виших тела. С друге стране, рад нижих синдикалних органа био је стално изложен критици. Разлози неефикасности у раду тражени су обично у лошем кадру синдикалних функционера, њиховом ниском образовању и неискуству, због чега су често смењивани, у недовољној пажњи коју су партијске организације поклањале раду синдиката, неспровођењу директива највиших синдикалних тела итд.²⁴ Нигде се не може наићи ни на траг размишљања о томе да су радници незаинтересовани за синдикалне организације, јер у њима не виде организацију која заиста води рачуна о њиховим интересима и преко које они могу да остваре своје утицаје. Најмањи број организованих радника био је у синдикатима у рударству, грађевинарству, дрвној и тешкој индустрији и пољопривреди, где је истовремено и најмањи проценат радника редовно плаћао чланарину. На пример, од 610.664 организована радника у НР Србији 1948. године, само 75% је редовно плаћало улог.²⁵ Ако су подаци тачни, што се не може проверити, онда је проблем организовања решаван крајње кампањски, па је тако у време одржавања годишњих скупштина, већих конгреса синдиката и Партије и сл., број организованих који су плаћали чланарину, нагло је растао, а потом поново опадао.

2. Однос Партије и синдиката

У једном партијском документу с почетка 50-их година, односи између Партије и синдиката дефинисани су као односи „два органа једне исте класе, два органа која теже истом циљу — изградњи социјализма — и заједнички се боре за тај циљ“, а разлика постоји у томе што је „Партија одабрани одред, састављен од политички најсвеснијих и најпожртвованијих трудбеника, а синдикати су масовна организација радничке класе“.²⁶ У пранси су односи Партије и синдиката били много компликованији. Мада су имали исти циљ, синдикати су по форми били непартијска организација, а Партија је представљала руководећу снагу целог друштва и доносиле кључне одлуке о његовом животу и развоју. Пошто је у њој била оличена политичка моћ револуционарних снага, то је одређивало и карактер масовних организација, тј. синдиката. Партија је руководила синдикатима и прено њих преносила директиве и задатке радничкој класи, посебно у области привреде. Партија је, истовремено, морала стално да пази да не омета прекомерном пажњом рад синдиката, да не би нарушила синдикални демократизам, а с друге стране, она му није могла оставити ни превелику самосталност, јер се тако ризиковао отворени конфликт синдиката и државе. Наиме, променом носиоца власти, синдикати су као организација класе на власти, постали носиоци истоветних интереса „са народном државом“. Самим тим, они нису више могли да реализују непосредне интересе својих чланова, него су те интересе посредовали у складу с расположивим могућностима. Расположиве могућности зависиле су опет од карактера продуциционих односа, друштвеног поретка и система управљања. Противречности су могле да се јаве уколико би државни апарат одступио од утврђених социјалистичких принципа и почео да угрожава радничке интересе.

Мада су формално били самостална организација, синдикати ни-
су могли донети ниједну важну одлуку без знања и учешћа Партије.
Основни метод рада Партије у синдикатима био је метод убеђивања, а
облици преко којих је остваривала своју руководећу улогу, испољава-
ли су се кроз пружање опште оријентације рада на партијским кон-
гресима и конференцијама и прихватање програма рада Партије од
стране синдиката; даље, преко сарадње партијског и синдикалног ру-
ководства, преко чланова Партије у синдикатима и преко утицаја на
избор синдикалних функционера. У окружним и рејонским партијским
комитетима постојали су сектори за синдикални рад, а у фабрикама и
предузећима партијске ћелије. Партијски комитети су синдикално ор-
ганизованима постављали задатке преко основних партијских организа-
ција у предузећима, а основне партијске организације су преко чланова
задужених за синдикални рад руководиле радом подружнице. Чла-
нови и кандидати Партије, чинили су у предузећима језгро синдикалних
актива, а у синдикална руководства бирани су у већини случајева чла-
нови партијских руководства. У савезним управама синдиката и у Зе-
маљском одбору Србије формиране су партијске јединице везане за
ЦК КПС, а у секретаријатима по струнама и у месним синдикалним
већима синдикални активи које су чинили чланови Партије. Дешавало
се врло често да су секретари партијских комитета били и председни-
ци синдикалних организација, одбора или пододбора, или да су обје-
дињаване дужности партијских руководиоца и плаћених синдикалних
функционера, или да су инструктори партијских комитета били исто-
времено и председници среских синдикалних већа.²⁷

У почетку формирања синдикалне организације, Партија није по-
клањала довољно пажње организационом учвршћењу синдиката и њи-
ховом политичком раду, већ је сав посао препуштала члановима задуж-
еним за синдикални рад. Чланови Партије учлањени у синдикат били
су углавном незаинтересовани према делатностима синдиката. Ако исто-
времено не би и партијским путем добили директиву у вези синди-
калног рада, партијско руководство и организације нису се сматрали
одговорним за спровођење директива које су синдикалне организације
добиле од свог руководства.²⁸

Највиша партијска тела нешто су чешће разматрала организа-
ционе проблеме синдиката и односе синдиката и Партије у тону 1945,
да би се касније синдикални проблеми постављали на дневне редове
седница ЦК КПЈ и ЦК КПС тек једном до два пута годишње. Међутим,
чак и у тим ретким приликама обично су се закључци сводили на то
да Партија није поклонила довољно пажње синдикатима, да тај однос
треба интензивирати и да активности синдиката нису задовољавајуће.
У лето 1945. године, ЦК КПЈ је ради ефикаснијег каналисања синди-
калних активности приступио формирању синдикалних комисија при ЦК
и републичким партијским руководствомима. Чланови комисије при ЦК
КПЈ образоване јула 1945. били су: Миха Маринко, Радоје Данић, Ђуро
Салај, Пепца Кардељ, Лазар Стефановић, Ђуро Шпољарић и Иван Бо-
жичевић. Већина ових функционера били су председници или секретари
главних и земаљских одбора ЈСРНЈ, а сви су били чланови Партије.
Одлука о формирању синдикалне комисије при ЦК КПС донета је на
састанку 15. јуна 1945. и за чланове ове комисије постављени су: Ду-
шан Петровић Шане, Драги Стаменковић, Десимир Јововић, Јован Бу-
ћан и Ђорђе Бошковић. Синдикалне комисије имале су задатак да
изучавају проблеме који стоје пред синдикалним организацијама, да

обавештавају ЦК о стању у синдикатима и да предлажу мере које Партија треба да предузме ради побољшања синдикалне делатности и правилног спровођења партијске линије у синдикатима.²⁹ Паралелно са оснивањем синдикалних комисија, ЦК КПЈ је на својим састанцима у јулу и августу, као најважније задатке синдиката истакао: борбу за повећање продуктивности, бољу дисциплину, побољшање организације рада, развој такмичења и потребу даљег приближавања радним масама.

Партија је врло активно учествовала приликом давања предлога за избор синдикалних функционера, на конференцијама и годишњим скупштинама, од продужница све до највиших тела. Пре избора, партијске организације су одређивале људе који ће бити изабрани, пазиће при том да обезбеде потребан број својих чланова у њима.³⁰ Однос између партијских и синдикалних организација на терену кретао се у две крајности. У првом случају, партијске организације су потпуно преузимале послове синдиката, доносиле одлуке уместо њега и просто их само преносиле на седнице управних одбора подружница; често су мењале синдикалне функционере без знања и сагласности виших синдикалних форума, а упражњена места су споро попуњавале. Приликом спровођења одлука и директива ишло се директно, заобилазећи постојање синдикалних организација.³¹ У другом случају, партијске организације су потпуно занемаривале рад синдиката. Говорећи о организационим задацима Партије на II пленуму ЦК КПЈ, Александар Ранковић је рекао да се руковођење синдикатима у већини случајева свело на постављање чланова Партије на руководеће функције.³² Срески и месни партијски комитети врло су ретко разматрали рад синдикалних организација; уколико су то и чинили, онда је то било у вези с доношењем партијских резолуција које су се односиле на рад масовних организација. Знатан број партијских комитета у Србији, у току 1949. чак њих 165, није уопште имао члана задуженог за синдикат, нити сектор за синдикални рад, јер се то сматрало мање важним делокругом рада. Сав посао обично се препуштао појединцима који су највише бриге водили о редовном плаћању чланарине.³³ Лошим радом Партије у синдикатима објашњавала се и лоша социјална структура партијског чланства. У свим партијским документима од 1945. до 1950, а посебно у материјалу Оснивачког конгреса КПС и V конгреса КПЈ наилази се на незадовољство због броја радника у Партији.

Тачни подаци о броју чланова Партије и социјалној структури донекле се разликују у изворима, тако да се бројчани подаци морају прихватити с извесном резервом. При крају јесени 1944. у Србији је било око 3.500 чланова Партије, од чега 1.585 радина. У време Оснивачког конгреса КПС, у ужој Србији има 23.848 чланова Партије, а крајем 1945. — 31.945 (у НРС — 51.111). Од тог броја радника је било 14.687 (29%), сељака 22.996 (45%), службеника 9.082 (18%) и осталих 4.356 (8%). Наредних година, учешће радника у укупном броју чланова Партије у НРС, кретало се од 26-30%. Још је мање у укупном броју чланова Партије било индустријских радника. Од 49.472 радника члана Партије 1949. године, само 44% били су индустријски радници.³⁴

Поред лошег социјалног састава, чланове Партије је карактерисала и ниска образовна структура. Од 79.065 чланова Партије у Србији 1946. године, без школе је било 8,5%, с основном школом 66,4%, са 4 разреда средње школе 10,2%, а с вишим образовањем 14,9%. Две године касније проценат чланова Партије без икаквог образовања сма-

њо се на 7,8%, с основном школом се повећао на 66,8%, док је средњу школу имало 12,5% чланова.

Низак ниво образовања био је обележје и чланова синдикалних форума у НР Србији. Највећи проценат функционера у апарату ГО ЈССЈ, Покрајинском одбору, Обласном одбору, месним синдикалним већима у Београду, Новом Саду, Крагујевцу и другим местима били су занатски радници, од којих је веома мали број имао предратно синдикално искуство у раду. Такође, од 187 синдикалних функционера у главним телима НР Србије 1949. године, само 17 их је имало завршену синдикалну школу ЦО ЈСЈ, а 35 школу ГО СС. Готово сви плаћени синдикални руководиоци у НРС у раздобљу 1945-1950. године били су чланови Партије.³⁵

Управо недостатак искуسنх синдикалних кадрова наводио се као најчешћи узрок слабости синдикалних организација на терену. Због непознавања основних организационих принципа синдината, на почетку организовања стваране су у једном броју предузећа струковне подружнице, у другима рад није био подељен на секторе, није се водила картотека чланства, нити је постојала евиденција о броју учлањених. У неким деловима Србије радници су одбијали да се учлане у синдикат с образложењем да су имали лоша искуства са предратним синдикатима, па су чланови Партије и СКОЈ-а добијали задатак да раде на њиховом убеђивању. Ако би и постали чланови, убрзо би напуштали организацију незадовољни залагањем синдината за економске проблеме радничке класе. Партија у првим данима није била у стању да потпуно контролише обнављање синдикалних организација, па се у неким деловима земље организовање подружница изводило ван њене контроле. То је био један од разлога „неправилних синдикалистичких схватања“ која су се састојала у иступању синдикалних организација као „заштитница“ радног народа у односу на органе власти и државну управу, у издвајању синдината и заобилажењу партијске организације и управа предузећа при доношењу важних одлука, захтевима за посебним делокругом рада, мешању у рад предузећа, отпуштању и премештању радника, смењивању управника предузећа и сл.³⁶ У неким срезовима синдикалне организације су представљале већу власт од народних одбора, а у политичким акцијама потпуно су замењивале Народни фронт. Такав однос био је могућ током 1945. и делом 1946. године, док је трајао процес организационог сређивања синдината и формулисање његових основних функција. Касније, међутим, Партија потпуно преузима све њихове задатке и гуши сваку самосталност синдината или их, једноставно, потпуно заобилази.

Односи синдината с Народним фронтом и другим масовним организацијама нису били лишени несугласица. Иако је синдикат био део Народног фронта, и то његов „најчвршћи стуб“, прихватао његов Програм и као такав био дужан да спроводи све одлуке Народног фронта, прилагођавајући их специфичним условима, стварна сарадња била је минимална. Многе управе подружница сматрале су да је задатак одбора Фронта одржавање „политичких конференција“, док оне треба да се баве економским проблемима. Синдикалне организације нису упућивале своје чланство на активност у основним организацијама Народног фронта, јер су сматрале да чланови синдината већ својим радом у овој организацији, исцрпљују и обавезе према Фронту. Такав однос био је оштро критикован на II конгресу Народног фронта Србије 1947. године.³⁷ Међутим, Народни фронт Србије није се бавио

проблемима синдиката. од 107 прегледаних записника Извршног одбора Народног фронта Србије ни у једном дневном реду седница не може се наићи на тачку о синдикатима.

О сарадњи синдиката и Народне омладине још се мање може говорити. Синдикалне подружнице су или просто преузимале вођство над активом Народне омладине у предузећу или се уопште нису интересовале за његов рад. Координација се формално огледала у томе што је један члан омладинских руководстава био и члан управног одбора подружница. Августа 1945. образована је при Земаљском одбору Србије Синдикална комисија за омладински рад којом је руководио Михаило Швабић, али делатност радничке омладине на пољу обнове и изградње углавном се изводила без учешћа синдиката. Долазило је чак до повремених сатанана у оквиру појединих предузећа, на којима су чланови омладинског и синдикалног руководства покушавали да се договоре о њиховим акцијама и на чијим конференцијама радничка омладина треба да учествује. Због несугласица у раду, приликом организације идеолошко-политичког и културног живота долазило је до дуплирања, па су тако истог дана одржаване скоро идентичне конференције или политичка предавања. У појединим средњим синдикалним већима због тога је свани дан у недељу био одређен за неку врсту конференције или састанка.³⁸

ОРГАНИЗАЦИЈА ПРИВРЕДЕ И СТРУКТУРА РАДНИЧКЕ КЛАСЕ

1. Привредна обнова

По људским и материјалним губицима Југославија је, у односу на своје национално богатство пред рат, највише била погођена од свих савезничких земаља у другом светском рату. Демографски прерачуни се не слажу, али процене о губитку становништва крећу се од 1 до 2 милиона, или по званичним подацима 1.706.000 људи. Најтеже губитке претрпело је цивилно, и то радно способно становништво, чак 69%. Израчунато је да је страдало око 90.000 стручних радника и око 40.000 интелектуалаца у целој земљи, што је с обзиром на ниску квалификациону и образовну структуру становништва пред рат представљало велики ударац.³⁹

Оштећења у индустрији кретала су се око 36,5%. Погођена су у првом реду крупна предузећа, војна индустрија, индустрија текстила, метала, коже и електро-индустрија. Делимично или потпуно било је уништено око 112.000 занатских радњи, а око 15.000 занатлија разних струка одведено је у заробљеништво. Индустријска производња је по ослобођењу радила са само 30% капацитета. Тешко су оштећене саобраћајнице, стамбени објекти, пољопривреда итд. Преко 3,5 милиона људи остало је без дома.⁴⁰

Не постоје прецизни подаци о висини губитака становништва у Србији, али процентуално највише народа стадало је у београдској и крагујевачкој области.⁴¹ Терор над становништвом значајно је и велики број људи по затворима и логорима, плаћање трошкова окупације и ратне одштете (који су се у Србији пели на милијарду динара), систематску пљачку рудних богатстава, хране, машина и фабричке опреме, досељавање стотина избеглица и сл. Порушено је преко 100.000 јавних, привредних и стамбених објеката, посечено око 80% комуналних шума, тешко оштећена 273 индустријска објекта, лашке 345, а потпуно

уништено 348 објеката.⁴² Најтежа оштећења претрпели су путеви, мостови, железничке пруге и друге саобраћајнице.

Марта 1944. Повереништво за обнову НКОЈ-а израдио је смернице за обнову земље, према којима су основни задаци били: повећање производње, обезбеђење основних потреба становништву, регулисање набавне и расподеле сировина, правилна расподела радне снаге и државна контрола над предузећима.⁴³ Повереништво је руководило обновом све до децембра 1944, када је образован Привредни савет у чији састав су ушла повереништва трговине, индустрије, саобраћаја итд. и Комисија за привредну обнову земље. Све федералне јединице оформиле су своје привредне савете и комисије које су управљале привредом по републичким јединицама. У Србији је Привредни савет образован одлуком Председништва АСНОС-а од 5. I 1945. године.⁴⁴

Прва етапа обнове трајала је од октобра 1944. до априла 1945. У овој фази били су ослобођени углавном слабије индустријализовани делови земље, а сва производња одлазила је за фронт. Одлуком НКОЈ-а од 17. XI 1944. првенство у обнови добили су саобраћај, индустрија и пољопривреда. Власти су настојале да осигурају исхрану, сузбију црну берзу и олакшају положај социјално небринутих.⁴⁵ У погледу цена и новца владао је општи хаос. Радници, чиновници, па ни војска, све до краја 1944. нису исплаћивани, слободна продаја робе била је забрањена, робно-новчана циркулација је замрла, а становништво је основне потребе добијало преко централних органа. С једне стране била је општа оскудица, а с друге се на црној берзи могло све набавити.

Недостатак финансијских средстава и механизације током обнове надонађиван је масовном применом добровољног рада, на основу искустава са слободних територија из НОП. Занатлије и радници ослобођени су мобилизације и упућивани на рад у предузећа. Главну улогу у ангажовању радне снаге имале су друштвено-политичке организације, а првенствено ЈНОФ. У току 1944. преко 300.000 омладинаца радило је на сануљању намирница, а 1946. омладина је дала преко 2,5 милиона радних дана на разним објектима у Србији.⁴⁶ Преко ЈНОФ-а организовани су радни батаљони који су све до почетка априла 1945. радили на уклањању последица рата. У њих су били обавезни да ступају сви мушкарци рођени од 1900. до 1910. године, али због слабих успеха у раду батаљони су укинати.⁴⁷

Први облик организовања радничке класе у ослобођеној Србији били су раднички одбори ЈНОФ-а. Њихова основна функција била је да управља предузећа, које су постављали НОО, помогну у раду, да врше контролу пословања, да раде на окупљању радника ради заједничког рада на обнови фабрика, подизању производње и учвршћењу радне дисциплине.⁴⁸ Поред организације по индустријском принципу, постојала је и организација по територијалном принципу, јер су одбори, поред фабрика и предузећа, организовани и по улицама и рејонима. Одбори су радили на организацији фабричких кухиња, танмичења, прикупљању разних прилога и активирању културно-просветног рада.⁴⁹

Раднички одбори ЈНОФ-а припремили су терен за обнављање синдикалне организације. Синдикати су били последња друштвено-политичка организација формирана у току рата, а иницијативу за припремање њеног обнављања дао је децембра 1944. ЦК СКЈ преко покрајинских и националних руководстава. До коначног конституисања Југословенског савеза радника и намештеника Југославије, дошло је ја-

нуара 1945. и цела та година протекла је у организационом сређивању.⁵⁰ У првим данима обнове прилике у производњи биле су врло тешке јер су предузећа и фабрике били полусрушени или опљачкани, радне просторије хладне, радници без основних потреба у одећи, обући, новац није стизао на време итд. Синдикат је у таквим условима имао посебну важност, не само у окупљању и покретању на рад радничке класе, на коју је пао главни терет обнове, већ и у бризи за њене непосредне интересе, а у складу са општим могућностима у земљи.

Друга фаза обнове трајала је од маја 1945. све до увођења Петогодишњег плана 1947. године. Поред консолидације власти и промена у друштвено-економским односима, један од важних задатака обнове био је обнављање предратних позиција привреде и стварање услова за планску изградњу. Према схватањима економских теоретичара социјализма, социјалистичка привреда је морала да се ослања на јаку индустрију, подруштвљену привреду и свеопште планирање привредног живота. У почетку, међутим, социјалистичка држава има само слабу индустрију, пољопривреду у приватним рукама и слободно тржиште.

Основне тешкоће у раду индустрије током 1945. представљао је недостатак сировина, горива, лош саобраћај, слаба организација предузећа, недостатак алата, стручне радне снаге, помањкање планова рада, саботанка, недостатак машина, неодговоран однос према раду и слаба радна дисциплина. У индустрији Србије било је у току 1945. запослено тек 58% радника у односу на период пре рата. До јесени исте године, оштећења у индустрији отклоњена су у целој земљи за 50—60%, али се капацитети нису користили за више од 30—50%. Производност рада свела се на 50% предратне. Ни индустрија у Србији, мада до јуна 1945. обновљена већ за око 90%, због наведених тешкоћа није радила пуном паром.⁵¹

Обнова земље финансирана је из државних прихода, који у почетку нису давали довољно ефекта, услед опште привредне исцрпљености земље и слабе наплатне службе. У прво време су основне потребе плаћане из средстава обртног капитала Главне државне بلاгајне, а касније су главни приходи пристизали од посредних и непосредних пореза, државног сектора привреде, прихода од продаје УНРР-а производа, прихода од ратне добити и монопола. Јуна 1945. основан је Фонд за обнову земље и помоћ пострадалим крајевима, који је од тада све до јуна 1946. имао кључну улогу у финансирању обнове. Средства тог фонда образовала су се из чистих прихода од продаје, најма и преноса добара набављених од УНРР-е, прихода од Закона о одузимању ратне добити, валутне реформе, добровољног рада и рада заробљеника. У Србији су средства из тог фонда највише трошена на оправку путева, мостова и хидротехничку обнову.⁵²

Током обнове извршене су дубоке промене у друштвено-економским односима, започете још у току рата. Политичка власт победничких снага постепено, на основу друштвено-политичких мера, као што су: експропријација, одузимање ратне добити, конфискација, аграрна реформа, национализација, замена новца и др., претварала се и у економску власт. Захватањем у наслеђену структуру државе ликвидирана је капиталистичка својина, промењен је карактер продукционих односа, створен је државни сектор у важним привредним гранама и

омогућене су основне претпоставке за даљу изградњу социјалистичких односа.⁵³

Одлуком АВНОЈ-а из новембра 1944, о преласку у државну својину непријатељске имовине, државној управи над имовином одсутних лица и секвестру над имовином коју су окупаторске власти присилно отуђиле, привреда је добила три сектора: државни, задружни и приватни. Државни сектор добио је кључно место и у оквиру њега је формирана Државна управа за надзор над државним добрима (ДУНД), као и земаљске управе народних добара. У Србији је Земаљска управа народних добара (ЗУНД) основана у јануару 1945. Ове управе имале су задатак да обухвате, надзиру и управљају подржављеном имовином, да ставе у погон конфискована и секвестрирана предузећа и да њима руководе. ДУНД је на чело предузећа постављао принудне управитеље и управе. Касније, током 1945, компетенције ДУНД-а су измењене и многе његове функције поверене су одговарајућим министарствима и привредним ресорима. Формално ДУНД је постојао све до оснивања Комисије за народну имовину владе ФНРЈ.⁵⁴ Већ поменутом одлуком почела је изградња централистичког система управљања.

Доградњом система, доношењем Устава и других закона у току 1946. године, држава је добила кључну улогу не само у производњи леђ и у свим осталим сферама живота. Сва средства за производњу, сировине и делатности неопходне за обављање производног процеса проглашени су општеном државном имовином и држава је добила искључиво право њиховим располагањем. Највише државне и партијске функције биле су после рата обједињене у истим личностима, тако да се преко државног апарата и законских мера које је он доносио, учвршћивала власт радничке класе и решавало о одлучујућим питањима социјалистичке револуције. Примарно место државе у регулисању привредног живота утврдио је Закон о државним привредним предузећима. Овим законом извршена је подела предузећа према њиховом значају на општедржавна, републичка и локална. Предузећа која су у техничком или финансијском погледу представљала полазну тачку индустријализације и одговарајуће акумулације општедржавног значаја, спадала су у општедржавну компетенцију и за њих је била надлежна Влада ФНРЈ, тј. одређени државни орган. Они су одређивали начин, пословање и ранг предузећа, а то су, пре свега, била она предузећа која су се бавила производњом нафте, затим угљенокопи, црна и обојена металургија, производња електричне струје и сл. У републичку компетенцију спадала су предузећа типична за републичке привреде, нпр. текстилне фабрике у Србији.⁵⁵

Савезна планска комисија је Законом о привредном плану и државним органима за планирање постала највиши државни орган за припрему и израду општедржавног плана развоја. На производњу по ужим плановима и производним програмима за поједине гране и артикле прешло се још у августу 1945, а крајем исте године израђен је оквирни план производње који је обухватао и расподелу предмета исхране. Преласком на обнову по јединственом плану за целу земљу, 1946. године, предвиђена је обнова најприоритетнијих објеката и задовољавање најпречих потреба становништва. Контролу испуњења планова спроводила су савезна и републичка намесништва, која су располагала и финансијским средствима за њихово извршење, добијеним од савезне и републичких влада.

Предузеће је у општи привредни план и државни привредни организам укључивао државни орган под чијим се руководством оно налазило. Тај државни орган носио је назив административно-оперативно руководство. Он је предузећу давао план обнове, производње и изградње, финансијски план, одређивао му правила пословања и др. Унутар таквог система државног централизма, одређене функције припадале су и директорима предузећа, које је такође постављао АОР. Директор је био дужан да се управља по упутствима АОР-а, да спроводи његове одлуке и наређења и да пред њим одговара за свој рад. Као највиши дисциплински старешина у предузећу, директор је имао право да прима, отпушта и премешта раднике, да води административно и финансијско пословање предузећа и да одређује припадљености радника. Предузећа су финансијски план пословања подносила АОР-има, где је настајао збирни план у оквиру дирекције ресорног министарства, па буџетски план гране и на крају план целе земље, који је радило Министарство финансија. Паралелно с тим, одозго на доле, текла је централистичка расподела од средстава за производњу до радне снаге. Предузећа су добијала планове радне снаге, планове потребне количине производа и томе прилагођен планти фонд. Тиме је практично била укинута свака самосталност предузећа, мада су она имала својство правних лица. Због тога су настојала да добију што мање планских задатака уз што већу или исту количину радне снаге, сировина и енергије, јер је систем расподеле и награђивања стимулисао веће запошљавање. Зараде нису зависиле од тога шта се и колико ради, већ од укупног извршења планских задатака, радног времена и квалитетности.⁵⁶ У нормативној сфери чак су и директори имали мале надлежности у управљању предузећима, а да се и не говори о радницима. Поједини аутори тврде да радници и даље остају у најамним односима, само што је послодавац сада држава. Уставом, Законом о државним привредним предузећима и разним другим одредбама социјалног и радног законодавства, радничка класа је добила извесну могућност утицаја на управљање предузећима, преко синдикалних организација, производних саветовања и радничких повереника, али и те могућности се све више губе после 1946. године.

Доношењем Закона о петогодишњем плану развоја народне привреде ФНРЈ у годинама 1947—1951. и републичких петогодишњих планова у току 1947. заведен је у потпуности централистички систем социјалистичког планирања и почела је убрзана индустријализација земље, која је требало да успостави пропорције у привреди какве су постојале у развијеним земљама Европе. Централизована средства могла су да се употребе за циљеве који су изгледали важни, а то је била изградња тешке индустрије.⁵⁷ Законима о национализацији приватних предузећа из 1946. и 1948. потпуно је био укинут приватни сектор у индустрији. Остваривањем монопола над производњом индустријских производа, нарочито над производњом тешке индустрије, по „закону о првобитној социјалистичкој акумулацији“ Е. Преображенског, тај монопол требало је искористити за остварење добити у размени с приватним сектором, тј. пољопривредом.⁵⁸ Акумулација за убрзани индустријски развој остваривана је политиком цена (цене индустријских производа садржале су и порез на промет производа као додатни елемент „принудне акумулације“) и политиком обавезног откупа пољопривредних производа. Трајно неједнак однос цена између села и гра-

да доводио је и до трансфера робе и радне снаге из једог привредног сектора у други.⁵⁹

Највећи део државних прихода издвајао се до 1950. за привредне инвестиције, за индустрију, саобраћај, рударство, док су улагања у пољопривреду била све мања. У Србији је преко 74% инвестиција уложено у развој енергетике и базичне индустрије, а, с друге стране, скоро једну половину националног дохотка доносила је пољопривреда.⁶⁰

Општа нето-стопа инвестиција, као и инвестиција у индустрији, у току Петогодишњег плана била је већа него што је предвиђено. Истовремено степен искоришћења капацитета био је мањи од 75%. План је предвиђао повећање производности рада за 66%, а дошло је до пада од 4%. У рударству је повећање производности рада уместо 90% износило само 35%. Од плана је одступио и индустријски развој појединих република. Виши удео од плана оствариле су Хрватска и Словенија док је Србија знатно заостала. Остварење Петогодишњег плана индустријског развоја, било је у великој мери планирано уз ослонац на СССР и земље источне и централне Европе.⁶¹ После прекида односа са овим земљама дошло је до пада индустријализације. Економски уговори са земљама Истока били су отказани, а робни промет смањен. На II пленуму ЦК СКЈ даља изградња и остваривање Петогодишњег плана усмерени су на кључне објекте тешке индустрије, саобраћаја, војне индустрије, електропривреде и сл. Изградња великих капацитета била је прекинута, смањене су инвестиције у грађевинарству, снабдевеност предузећа је опала, заведена је општа штедња, инициран покрет за повећање продуктивности рада, расписан народни зајам, покренуте су велике радне акције и сл. Извршење Петогодишњег плана померено је за годину дана.⁶²

2. Индустрија у Србији

Основне карактеристике привреде у Србији биле су: различита економска развијеност појединих региона и директна зависност индустријске производње од пољопривреде. Индустрија је била махом концентрисана у крајевима кроз које су пролазиле главне железничке комуникације и друге саобраћајне везе, док су остали делови били претежно пољопривредни и сточарски, без индустријског становништва. Поред саобраћајница, на локацију индустрије утицали су у прошлости и други фактори (економски, војни), али наслеђене територијалне диспропорције задржале су се и у тону индустријализације.⁶³

Према попису индустрије извршеном 1945. године (подаци важне за Србију са Косовом и Метохијом, без Војводине), на овом подручју су биле 933 фабрике са 86.808 радних места, од чега је 167 фабрика са 8.013 радних места било у државном власништву. Под привременом управом било је 106 фабрика са 16.142 радних места, а у приватном власништву 660 фабрика са 29.328 радних места.⁶⁴ Индустријске гране са највећим бројем фабрика, постројења и радних места биле су текстилна, екстрактивна и везивног материјала, прехранбена и индустрија керамике и стакла.

Четири године наслије, на територији НР Србије била су 194 предузећа савезног значаја, 282 предузећа републичког и 2.533 предузећа локалног значаја. Међу предузећима савезног значаја најважније

индустријске гране биле су: производња угља, обојених метала, метална индустрија и производња дувана. Највећи број предузећа спадао је у категорију до 500 запослених, а само 60 предузећа имало је већи број радника. У републичком сектору најзначајније гране биле су: текстилна, дрвна, прехранбена и метална. То су претежно била ситна предузећа са просечно 200 запослених радника. Главна грана у локалној индустрији била је производња грађевинског материјала, али од укупног броја њених предузећа, 50% су имала испод 15, а само 16% преко 100 радника. Више од половине локалне индустрије чиниле су циглане, кречане и локални млинови.

Занатство у НР Србији карактерисале су мале радионице са просечно 2,2 радника по радионици. Највећи проценат (86%) радионица припадао је приватном сектору, док је 2,8% занатских радњи било у државном власништву. Остатак је припадао задружном сектору, који је имао просечно највише радника по једној радионици (22,5). Највише радионица припадало је текстилној струци, преради метала, прехранбеној и кожној грани.

У савезној индустрији НР Србије било је запослено крајем 1949. — 44,7%, у републичкој — 34% и у локалној 20% укупног индустријског радништва. Као општа карактеристика индустрије може се узети да се састојала од већег броја ситних предузећа, с просеком од 123 запослена по предузећу. Ако се посматра развијеност индустрије по областима,⁶⁶ најјаче развијену индустрију уопште, а посебно занатство и локалну индустрију имала је Аутономна Покрајина Војводина. Застој је показивала једино у производњи угља и обојених метала. Сличан степен развијености показивала су београдска, крагујевачка и нишка област. Нишка област имала је два велика индустријска центра Ниш и Лесковац, с великим бројем предузећа савезног и републичког значаја. Тамо је била изразито развијена текстилна индустрија и производња угља. Производња угља била је развијена и у остале две области, с тим што је београдска област имала прилично развијену металну индустрију и производњу грађевинског материјала, а крагујевачка прехранбену индустрију. Сличности између ове три области огледале су се и у приближном степену развијености локалне индустрије и занатства.

Јак индустријски центар, у коме је била извршена концентрација индустрије савезног и републичког значаја и који је имао развијену локалну индустрију и највеће занатске радионице приватног и социјалистичког сектора, био је град Београд.

Најслабије развијене биле су тимочка, титовоужичка и Косовско-Метохијска Аутономна Област. У тимочној области и у АКМО била је развијена само екстрактивна индустрија, док осталих индустријских грана уопште није било или само у незнатним размерама. Такође су врло слабо биле развијене локална индустрија и занатство. Слично је и са титовоужичком облашћу, у којој ни једна индустријска грана није била развијена.⁶⁷

Неравномерност индустрије у Србији била је изразита и кад се посматра вредност производње појединих области. На пример, од укупне вредности производње републичке индустрије, 37% отпадало је на Војводину, 31% на град Београд, 11,8% на нишку, 9% на крагујевачку, 8,3% на београдску, 1,4% на тимочку, 1,1% на титовоужичку област и 0,7% на АКМО.

Ако се упореди развијеност индустрије с бројем становника, на прво место долази град Београд са 4,27 предузећа и 836,4 радника на 10.000 становника. Овде није реч само о великом броју предузећа, већ и о великом броју крупних предузећа. Иза њега је Војводина, са 3,96 предузећа на 10.000 становника. У Војводини, међутим, ради се о мањим предузећима, тако да на 10.000 становника долази само 331,1 радник.

Београдска област имала је 1,87 предузећа на 10.000 становника и 187,3 радника, крагујевачка 1,48 предузећа и 261,7 радника и нишка 1,37 предузећа и 209,5 радника на 10.000 становника. Због развијеног рударства, са неколико крупних предузећа, њима се приближава тимочка област са 1,9 предузећа и 563,3 радника до 10.000 становника. Најнижи ступањ развијености показивале су титовоужична и Косовско-Метохијска Област. Исти однос развијености добија се и ако се посматра вредност производње по једном становнику.

Најразвијеније индустријске гране у Србији биле су прехранбена, текстилна и метална индустрија. Међутим, ниједна индустријска грана није била толико развијена да би Србији обезбедила прво место с највећом вредношћу производње, у поређењу с осталим републикама у Југославији.

Према попису извршеном у августу 1948. године, у НР Србији била су само 554 места с уведенком електричном струјом. Укупно је било 305 електричних централа, а снага њихових генератора износила је 204.995 KW. Највише електрифицираних места било је у Војводини и нишкој области, док је у титовоужичкој само 38 насеља имало струју.⁶⁵

Напори и улагања у развој тешке индустрије у Србији у првим послератним годинама нису давали још одговарајуће резултате. Тешка и лака индустрија имале су приближно исту вредност производње по становнику. Осим тога, и поред реорганизације индустријских предузећа, стварања већих од више мањих предузећа и пресељавања из једних крајева земље у друге, задржавала се територијална неравномерност карактеристична за предратни период. Индустрију су и даље чинила углавном ситнија предузећа, с малим бројем запослених и са занатским карактером производње.

3. Број, структура и порекло радничке класе

Изведене промене у правно-политичком систему и економици омогућиле су прелазак на стварање новог привредног система са директивним централистичким управљањем производњом. Укидањем приватног власништва, већим издвајањима за проширену репродукцију, развојем индустрије и ванпривредних делатности, ширењем државне управе покренути су истовремено процеси промена у социјалној структури становништва. Традиционална класна структура је укинута, а у оквиру државне својине концентрисале су се социјалне групе радника и државних службеника. У народнофронтовској терминологији, све до 1950. владала је подела на раднике и службенике, од којих су први обављали претежно физичке а други умне послове.

У предратном периоду Србија је имала више од 80% пољопривредног становништва и неразвијену радничку класу, коју је чинило занатско радништво, градска најмана радна снага и сељаштво. Већина радника била је прве генерације, без радног искуства и традиција. Док су до 30-их година базу стварања радничке класе чинили градски

слојеви, од времена велике економске кризе сељаштво постепено почиње да прелази у индустрију, посебно у рударство, да би у послератном периоду представљало основ из кога се регрутовала радничка класа. Узроци су били велики губици радно способног становништва у рату, мобилизација радника за завршне борбе ослобођења земље, када је на место стручне радне снаге примана радна снага са села, као и потребе обнове економски ослабљене и опустошене земље, које су налагале широко коришћење најгрубљег физичког рада.

Поглед на квалификациону структуру становништва у Србији чак три године после рата показује да је 31,8% становника било без икакве школске спреме (у ужој Србији 41,1%) и да је основну школу у ужој Србији имало тек 46,8% становништва. Проценат неписмених био је највећи у старосној доби од 36 до 64 године (42,1%).⁶⁹ Истовремено, однос пољопривредног и непољопривредног становништва био је у ужој Србији 75,64% : 24,36%, а на раднике и од њих издржавана лица отпадало је 12,67% укупног становништва НРС (10,11% становништва уже Србије).

У таквим условима непосредно после рата долази до издвајања оних делова радничке класе, који су имали релативно развијену индустријску свест и професионалан однос према раду. То су претежно били предратни мајстори-занатлије, који су због недостатка техничке интелигенције, пре свега инжењерског кадра, а у условима када се индустрија, практично, поново стварала и подизала на ноге и када није било могућности за увођење технолошких новина у готово занатској производњи, преузели кључна места у производном процесу. Њихове позиције с временом је појачала чињеница да је нова радна снага, која је придолазила са села, била углавном нестручна и млада. Занатски карактер производње потврђују наводи са Другог пленума ЦК КПЈ из 1949, да су предузећа била слабо опремљена машинама и механизацијом и да се у већини фабрика производило све што је било потребно за главни производни задатак.⁷⁰

Укупан коефицијент запослености у индустрији Србије са Косовом и Метохијом (без Војводине) 1945. износио је 52,6% или 46.656 радника на 86.808 радних места. Од тог броја индустријских радника било је 39.614. Више од половине чинили су неквалификовани и приучени радници, док је квалификованих било само 13.475.⁷¹ На основу постојећих података у изворима и статистичким прописима није могуће утврдити тачан број запослених у НРС, нити кретање тог броја по годинама. Следећа табела пружа само преглед постојећих података:

ГОДИНА	УКУПАН БРОЈ ЗАПОСЛЕНИХ		БРОЈ РАДНИКА ³⁴	
1945.	46.656 ⁷²		39.614 ¹	280.392 ²
1946.	—		233.424 ³	
1947.	535.000 ⁴		434.031 ⁴	
1948.	—	672.374 ⁶	437.328 ⁵	389.886 ⁶
1949.	631.191 ⁷	695.000 ⁹	785.396 ⁸	395.778 ⁷

Према подацима о броју радника и квалитационој структури у 1947. години, у НР Србији је од 233.424 радника у индустрији, квалификованих било 81.564 (од чега су 20% биле жене). О недовољној формираности радничке класе после ослобођења, сведочи и дужина стажа и старост запослених. Просечна старост радника 1947. била је: 30% од 36 до 45 година старости, 27,9% од 26 до 35 година старости и 16,6% изнад 45 година старости. Истовремено у целој земљи, само 51% радника имао је стаж дужи од 5 година.⁷³ Две године касније у индустрији и занатству НР Србије било је 281.026 запослених, од чега у индустрији савезног значаја 62.217, у локалној индустрији 38.866 и у занатству 73.154. У фабричким одељењима било је запослено процентуално више жена него мушкараца, у односу 52%:48%. Женска радна снага била је у просеку млађа, претежно дошљачка и са релативно краћим стажом у индустрији. Око 55% запослених у индустрији било је пореклом из радничких породица или са стажом од 5 година, 35% чинили су сељаци, а 10% је било пореклом из других слојева. Радници до 35 година чинили су 70% радне снаге (64% мушкарца и 75% жена било је млађе од 30 година). Од укупног броја радника 44% били су омладинци (41% мушкарца, 48% жена), док је старијих од 55 година било 4% мушкараца и 1,4% жена. Просечан стаж за све раднике у индустрији износио је 3 године и 2 месеца, тј. 72% радника имало је 5 година стажа или 2/3 радника постало је то тек после рата.⁷⁴

Због општег система расподеле, предузећа су била стимулисана да примају што више радне снаге и раде уз пуни број запослених, а недовољно користећи капацитете. Због тога се јавио раскорак између пораста запослених и пораста индустријске производње, на штету ове друге. Само за прве три године извршења Петогодишњег плана, у индустрију и рударство Србије укључено је преко 134.000 нових радника или годишње око 40.000 људи. У уној Србији највеће повећање радне снаге имале су нишка, београдска, крагујевачка и титовоујичка област. Структуру радне снаге по фабрикама Србије 1949. чинило је 65% градских радника, 12% сељака без земље, 11,7% сељака с поседом од 3-10 хектара, 0,8% чланова радних сељачких задруга и 2,1% бивших занатлија, 0,4% бивших чиновника и 8% осталих. Међу квалификованим радницима 80,6% били су градски радници, 12,4% сељаци и 7% остали. Проценат градских радника међу приученим неквалификованим радницима био је знатно мањи, а проценат сељака двоструко већи. Крајем 1950. у Србији је око 57,4% радника било на неки начин везано за село (имало кућу или земљу).⁷⁵

Радници са села, запошљавали су се највише у шумско-пиланским предузећима, цигланама и на рударским пословима у близини кућа.⁷⁶ Поред сиромашнијих сељака, који су тражили посао у индустрији да би допунили своје приходе, и богатији сељаци, дестимулисани откупом пољопривредних производа, прогресивним порезом и другим мерама, напуштали су пољопривреду. Сељаци — радници у индустрији било је неколико категорија: сељаци-полутани (имали су релативно сталан радни однос са индустријским предузећем и становали су по тзв. „радничким селима“), сезонски радници из околних села и повремени радници који су долазили у индустрију током целе године. Ова последња категорија радника проводила је одређено време на раду, настојећи да заради и уштеди што више, тако да су се врло

слабо хранили. Такви радници пристизали су обично са Косова, из Санџака и других делова земље.⁷⁷

Сељаци који су прелазили на рад у индустрију, запостављали су имања и смањивали улагања у њих, као и обим продуктивних површина. С друге стране, сељаци су се тешко привикавали на редовно долажење на посао, дисциплину и тежан индустријски рад. Често су изостајали због црквених прослава и обраде земље, нису поштовали радне уговоре, били су склони честом мењању предузећа, тешко су се привикавали за машине, нису ценили вредност одмора, нису били заинтересовани за културни живот, за читање новина итд.⁷⁸ Производност радника-сељака била је много нижа од производности градских радника, и то за 8 до 14%. На посао су долазили уморни од путовања и рада на имањима, а често им се дешавале и несреће при раду.

Све до 1953. године знатно већи број радника-сељака био је везан за село и остајао да у њему живи, јер је урбанизација у тону првих послератних година успоравана, ради повећања масе производних инвестиција. Деаграризација је надмашивала сеосно-градске миграције, тј. највећи део становништва остајао је у селима и тамо се деаграризовао.⁷⁹

Пољопривреда је напуштана у етапама. Најпре би један члан породице нашао посао у индустрији, прешао у град, а потом би постепено доводио и остале чланове породице и продавао земљу. Становништво се најпре селило у мања градска насеља, а потом у веће центре. У Србији се у периоду до 1952. највише пољопривредног становништва доселило у градове од 3.000 до 10.000 становника и од 20.000 до 50.000. Поред Београда, градови с високим прираштајем становништва били су: Бор, Краљево, Чачак, Ниш, Крагујевац, Лесковац, Крушевац, Светозарево, Зајечар и подручје јужног Баната. Београд је био изложен највећем демографском притиску 1945. до 1947. године. Непосредно после ослобођења у Београд је долазило по 50 до 60 лица дневно. Однос досељеника према староседеоцима био је 3:1. Само 1947. Београд је порастао за 40.000 лица, не рачунајући војску. Подстанари су у главном граду представљали велику исељеничку претходницу, која се борила да добије стан или део стана, а затим доводила многобројну породицу и одмах почињала борбу за већи стан.⁸⁰

Миграциона кретања у Југославији од 1946. до 1950. износила су око 215.000 људи годишње, а од 1948. до 1953. године 250.000 људи. Истовремено из пољопривреде у непољопривредне делатности у Србији прелазило је просечно годишње 57.000 људи.⁸¹

Паралелно с повећањем броја радника текао је и процес повећања броја запослених у службеничким занимањима. Ако се упореди број запослених у НР Србији 1949. са 1939. годином, види се да сеповећао број радника за 91.169 или 99,4%, а службеника за 43.512 или 40,9%. То значи да би на свака два нова радника долазио један нови службеник. У извесним индустријским гранама у НР Србији 1949. учешће службеника у укупном броју особља повећано је и до 50%, а просечно је повећање износило око 30%. Најнеповољнији однос запослених имали су град Београд и титовоужичка област. У Београду је на пет службеника долазио један радник, док је у титовоужичкој области однос био 6:1.⁸²

Нагло повећање броја службеника дошло је углавном као последица ширења државне управе и привреде. Што је ранг службеника био нижи, нижа је била и образовна структура. Као и радничка класа, ч службеници су се регрутовали углавном из редова сељаштва, али и

из редова радништва. Најважнији слој међу службеницима чинило је разнo руководеће особље, али не толико у привреди колико у државном апарату. Процентуално највише службеника припадало је сресном и месном нивоу, а најмање савезном. Државна служба у Србији била је посебно цењена још од XIX века, јер је запосленима давала сигурност и извесне привилегије. Службеници у државном апарату добили су после рата законе по којима су награђивани по функцијама, а не по квалификацијама, јер већина није имала потребне квалификације за посао који је обављала. Међутим, до краја 50-их година, разлике у материјалном положају између радника и службеника нису биле осетније, изузев оне који су заузимали виша места у државној управи. Овај виши слој службеника, мада у мањини, видно се издвајао не само по друштвеној моћи којом је располагао већ и по висини плата и разних додатака, као и по систему „специјалног снабдевања“ посебних магацина, стамбених фондова и сл.

Неке карактеристике индустријског развоја Србије из предратног периода задржале су се и током послератне изградње, пре свега што се тиче развоја појединих индустријских грана и територијалне неравномерности у распореду индустрије. Индустријализација је носила извесна обележја капиталистичке индустријализације раног раздобља. Главни терет носило је село и оно је било основна база за проширивање радничке класе. Друштвена структура се после рата споро мењала и сељаштво је у њој и даље преовладало. Услед социјалних и економских промена, оно је продирало у све поре друштва.

Учешће радничке класе у структури друштва било је занемарљиво. Њену основу чинили су занатски мајстори из међуратног периода, а потребе послератног развоја и широки систем запошљавања привукли су у индустрију велике масе сељана-индустријских радника. Већина тих радника остајала је услед успорене урбанизације чврсто везана за село, што је штетило и развоју пољопривреде и развоју индустрије. Такву радничку класу карактерисало је недовољно стручно и опште образовање, неизграђене радне навике и неоформљен индустријски менталитет. Индустријски радници-сељаци били су склони мењању запослења, честим изостанцима са посла и недисциплини, нису били заинтересовани за стручно оспособљавање, нису имали истоветне интересе са градским радницима.

ЕКОНОМСКИ ПОЛОЖАЈ РАДНИЧКЕ КЛАСЕ

После ослобођења Србије у јесен 1944, нове власти су биле суочене с потребама редовног снабдевања војске, с једне стране, а с друге, успостављањем привредног живота, организацијом снабдевања и обезбеђивањем редовних примања запослених. Стабилизација прилика текла је споро, јер је већина саобраћајница била оштећена, фабрике су се постепено стављале у погон, а на тржишту је владао општи неред, шпекулације и црна берза. У најгорем положају било је градско становништво. Да би му унеколико олакшали исхрану, одбори Народноослободилачког фронта отварали су мензе и „народне трпезе“, у којима се могло јефтино прехранити. Намирнице су добављане из конфисковане имовине непријатеља.⁸³

Поред јавних мензи, у Београду је снабдевање основним намирницама било организовано преко рејонских одсека, који су дневно издавали по 250 грама брашна или 300 грама хлеба, по цени од 50 динара

килограм. Припадници радних батаљона и милиције имали су право на допунско следовање.⁸⁴

У рејонима где је било индустријских предузећа, почеле су се 1944. јављати набављачко-потрошачке задруге. Средства за рад задруга обезбеђивана су из добровољних прилога, чланских улога и бескаматних кредита од НОО. Члански улог износио је 3.000 динара и могао се уплатити у 12 рата. Сиромашнијим члановима помагале су задруге плаћањем улога или давањем кредита за куповину хране. Основна сврха задруга била је да за своје чланове набаве намирнице и огрев по нижим ценама него што су биле на тржишту.⁸⁵ Почетком децембра 1944. основан је Савез радничко-службеничких набављачко-потрошачких задруга Београда, а фебруара следеће године све градске задруге обједињене су у Јединствени савез радничко-намештеничких набављачко-потрошачких задруга, коме су приступиле и задруге из унутрашњости.⁸⁶ Циљ уједињавања био је удруживање финансијских средстава и возила. У пролеће 1945. у Београду су биле 24 радничко-службеничке задруге са 126 продавница и свега 5 камиона на располагању, који су често били неисправни. Помањање превозних средстава и цене превоза утицале су на високе трошкове пословања постојећих задруга и њихову нерентабилност. Број задруга се непрестано повећавао и у току 1945. извршена је њихова реорганизација, али потрошачки нису били задовољни радом. Највише притужби пристизало је на рачун нељубазности запослених и нехигијенског одржавања просторија.⁸⁷

Једна од првих законских мера донесена ради регулисања и побољшања економског положаја радничке класе, била је Одлука о привременом регулисању радничких надница и плата приватних намештеника, од 1. децембра 1944. Њоме су изједначене сатне наднице за мушку и женску радну снагу на истом послу и с истим квалификацијама, прописани су додаци за раднике са децом, а рад недељом и празницима плаћао се 50% више. Највише прописане наднице биле су у Београду, седиштима НОО и индустријским местима. Материјално обезбеђење могло се давати, поред новца, и у натури. Просечна сатна надница кретала се од 40 до 75 динара, зависно од стручности и рејона. Шегрти су примали од 10 до 30 динара на сат.⁸⁸ Међутим, Уредба није испунила очекивања, јер су месечни приходи радника у првом разреду скуппоће (Београд и др.), за 25 радних дана, износили од 12.000 до 15.000 динара, а трошкови живота за исхрану једног одраслог мушкарца били су 1. јануара 1945. године 13.887 динара. То значи да је неквалификованом раднику недостајало 15% да би издржавао само себе, а квалификованом преостајало 7,5% за исхрану и одевање породице. Ни овакве наднице у многим предузећима нису исплаћиване на време, а неки пут се на њих чекало и по више месеци. Радници који су примали помоћ за издржавање породица од НОО, такође су се жалили да она не стиже на време.⁸⁹

Становништво је било приморано да се снабдева преко црне берзе, где су цене вртоглаво расле. Децембра 1944. килограм меса стајао је око 600 динара, маст око 1.000 динара, хлеб од 100 до 240 динара, једино јаје од 30 до 50 динара, млеко од 100 до 200 динара.⁹⁰ Између појединих привредних подручја у Србији владале су велике разлике у ценама. Док је цена пшенице у Врању била 450 динара, у Зајечару и Крушевцу износила је 1.200 динара, а у Новом Пазару 1.400. Одећа и обућа се уопште нису могла набавити, па су сканале цене старих ципела и одеће. У врло неповољном положају били су рудари

који, и поред високих месечних примања, нису могли да се прехране јер је већина рудника Србије била у пасивним крајевима, где су цене пољопривредних производа биле више него у Београду. Да би се олакшало снабдевање рударских радника и обезбедиле основне количине хлеба, млена и других артинала, крајем фебруара 1945. формиран је Одсек за снабдевање рудара животним намирницама при Повереништву руда.⁹¹

Главни извори снабдевања Србије били су домаћег порекла, из Војводине и помоћ УНРР-а. Извесне количине жита, јестивог уља, петролеја, гуме, кожних ципела и друге робе, добијене су из СССР-а, Румуније и суседних земаља. Почетком фебруара 1945. укинута је Повереништво исхране и његови послови пренети су у надлежност новооснованог Повереништва трговине и снабдевања. На седници Политбироа ЦК КПЈ, 15. марта, закључено је да се због тешке економске ситуације у Србији морају одмах завести мере против шпекулације, регулисати привреда и утврдити цене.⁹² Наредних месеци максимирале су цене, заведен је откуп пољопривредних производа, уведен режим планске расподеле, донет Закон о сузбијању недопуштене шпекулације и привредне саботаже и извршена новчана реформа.⁹³ Градски НОО Београда организовао је при свим управним одселима рејона, засебне одеље за сузбијање црне берзе. Закон је прописао да се за теже преступе примене мере конфискације и смртне казне.⁹⁴

Априла 1945. наднице су поново усклађене са трошковима живота. По новој Уредби о регулисању надница и плата, радника и намештеника, минималне радничке наднице одређене су према категоријама радника и разредима скупове. Критеријум за разврставање унутар једне категорије формиран је на основу стручности, тежине посла, карактера радне функције и радне одговорности. Наднице је одређивала управа предузећа у сарадњи са синдикалним организацијама. Висина наднице кретала се у распону од 9 до 19 динара за све раднике и раднице изнад 18 година старости. За рад под тешким условима био је прописан додаток од 1 динар по часу. Наднице шегрта кретале су се од 2,5 до 6,5 динара на сат, а плате намештеника од 1.800 до 6.000 динара месечно. За прековремени рад, рад недељом и празницима плаћало се двоструко. Уколико би показали изузетно залагање на послу, радници су могли да постигну и веће наднице од прописаних. Нарочито се истицала потреба да се радницима плаћа по квантитету и квалитету, јер се сматрало да ће то бити стимуланс за развој такмичења и ударништва.⁹⁵ Извесно време, наднице су исплаћиване по овим износима, али умањене за 10%. Предузећа су приликом наплата надница одбијала све прирезе и социјалне доприносе.

У другој половини маја 1945. донета је Одлука о привременом разврставању места по разредима скупове. У први разред сврстани су: Београд, Косовска Митровица, Ниш, Крагујевац, Ужице, Нови Пазар и места у којима су се налазили рудници „Звечан“, „Бор“, „Зајача“. Сва остала места била су у другом и трећем разреду скупове. На овакво решење било је много притужби и захтева за премештање у виши разред скупове. Почетком 1946. године донето је ново решење о разврставању места по разредима скупове, којим су, за разлику од предходног, уведена два разреда скупове, поред већ поменутих, први разред сврстани су још Нови Сад и рудник „Мачкатица“, Међутим, и на ово ново решење било је много жалби.⁹⁶

Спроводећи Уредбу о надницама и платама, синдикалне организације су често разврставале раднике у платне разреде без сагласности управе предузећа и послодаваца. Дешавало се такође и да су радници били разврстани у категорије које нису одговарале њиховим квалификацијама. Постојала је општа тежња да се одређују максималне наднице, јер су тако расли производни трошкови и послодавац је имао виши проценат добити (25% од производних трошкова). У многим предузећима плате нису биле на време регулисане или су предузећа подносила калкулације производних трошкова у сврху одређивања цене тек када робу произведу или је испоруче, услед чега се чекало по неколико месеци на наплату и остајало без обртног капитала и плата за раднике.⁹⁷ Због тога се догађало да радници напуштају државна предузећа и прелазе код приватника. На састанку ЦК КПС, 15. јуна, инсистирало се на што бржем увођењу акордног рада, ради регулисања плаћања радника, и на постављању радничких повереника. Сматрало се да ће раднички повереници, поред осталих функција, бити ефикасни у контроли финансијског пословања предузећа, посебно приватних, чиме би се избегле спекулације.

После доношења Уредбе о надницама, економски положај радништва није се у суштини битније променио. Синдикални функционери, који су непрестано захтевали доношење Уредбе ради побољшања положаја радничке класе, сада критикују сваки захтев о поновном решавању овог питања, образложући да је Уредба пружила највише што се у датим условима могло и да би свако даље мењање погоршало економску ситуацију.⁹⁸

Последњег дана јуна 1945, на конференцији у Министарству индустрије утврђено је да многе фабрике у земљи раде са губицима, да у њима влада неред, расипништво и неодговорност. Управници предузећа исплаћивали су веће наднице од прописаних, држали већи број радника него што им је било потребно, а производност рада је опала просечно за 50% од предратне. Као последица закључака ове конференције, на седници Политбироа ЦК КПЈ од 16. VII одлучено је да се пређе на акордни систем рада, пошто се изврше претходне припреме преко синдикалних и партијских организација. Истог месеца, Андрија Хебранг министар индустрије, наредио је да се у свим фабрикама морају одмах увести норме. Увођење норми значило је да треба тачно одредити колико сваки поједини радник или група радника, за одређено време (сат, радни дан), мора да произведе готових производа или да изврши појединачних операција. Почетне норме нису смеле бити мање од норми у 1939. години. Међутим, утврђивању норми према нормама из 1939. заборавило се на чињеницу да су машине и опрема 6 година старије и углавном дотрајале. Да би се то исправило, Извршни одбор ГО ЈСРЈ донео је одлуку да се норме уводе на основу израчунавања у самим предузећима, а тамо где их није могуће спровести да се радници исплаћују по часу.

У почетку је настао отпор стручњака и радика према увођењу норми, јер се сматрало да је то повратак на старе односе; осим тога, због лоше организације посла у предузећима требало је извршити више преградњи да би се увела норма. Када су оне коначно уведене у једном делу предузећа, радницима који су пребацивали норму, наднице су прогресивно повећаване а имали су и друге погодности, док стручњаци нису били обухваћени овим системом плаћања, тако да су имали мање плате од радничких.⁹⁹

Маса нових уредби и закона ипак није радикално мењала материјални положај радничке класе. Покушај да се Уредбом о ценама успостави склад између цена индустријских и пољопривредних производа није успео, јер је ускоро по изласку Уредбе дошло до оштрог диспаритета цена. Првобитно одређене цене пољопривредних производа биле су прениске и нагло су почеле да расту, тако да су достигле висину и до 50% у односу на претходне. За низ пољопривредних производа цене нису биле утврђене, већ је остављено да се слободно формирају на тржишту. Уредба о ценама овлашћује окружне НОО да на свом подручју, а по упутствима федералног Министарства трговине и снабдевања и у складу с месним приликама, повећају цене извесних артикала за 20 до 25% од оних које су Уредбом утврђене. Пошто Министарство трговине и снабдевања није било одмах формирано, одбори су ово овлашћење проширили и на остале артикле у промету.¹⁰¹ Тако су, поред слободних, расле и нормиране цене. У Београду је, на пример, нормирана цена хлеба у априлу била 2,5 динара, а у августу 7 динара.

Због недостатка основних дугорочних кредита, предузећа су уносила у цену робе трошкове оправке и обнове и тиме покушавала да постану рентабилна. На раст цена утицали су: велике потребе војске и опустошених крајева, тешки услови саобраћаја, недостатак превозних средстава, недовољна производња за тржиште, ниска продуктивност рада, мале залихе и слаба трговинска мрежа. Тржиште је било дезорганизовано и слободна трговина на сектору широке потрошње потпуно, је преовладала над државним и задружним сектором. Систем расподеле добара постављен на принципу установљених цена и плата био је разбијен и учињен неефикасним. Због великог раста цена дошло је до пада реалних надница радника и намештеника. По априлској уредби о надницама, месечна примања радника у првом разреду скупље кретала су се од 2.112 до 3.648 динара, тј. од 1.795 до 3.102 (пошто су привремено свима припадљености биле умањене за 10%). Плата савезног министра била је у то време око 9.000 динара, генерала око 8.800, а потпуковника 3.530. Однос између плата радника у индустрији и савезног минситра или генерала био је 1:3. Међутим, високи државни функционери и војна лица нису били погођени растом цена и лошим снабдевањем на тржишту као остало становништво, јер су за ове категорије запослених постојали посебни магацини за снабдевање.

Трошкови живота одраслог становника Београда износили су:

- 1. јуна — 2.897 динара
- 1. јула — 3.370 динара
- 1. августа — 3.609 динара
- 1. септембра — 3.403 динара¹⁰¹

Само за месец дана, од 1. VI до 1. VII трошкови живота у главном граду порасли су за 11,7%. Према статистици Привредног савета, у коју нису ушле цене одеће и обуће, просечни трошкови живота на територији Србије и Војводине повећали су се:

- у фебруара за 1,8%
- у марту за 0,2%
- у априлу за 14,2%
- у мају за 20,2%
- у јуну за 21,0%
- у јулу за 21,0%

Услед различитих привредних и саобраћајних прилика, разноликост цена појединих привредних подручја била је врло упадљива. Најскупљи градови у Србији су Косовска Митровица, Београд (чан за 20% више од осталих), Ужице, Сремска Митровица, Крушевац, Шабац, Чачак, Суботица, Ниш, Врање, Ваљево и Крагујевац.¹⁰²

Подела рационираних намирница најбоље је била организована у Београду, али се и у њему добијала само око 1/3 потребних калорија (400 грама хлеба дневно, 500 г. масти, 400 г. mesa и око 1 кг. брашна месечно), мада нередовно. Београд је имао исто тако најбоље организовану црну берзу. Према извештају ИНОО Београда од јула 1945, становништво се снабдевало 37% од сељака, 26% од приватних трговаца, 12% од задруга и 25% преко обезбеђеног снабдевања. Док је тона угља стајала рецимо од 650 до 1.200 динара, на црној берзи цена се кретала око 5.000 динара. Нормирана цена путера била је 80 динара, а на црној берзи 250, нормирана цена јаја 3 динара, а у слободној продаји 12 динара итд.¹⁰³ Кирије такође нису биле регулисане тако да се, на пример, кирија за стан од 3 собе, са или без купатила, кретала од 600 до 800 динара.

Током лета 1945. у многим местима у Србији трговина је готово замрла (Ниш, Прокупље, Врање, Лесковац, Пирот итд.). Радници су напуштали посао у предузећима и по неколико дана да би набављали хлеб, жито, месо, млеко или неке друге намирнице којих није било. Још већи проблем био је недостатак новца па радници често нису могли да купе ни оно што им је било додељивано по прописаним ценама. Ситуацију је погоршавао почетак пољских радова, тако да су радници напуштали посао, што је довело до општег пада производње.¹⁰⁴

Политбиро ЦК СКЈ разматрао је током августа питање снабдевања радника и констатовао да је оно лоше и да га треба побољшати колективном набавком намирница преко предузећа. Тако се у систем снабдевања, поред државних предузећа за промет робе, трговачких предузећа на мало, са великим бројем продавница градског, средњег и републичког значаја, управа предузећа и радничко-наместеничких задруга, уводе и продавнице за радничко снабдевање. Извесни предмети, као намештај, техничка роба и сл., дељени су све до 1948. искључиво преко синдикалних подружница.¹⁰⁵ Од 1. августа 1945. почела је примена Правилника о легитимацијама за снабдевање и уредбе о планској расподели и потрошњи. Народни одбори делили су становништву легитимације које су важиле годину дана и на основу којих су добијане потрошачке карте. Потрошачких карата је било више врста: за грађане, раднике, децу, труднице итд. Снабдевачи су издавали артикле одсецајући купоне предвиђене за ту врсту робе. Једна потрошачка карта важила је три месеца.¹⁰⁶

У почетку изградње трговачке мреже и система снабдевања, Министарство трговине и снабдевања није имало јасне представе и податке о потребама становништва у намирницама и индустријској роби, због општег нереда на тржишту, што је отежавало правилну расподелу. Због тога је Политбиро ЦК КПЈ одлучио да се организује Изванредна управа за снабдевање при Министарству трговине и снабдевања, која ће организовати целокупну расподелу хране и индустријских производа. Крајем 1945. при свим синдикалним органима образоване су посебне комисије за контролу над саботажнама, шпекулацијама, крађом и корупцијом.¹⁰⁷

Средином октобра 1945, Министарство трговине и снабдевања НР Србије послало је свим окружним, среским и градским народним одборима Упутство о максималним количинама и реду при снабдевању становништва предметима исхране, одеће, обуће и др. Зависно од тежине посла, дневно се добијало 400 — 800 грама хлеба, 200 — 400 грама меса, 400 — 800 грама пасуља и 350 — 750 масти месечно. Биле су прописане и количине сапуна, одеће и обуће, изнад којих није било додатног следовања.¹⁰⁸

У неним индустријским предузећима и рудницима запослени су имали право на депутат, тј. одређену количину бесплатно уступљених производа које производи предузеће. Тако су, према Решењу Министарства рударства од 23. VII, рударски радници имали право на бесплатно снабдевање угљем у количини 200 — 600 кг. месечно, зависно од годишњег доба и врсте угља. Поред бесплатног давања у натури, предузећа су уступала на коришћење своје објекте без надокнаде и чиниле разне услуге запосленима, као што је плаћање превоза, електричне енергије и сл. Одлуком миситра индустрије од 3. X 1945, право на депутат је укинато, али већина установа је наставила да за издаје, изврдавајући закон.¹⁰⁹

Један облик помоћи у исхрани градског становништва било је и Одлука о радничко-наместничком повртарству, коју је донео Главни одбор ЈСРНЈ фебруара 1946. Радници и други грађани могли су преко синдикалних подружница да добију из државног земљишног фонда парцелу обрадиве земље у околини града у коме живе, да је обрађују и убиру плодове. Чланом 27. Закона о аграрној реформи и колонизацији овај облик уступања земљишта био је законски регулисан.¹¹⁰

Током 1946. дошло је до извесне стабилизације прилика у привреди, али редовно снабдевање становништва и даље је представљало проблем. Због велике суше 1945. године смањене су почетком 1946. порције хлеба за становништво, а ни снабдевање осталим потребама није било одговарајуће. Проценат задовољења потреба по обезбеђеном снабдевању није у току 1946. ни у једном месецу износио 100%, већ је био између 61,04% и 83,60%.¹¹¹ Да би се ускладио рад индустрије и трговине, при Изванредној управи за снабдевање формиран је контролни орган који је водио бригу о залихама произведене робе и њеном равномерном распоређивању. Али, поред тога, чланови Привредног одељења ГО ЈСРНЈ, који су по Одлуци Секретаријата Главног одбора од 10. IV били упућени у федералне јединице да прикупе податке о трговини и расподели, пронашли су у стовариштима фабрика и предузећа велике залихе робе које није било на тржишту.¹¹²

Пракса да се извесна индустријска роба и угаљ деле преко синдикалних подружница, настављена је и 1946, али у мањем обиму. Подела колонијала (шећер, уље, со и сл.) вршена је на куповне књижице, преко задруга и приватних радњи. Запослени су повремено добијали и УНРР-а пакете, а један део је био пуштен и у слободну продају.¹¹³ За робу у слободној продаји постојале су посебно одређене продавнице. Када би стигла роба, пред радњама су се стварали редови, а запослени су напуштали радна места да би набавили поједине артикле. Користећи општу несташницу препродавци су куповали робу у слободној продаји и потом је по улицама продавали троструко скупље. Било је, међутим, доста производа који се у продавници уопште нису могли продати због лошег квалитета (одећа, обућа, кенс, сапун, прашак и др.).¹¹⁴

Од марта 1946. постепено се уводе и објављују јединствене цене за поједине артикле. Одлуком Земаљског уреда за цене, у марту и априлу су одређене цене млеку, воћу, пиву, замени кафе и неким другим производима. Пред крај године донете су Уредба о јединственим ценама, Наредба о увођењу потрошачких карата за рационаране индустријске производе и Наредба о разврставању становништва у потрошачке категорије.¹⁵ Индустријска роба продавала се по новим уредбама делом у слободној продаји, делом уз одсецање одговарајућег броја купона, затим уз тачнице и купон или уз специјалан бон за снабдевање. За нарочите сврхе постојали су црвени бонови (порођај, венчање, смртни случај...). Радници и намештеници имали су право на карте на које су могли да подигну 25% више индустријске робе него опште категорије потрошача.¹⁶

Мада се снабдевање индустријском робом у 1946. донекле поправило, пољопривредне производе на пијацама је било тешко набавити. Сељаци су избегавали пијаци и тезге и продавали своје производе у директном контакту с потрошачима и без контроле. Радничке плате и даље нису биле довољне да обезбеде основне потребе, а било је више случајева да се без знања радника одлучивало о издвајању једнодневне зараде у корист одређене акције. Плате су биле оптерећене и одбицима за разне прилоге и чланарине.¹⁷ Покушаји синдикалне организације да издејствује повећање надница и плата, оцењивани су као „погрешан пут“ и „коришћење тешког положаја радника да се они повуку на групашке позиције“, да би се синдикати афирмисали као већи заштитници радничких интереса од комуниста.¹⁸

Просечне месечне плате радника у целој земљи биле су 1946. између 2.232 и 3.165 динара, док је административно-техничко особље примало од 2.183 до 5.214 динара. Рецимо да је радник имао 112 динара за осмочасовни рад, трочлану пордицу и Р-1 карту за снабдевање, на коју је добијао 800 грама хлеба дневно, што је износило 6 динара. За покриће његових дневних потреба за исхрану требало је:

Доручак	— 33% хлеба	= 2 динара
	— 1 мала конзерва УНРР-а сира	= 12 динара
Ручак	— 33% хлеба	= 2 динара
	— 1 већа конзерва УНРР-а пасуља са месом	= 40 динара
Вечера	— 33% хлеба	= 2 динара
	— 1 мала конзерва УНРР-а пиринча	= 16 динара
	— 1 конзерва УНРР-а пудинга	= 7 динара
	— 1 пакло „Зете“ цигарита	= 10 динара
	— 1/2 кутије шибица	= 1 динар
	— 1 дневни лист	= 2 динара
	— 2 пута дневно трамвај	= 4 динара
	— 1/3 од 20% социјалног осигурања	= 7 динара
	— 1/5 прихода за закуп стана	= 22 динара
		С в е г а: 127 динара
		(3.810 дин. месечно)

За покриће наведених потреба раднику је недостајало 15 динара. У овај обрачун нису ушли издаци за одећу, обућу, огрев, осветљење, за културне потребе и за издржавање породице. Према обрачуну Државног статистичког уреда ФНРЈ, минимални трошкови живота били су много мањи и износили су за самце месечно 2.232 динара, а за чет-

ворочлану породицу 5.198 динара. Када се на то додају издаци за потребе хигијене, културе и друштвене потребе (порез на доходак, допринос за социјално осигурање од 7,5% до 12% на бруто-плату, 50 динара за синдикалну чланарину и остале чланарине и сл.), трошкови су се пели на 2.960, односно 7.037 динара. Пошто је ДСУ као просечну месечну плату радника добио 2.650 динара, службеника у индустрији 3.611 динара, а државног службеника 2.550 динара (на ове цифре додаје се месечни износ од 175 динара дечијег додатка за једно дете, па пута број деце), рачунским путем дошло се до податка да је радник у 1946. остваривао реалну надницу од 42,8% до 89,8%, државни службеник од 41,2% до 86,2%, а службеник у индустрији од 56,3% до 122%. То значи да је најбоља примања имало административно-техничко особље у индустрији.¹¹⁹

Иако се овај статистички прорачун може прихватити као реална слика у односима плата, у индустријским предузећима где су биле уведене норме, радници су имали веће плате од административно-техничког особља, јер је њихов рад није био нормиран. Међутим, увођење норме ишло је врло споро, а као сметње за њихово увођење наводили су се: недостатак сировина, стручних радника, разноликоост предмета у производњи, стална промена услова у којима се врше поједине операције, разбијен тип мањих индустријских предузећа са разноликом техничком опремом и производним могућностима и сл.¹²⁰ Тамо где су норме биле уведене, често нису правилно постављене, тако да су их непрестано мењали и радници понекад и сами нису знали колика им је норма. Приликом прегледа 19 индустријских предузећа у НР Србији 1947. године констатовано је да су норме у њима мењане 1 — 7 пута у току године и да су просечно по раднику биле повећане 5 — 60%. Нове норме није испуњавало 3% до 15% радника, док их је велики проценат премашивао, што значи да су биле нереалне.¹²¹

Радничке плате у току 1947. нису се осетно мењале, изузев код грађевинара, рудара, радника у војној индустрији и пољопривреди. Крајем 1946. и 1947. синдикат је у два наврата предлагао Нацрт уредбе о стартним платама радника и ученика у привреди и на пленумима разматрао проблем плата и учешће синдиката у његовом решавању.¹²² Предлози синдиката нису прихваћени, а у 1947. било је регулисано једино плаћање за рад на дане државних празника.

Висина примања радника зависила је и од тога у којој су индустријској грани запослени и у ком сектору. Највеће плате имали су рударски и грађевински радници. Просечна надница рудара 1947. године била је око 120 динара, док је надница у осталим индустријским гранама била око 110,50 динара. Разлика између плате квалификованог радника запосленог у коњарској и хемијској индустрији у Београду била је, на пример, око 900 динара. Квалификовани нелнери и фризери имали су много веће плате од монтера, електричара, дреера и других тражених струна.¹²³ Радници запослени у локалној индустрији НР Србије 1947. године имали су око 20% веће плате од радника запослених у републичкој индустрији, пре свега због већег броја квалификованих радника. Административно-техничко особље у рударству и грађевинарству такође је имало сразмерно највеће плате у односу на особље других грана, али овде су биле и најизразитије разлике између плата радника и инжењера.¹²⁴

Иако су рударски и грађевински радници имали просечно највећа примања, били су у неповољнијем положају од радника у другим гра-

нама, јер је њихово снабдевање било најлошије организовано. Осим тога, у овим гранама било је доста радника са села који нису имали право на обезбеђено снабдевање, што је изазивало негодовање. Исплата у једном броју предузећа је каснила и током прве планске године. Највећи проблеми јављали су се на шумским манипулацијама, пошто исплате нису вршене на местима рада већ у седиштима манипулације, па су радници изостајали с посла да би подигли новац. У извештајима синдикалних функционера из рударских, дрвних и грађевинских предузећа често се могу наћи жалбе на то да је у дане исплате продуктивност рада знатно опадала, јер су радници ових предузећа много времена проводили по кафанама и неспособни долазили на посао.¹²⁵

Снабдевање становништва 1947. године у целини се погоршало. Већ крајем 1946. на седници Политбироа ЦК КПЈ одлучено је да се смањи порција хлеба, а марта следеће године издата је Наредба о дневним оброцима хлеба, по којој је радник дневно добијао 350 — 650 грама, а општа категорија потрошача 250 грама хлеба.¹²⁶ Потрошачка категорија Р-1 примала је истог месеца рационираних потреба у вредности од 446,50 динара, док је на слободном тржишту то снабдевање морало да допуни за још 706 динара. Слично је било и наредних месеци.¹²⁷ Смањено је било и снабдевање месом; пошто је стока пуштена у слободну продају, цене масноћама су нагло скочиле, док су сухомеснати производи потпуно нестали са тржишта. Недостајало је и кромпира, пасуља, млека и млечних производа, соли, сапуна и др. Расподела месечних контингената обезбеђеног снабдевања обично је каснила, а у неким месецима није била уопште достављена. До оскудице, поред осталог, највише је долазило због слабог откупа.¹²⁸ Због преласка са система строго рационираног на систем обезбеђеног снабдевања и на слободну продају индустријских производа, као и продају слободних вишкова пољопривредних производа на пијацама, са слободно формираним ценама, трошкови живота градског становништва су поново скочили. Новембра 1947. донето је Решење о продајним ценама на мало животних намирница које се рационално деле потрошачима на читавој територији ФНРЈ.¹²⁹ У слободну продају је пуштена делимично и индустријска роба Уредбом о планској расподели индустријске робе, а продавала се по вишим јединственим ценама. Рационирана индустријска роба продавала се потрошачима на књижице и бонове по нижим ценама. Подела индустријске робе и даље се добрим делом обављала преко синдикалних подружница. Оне су достављале месним синдикалним већима податке о потребама у тексту и обући, а ова су потом, са надлежним органима народних одбора, правила план расподеле и делила бонове за текстил и обућу управама предузећа. Управе предузећа су потом, уз сагласност или преко синдикалних подружница даље делиле бонове радницима. Помоћу тих бонова радници су куповали робу у државним трговинским предузећима или је синдикална подружница уместо њих куповала и делила робу.¹³⁰

Да би се олакшало снабдевање радничке класе, Министарство трговине и снабдевања, у сарадњи са Централним одбором синдиката и Главним одбором за Србију, доноси августа 1947. одлуку о формирању одељења за радничко-службеничко снабдевање у свим предузећима савезног и републичког значаја која закошљавају најмање 200 радника. Одељења су имала своја продајна места, магацине и мензе. Све трошкове финансирања ових одељења сносила су предузећа из

својих обртних средстава и од кредита. Октобра 1947, на заједничкој конференцији представника синдиката, појединих министарстава, дирекција и управника пољопривредних имања, одлучено је да се службе радничког снабдевања формирају на свим државним пољопривредним добрима и у машинским станицама. Ове службе су биле дужне да своје раднике снабдевају свим артиклима потребним за живот, чак и онима из слободне продаје. Службе су подносиле пријаву својих потреба министарству трговине и снабдевања републике и оно их је укључивало у план расподеле роба. Производи су се могли, међутим, набављати и директно од произвођача. Службе радничког снабдевања биле су потпуне и непотпуне. Непотпуне службе имале су само мензу и снабдевале су раднике робом широке потрошње. Такве службе снабдевали су градски, тј. средњи извршни одбори одређеним количинама намирница, првенствено артиклима гарантованог снабдевања. Снабдевање потпуних служби вршило се преко Министарства трговине и снабдевања, а воћем и поврћем преко откупних станица НОО. Потпуне службе снабдевале су раднике и индустријском робом.¹³¹

Поред службе радничког снабдевања, од 1947. уводе се кредити. Први потрошачки кредити уведени су Наредбом о снабдевању лигнитом на кредит од 3. априла. Крајем године донета је Наредба о одобрењу потрошачких кредита, која је регулисала добијање кредита за зимницу, огрев, куповину одеће, и обуће, за случајеве болести, смрти, склапање брака и порођаја. Омогућено је добијање зајмова на залогу драгоцености и ручну залогу. У Београду је 1947. кредите давала градска штедионица, и то за набавку зимнице преко предузећа и установа. ГО ЈСЈ донео је почетком 1947. Правилник о касама узајамне помоћи. Касе су се оснивале у свим предузећима, а чланови су могли преко њих подизати краткорочне и дугорочне зајмове без менице и камате.¹³²

И поред напора да се материјално стање побољша, радник са женом и двоје деце успевао је у току 1947. да оствари реалну надницу само са 51,60%. Главни терет индустријализације у првој планској години у НР Србији носили су радници, о чему говори податак да је само републичкој индустрији, просечно преко сваког динара платног фонда радника остваривано 3,36 динара националног дохотка.¹³³

Због недостатка финансијских средстава за улагања у стамбену изградњу, с једне стране, а с друге због наглог прилива становништва у већа насеља и индустријске центре, проблем смештаја радника био је непрестано присутан. Само у Обреновцу се од 1945—1948. број становника повећао за 4.000, а није сазидана ни једна нова зграда. У Ваљеву је преко 30% свих расположивих просторија било влажно, нехигијенско, а 25% неупотребљиво. Најтеже је било у Београду, где је услед бомбардовања уништен велики број грађевина, а потребе државне управе, привредног апарата, војске и демобилисаних бораца, поред осталог становништва које је придолазило, биле су знатна. Законом је било предвиђено да се све неискоришћене просторије и оне које су представљале вишак максимално искористе, па су стамбена одељења приступила одузимању вишка стамбених површина и исељавању, при чему се налазило на отпор.¹³⁴ Радни савет се најчешће настањивао на периферији градова у малим и нехигијенским просторијама за које су плаћане високе закупнине.¹³⁵

Почетком 1948. пораст индустријске производње, примена система откупа тржишних вишкова пољопривредних производа и пове-

ћања робних фондова увозом омогућили су да се пређе са рационалног на гарантовано снабдевање становништва. Поред гарантованог снабдевања, уведена је куповина индустријских производа од стране земљорадника по нижим јединственим ценама, везано за продају пољопривредних производа држави, затим посебно снабдевање земљорадника у пасивним и опустошеним крајевима и куповина робе у слободној продаји.¹³⁶ Путем обезбеђеног снабдевања продавана је роба свим запосленим лицима, члановима њихових породица, ученицима у привреди, пензионерима итд. Према категоријама у које су били разврстани, а што је зависило од занимања и старости, потрошачима у 1948. обезбеђивано је: од 350 грама до 1 кг хлеба дневно за одрасле, 1 до 1,5 кг масноће месечно, 800 до 1,6 кг шећера, 100 до 200 гр кафе итд. На карте је продаван сапун, тканине, конфекцијска роба, конац, чарапе, обућа и сл. Ови производи продавали су се уз тачнице и тачно је било одређено колико се за коју робу треба одвојити тачница (40 тачница за радничке ципеле, 48 тачница за мушко одело). Одрасли су добијали годишње од 140 до 160, а деца од 60 до 80 тачница. Роба која се продавала на овај начин била је јефтинија од производа који су куповани у слободној продаји (тзв. систем двојних цена). Трговина на велика и на мало била је централизована и регулисана дистрибутивним плановима, административним одређивањем маржи и доплатијама. Посебном уредбом било је регулисано које продавнице продају робу за обезбеђено снабдевање које за трговину по везаним ценама, а које робу у слободној продаји. Постојале су и посебне мреже продавница за одређену категорију потрошача.¹³⁷ Савезне власти и савезно Министарство трговине и снабдевања дистрибуирали су робу републикама. Органи снабдевања република, органима народних одбора, а ови трговачким предузећима. Радници су се снабдевали углавном преко државних градских продавница или преко задружних продавница у местима становања, обезбеђеним количинама, док су за остало били упућени на слободну продају. Смањење гарантованих количина намирница и повећање цена принуђивали су радине да се више снабдевају преко слободног тржишта, што је умањивало животни стандард.¹³⁸ Када је почела трговина по везаним ценама, дешавало се да радници нису могли да купе шибице, со, цигарете, посуђе и друго, јер се ова роба продавала по везаним ценама. У просену за прво тромесечје 1948. индекс трошкова за самца порастао је за 52,8%, а за ожењеног радника 71,8%. Реална надница је пала код самца са 108% на 87,3%, а код ожењеног од 57,7 на 41,9% у односу на 1947. годину.¹³⁹

Службе радничког снабдевања радиле су углавном на преузимању и подели намирница додељених од Народних одбора и на преузимању и подели бонова. Артикли које су ове службе набављале били су понекад сувише скупии тако да су остајали непродати. Радници су били принуђени да чекају у редовима да би добили следовање. Нарочито је лоше било организовано снабдевање обезбеђеном индустријском робом или је додељивано мало бонова, или у продавницама није било робе, па се бонови нису могли реализовати, или су бонови дељени дан-два пре истека рока, или пред крај месеца над радници нису имали пара и сл.¹⁴⁰ Грешака је било и приликом поделе карата за снабдевање, па су нека лица добијала карте и по два пута, а друга ниједном.

Нередовна подела намирница настављена је и у 1948. години. Основне артикле добијали су често само запослени, али не и чланови њихових породица. Због тога су по грађевинским, пољопривредним, рударским и шумским предузећима радници напуштали посао да би набавили храну. У врањском срезу је 1948. била масовна појава тражења одсуства ради набавке намирница у другим деловима Србије.¹⁴¹

Због пуштања у слободну продају текстила и обуће, крајем 1947. и 1948. године завладала је велика nestaшица ове врсте робе, а решењем о двојним ценама њена цена у слободној продаји је знатно повећана. Према Уредби о снабдевању рударских радника, они су сами набављали радна одела и обућу, а за један пар цокула требало им је 40 тачкица. Пошто је обућа била врло лошег квалитета, а није било ни довољно тачкица, радници су се стално жалили на недостатак обуће. У неким синдикалним организацијама раднике који су се бунили због лошег снабдевања, оптуживали су као опортунисте и непријатеље. Притужбе су стизале и због недостатка сапуна, постељине, огрева итд.¹⁴²

После доношења Уредбе о обезбеђеном снабдевању, пошто категоризација радника није свуда правилно извршена, у неким срезovima (зајечарски, књажевачки) радници нису добили карте за снабдевање, јер су поседовали земљу. Мада су понекад имали тек један и по хектар земље, нису могли добити ни индустријске карте јер се сматрало да они треба да се снабдевају по везаним ценама. До априла 1950. са обезбеђеног снабдевања скинуто је 27.000 лица, зато што су поседовали земљу.¹⁴³

Током 1948. у НР Србији радило је 108 служби радничког снабдевања с одређеним бројем мензи и радничко-службеничких ресторана. Од укупног броја републичких предузећа у Србији свега 1/3 имала је своје мензе, а у њима се хранила свега 1/6 укупног броја запослених. Због лошег и неодговорног пословања ових служби, Пети пленум ЦУ ЈСЈ донео је одлуку о организацији друштвене контроле у синдикалним подружницама при предузећима и установама које су имале службе радничког снабдевања.¹⁴⁴ Храна у мензама била је прилично скупа и једнолична. Цене оброка кретале су се од 150 до 1.800 динара месечно, или од 6 до 26 динара по obroку, зависно од тога колико и који су obroци уплаћени. Из поређења просечних месечних трошкова исхране једног радника у мензама индустријских предузећа, са просечном нето-платом индустријског радника, произлази да су трошкови радникове исхране износили 40% његове плате. То значи да се радничка породица није могла исхранити ако бар два њена члана нису била запослена.¹⁴⁵ Намирнице су трулиле због лошег смештаја и недовољне бриге. У цену хране у мензама улазила је вредност потрошених намирница и оних које су пропале и режијски трошкови. Није се водила никаква контрола о утрошну хране и масноћа. Смештај, технички уређаји и рад особља били су лоши, недостајао је инвентар и углавном владала нечистоћа. Августа 1948. донета је Уредба о оснивању радничко-службеничких ресторана и управа друштвене исхране којом се предвиђало да све трошкове оно набавке инвентара, оправке ресторана и плаћања особља, сноси управе предузећа. Крајем 1949. ова Уредба је измењена тако што је један део трошкова пао на терет продајних цена у ресторанима.¹⁴⁶ Били су формиран одбори потрошача за помоћ радничко-службеничким ресторанима и мензама. Међутим, изменом Уредбе снабдевеност ресторана је погоршана. Предузећа на-

родних одбора која су била дужна да снабдевају све радње друштвене исхране, испоручивала су робу лошег квалитета. Осим тога, због нередовног издавања потрошачких карата, у ресторанима и мензама хранио се већи број радника без потрошачких карата, што је опет ишло на штету редовних потрошача, јер су због тога смањивани оброци. Храна је била јефтинија тамо где је постојало снабдевање са сопствених економија и где су гајене свиње помијама из ресторана друштвене исхране. Али ни рад економије није био онакав нарав се очекивао, пошто земљишни фонд није био правилно распоређен, а недостајало је и алата, ђубрива и сл.¹⁴⁷ Просечна дневна исхрана радника који се нису хранили у мензама, састојала се од проје, лука и мало сира, и то је обично бивао основни оброк.¹⁴⁸

Да је питање снабдевања исхране становништва било посебно критично, говоре подаци о честом разматрању ових проблема на пленарним и седницама Политбироа ЦК ПКЈ током 1948. и 1949. године. Августа 1948. било је одлучено да се обустави извоз пшенице у иностранство, да се генерално испита стање прехране становништва, да се повећа количина хлеба који ће се састојати од 80% пшеничног и 20% кукурузног брашна. Одлучено је такође да се прекине извоз мяса и масноћа, изузев у случајевима када треба одговорити обавезама. Почетком 1949. донета је одлука да се за 20% повећа број тачница за раднике у тешкој индустрији и да се укине следовање радницима који напуштају предузеће ради разних светковина.¹⁴⁹

Стање откупа у Србији почетком 1949. било је врло слабо. Било је све више тешкоћа због исхране јер се број градског становништва повећао. Због немогућности подмирења потреба у прехранбеним артиклима путем обезбеђења снабдевања, радници у градовима били су упућени на пијаци, где су цене пољопривредних производа скочиле за 50% у односу на 1948. годину. Око 50% до 75% укупних расхода градског становништва одлазило је на исхрану.¹⁵⁰ Пошто су плате у односу на 1948. скочиле за свега 11%, настала разлика покривала се вероватно приходима са непокретног имања, ванредним радом, продајом ствари или на друге начине.

Коначно, 1948. ступиле су на снагу нове уредбе о платама радника и ученика у привреди, чија је суштина била у томе да висина плате зависи од важности и значаја привредне гране, квалификација радника и услова рада. Радници су били разврстани у групе, тарифна ставка за рад по учинку била је за извесан проценат већа од тарифне ставке за рад по времену, а плате по времену кретале су се од 9 до 24 динара на час.¹⁵¹ Плата по норми обрачунавала се тако што се обрачунски став групе у коју је радник распоређен множи с временом које је по норми било одређено за израду јединице. Радницима који су у једном предузећу непрекидно радили дуже од годину дана, уплаћивао се додаток од 1 динар навише.¹⁵² Пошто предузећа већином нису имала разрађене оперативне поступке, нити коректну оперативну евиденцију, увођене су групне норме које нису захтевале велике припреме, или су нормирани морали сами да израђују оперативни поступак, нарочито у грађевинским и графичким предузећима. Групно плаћање ишло је на штету бољих радника, тако да није било довољно залагања. При увођењу норми претходно је требало извршити категоризацију радних места и правилно распоредити стручну снагу по квалификацијама, да квалификовани радници не би морали сваки час до одлазе у магацин по материјал или алат и тако губе време. Али уместо на-

тегоризације рада, извршена је категоризација радника, или су пословође по свом нахођењу одређивале шта ће ко радити. Било је случајева да радници уопште нису знали колико се за извршени посао плаћа или је плаћање вршено погрешно. Радник који је радио по норми, плаћен је по сатној надници уместо по аномду, пошто се у радним листовима водило трајање операције само у норма-часовима, а не и по новчаној вредности. Извршивши операцију, радници су рачунали нормирано време према својој сатној надници, а не према аномдној ставки која је требало да буде предвиђена у новчаном износу. Радници нису били заинтересовани за пребацивање норми ни због њиховог честог мењања.¹⁵³

Предузећа су била дужна да своје самосталне радне норме достављају АОР-има на увид. Образоване су комисије за радне норме и донет посебан правилник о њиховом раду, формирани су курсеви за нормице, али неправилности је и даље било. Прописи и уредбе о платама кршени су на разне начине. Између осталог, радници су сврставани у више платне категорије у које нису спадали по свом раду и квалификацијама или су норме постављане погрешно да би се могле делити награде.¹⁵⁴

Нове уредбе о платама из 1948. нису исправиле неке разлике и нелогичности из претходних година. Зараде радника појединих грана и унутар појединих грана и даље су показивале велике разлике, плате по времену и учинку су изједначаване, диспропорције између примања радника и инжењерско-техничког особља су остале, службеничке плате су као и у ранијем раздобљу биле веће од радничких.¹⁵⁵

Према испитивањима специјалне комисије за проблем радне снаге у индустрији НР Србије, образоване крајем септембра 1948, просечна месечна плата износила је око 3.300 динара за раднике, од чега је 1/5 одбијана на име доприноса за социјално осигурање. Од плате је одбијана и пореска стопа, која се кретала од 2% до 22% на износ плата од 600 до 12.000 динара.¹⁵⁶ Планско оптерећење по једном раднику порасло је 1948. за 64%, а стварно оптерећење за 40%, док су плате истовремено скочиле само за 12%.¹⁵⁷

Јула 1949. у индустрији НР Србије, 21% радника имао је бруто — плату 2.500 динара, 40% — 2.500 до 3.000 динара, 25% од 3.500 до 4.500 динара, а 15% изнад 4.500 динара, што значи да је 61% радника примао је плату до 3.500 динара месечно. Просек месечне плате индустријског радника 1949. био је 3.359 динара. Нешто мало више од половине (59%) броја радника с овом платом издржавало је само себе и још по једног члана породице, док је 41% радника имало више од једног члана породице. Ако се узме у обзир да је већина индустријских радника 50-их година долазила са села и тамо поседовала имање, закључак који се извлачи из упоређивања прихода и трошкова живота говори о тешком економском положају само градских индустријских радника којих је било процентуално најмање.

Плате су 1950. повећане за 2,4%. Истовремено је донета и Уредба о стручном оспособљавању и звањима радника, која је требало да уведе ред у досадашњи начин награђивања по коме стручни радници имају мање плате од нестручних, јер ови добијају различите додатке за специфичне услове рада и тежину посла.¹⁵⁸ Радници су били распоређени у 9 група — звања, по занимањима, а на основу стечене стручности за обављање послова кроз практичан рад или учење. Превођење радника у нова звања обављено је у периоду од 1. XI до 31. XII

1950. године. Ради превеођења радника у звања оформљене су комисије које су постваљала предузећа и извршни одбори сресних (градских, рејонских) народних одбора.

Почетком 1949. и 1950. године донети су нови закони који су регулисали разврставање потрошача у потрошачке категорије, одређивали цене робе широке потрошње у слободној продаји, број куповних тачница и друго. Јуна 1949. коначно су били укинати разреди скупоће.¹⁵⁹ Приликом контроле расподеле потрошачких карата утврђено је да су срески и градски народни одбори издавали месним одборима карте за снабдевање по њиховим требовањима, без икакве провере. Карте су тако издаване и у предузећима за људе који нису више у њима радили. Само у Београду је издато неколико десетина хиљада карата више него што је по попису 1948. године било становника.¹⁶⁰ Срески и градски народни одбори продавали су откупљене количине намирница на слободном тржишту и по везаним ценама да би дошли до бонова за индустријску робу. Замењивали су, такође, с појединим предузећима артикле исхране за индустријске производе, а проширила се и појава да фабрика одређену робу коју производи дели радницима преко синдикалних подружница, без одсецања купона из карата за снабдевање.

Цене пољопривредних производа наставиле су да скачу 1950. године. Најскупље је било воће на пијацама, а цене поврћу скочиле су у просеку за 60%. Сељака је било мало и робу су углавном продавали препкупци. Поред суше, начина откупа и других узрока, на цену робе у државном сектору утицало је и то што је она пролазила кроз руке неколико посредника од којих је сваки наплаћивао маржу.¹⁶¹ У периоду од 1946. до 1950. године цене су порасле за 200%. Због опште nestaшице хране, крајем 1950. године донета је Наредба о мерама за штедњу артинала широке потрошње и смањењу количина обезбеђеног снабдевањем хлебом. Укинута су сва предузећа и продавнице за специјално снабдевање појединих категорија потрошача, изузев службе радничког снабдевања при предузећима. По новим уредбама нико није смео да има веће снабдевање од рударских и топионичарских радника.¹⁶²

Последице рата и напори за спровођење индустријализације у заосталој и неразвијеној земљи захтевали су додатна напрезања становништва и условљавали низак општи животни стандард. Заостајао је и развој производње средстава за потрошњу и објеката животног стандарда. Као што је већ речено, средства потребна за извршење плана прибављана су преко система контролисаних расподела и јединствених цена. Село је поднело главни терет индустријализације и било основни извор акумулације, али готово подједнако бремене носила је и радничка класа. Поред ниског животног стандарда, дошло је до нивелације плата. Пошто није постојало тржиште (осим за мањи део пољопривредних производа), већ гарантовано снабдевање, а висина бонова је зависила од тежине и услова рада, невалификовани радници су имали већи број бонова од квалификованих. Плате радника зависиле су од квалификација, дужине радног времена и сл., а због система плаћања по норми, радници су имали веће или исте плате као стручно техничко особље. На смањење распона плата утицало је и дејчи додатак. Мале зараде и њихово уједначавање деловали су дстимулативно на раднике с већим квалификацијама да би боље радили и да би се стручно образовали. Квалитет производа био је лош, а трајност робе мала. Због законских мера и захвата у приватним делатностима и пољопривреди дошло је с временом до погоршања положаја ових категорија становниш-

ства и њиховог преласка у државни сектор. Крајем 40-их година, када долази до извесне стабилизације прилика у привреди, постаје видљиво извесно диференцирање између материјалног положаја појединих друштвених групација и издвајање службеника у индустрији и државној управи који су плаћани по функцијама, а не по квалификацијама, и који су имали, мада још незнатан, ипак повољнији економски положај.

РАДНИЧКО ЗАКОНОДАВСТВО И УСТАНОВЕ ЗА СОЦИЈАЛНУ ЗАШТИТУ РАДНИКА

По ослобођењу већег дела територије Србије најхитније је требало решити проблем социјално небринутих, незапослених, затим редовну исплату социјалне помоћи, пензија итд. Поверлиштво НКОЈ за социјалну политику, добило је право надзора над свим установама обавезног социјалног осигурања и техничке и хигијенске заштите радника.¹⁶³ При Повереништву су основани Савет за заштиту мајки, деце и младежи и Стручни савет за социјално осигурање, у чији делокруг је спадала координација делатности државних назорних органа, ГО ЈСРНЈ, привредних и стручних комора и носилаца осигурања, при изради законских прописа. Одређене су привремене пословне управе свим установама за осигурање радника, Јавној берзи рада, Болесничкој и Братинској благајни и Радничкој комори, која је обновљена јануара 1945. године.¹⁶⁴ Задатак Радничке коморе био је да у сарадњи с Повереништом за социјалну политику и синдикатима брине о радничком осигурању, социјалној хигијени, исхрани и запошљавању. О запошљавању је бринула и Средишња управа за посредовање рада чије је деловање продужено средином марта 1945. Она је координирала рад и давала упутства берзама рада, које су обављале највећи део посла. Радници су се преко њих обично запошљавали на државним пољопривредним добрима и у предузећима државног сектора. Међутим, није било могуће запослити све заинтересоване. Октобра 1945. број регистрованих незапослених у Србији износио је 636, а процене о стварном броју незапослених кретале су се око 20.000, док је број тражене радне снаге износио 3.000.¹⁶⁵

Крајем септембра, на конференцији представника свих јавних берзи рада при Средишњој управи, предложен је и прихваћен нацрт Привремене наредбе о додељивању помоћи незапосленим лицима. С обзиром на то да није било могуће обезбедити посао свима који га траже, одлучено је да се исплаћује помоћ оним лицима која су плаћала прирезе за незапослене. Незапосли радници имали су право на повластице од 50% цене у трећем разреду при превозу железницом и право да користе радничко склониште.¹⁶⁶ Њих је у Србији било неколико, али свеглавног у врло лошем стању, упола разрушена и без потребног инвентара. Склоништима је управљао специјални одбор Средишње управе. Осим незапослених радника могли су их искористити и радници на путовању и при службеном боравку. Склониште се могло користити најдуже 10 дана, а плаћало се 5 — 25 динара дневно, зависно од врсте норисника. Чланови синдиката имали су попуст при коришћењу склоништа и јавних радничких купатила,¹⁶⁷

С пролећа 1945. посебну важност добили су пољопривредни радови у северним деловима земље, за које је требало обезбедити радну снагу. Средишња управа за посредовање рада, Министарство пољопривреде, Главни одбор ЈСРНЈ, НОФ и други, радили су на прикупљању и слању радне снаге у Срем, Банат, Барању и Бачку. Синдикални функ-

ционери су на терену ангажовали радну снагу, бринули се о закључивању колективних уговора између радника и послодаваца и о њиховом извршењу, а Средишња управа је прихватила ангажоване раднике и распоређивала их. У априлу је донета Наредба о ангажовању радне снаге из пасивних крајева и градова за пољопривредне радове, а нешто касније и Решење о оснивању Одбора за ангажовање радне снаге. Радници су могли да одлазе на рад сами или с породицама, а све трошкове превоза и зараде у натури, сносила је држава. Награђивани су према Одредби о платама пољопривредних радника коју је донео ГНОО за Војводину.¹⁶⁸

На Првој општеземаљској синдикалној конференцији ЈСРНЈ, један од радничких захтева је био да се плаћање доприноса за социјално осигурање у цлини пренесе на послодавце. Овај захтев делимично је решен у јануару Одлуком МНОЈ о одређивању надничних разреда и таблица новчаног еквивалента припадљности у нарави у радничком осигурању, и Наредбом о изменама надничних разреда у радничком осигурању, из априла 1945. Истог месеца на Другом синдикалном пленуму инсистирало се на што бржој реорганизацији рада и стварању јединственог система социјалног осигурања. Министарство социјалне политике изградило је нацрт Уредбе о спровођењу социјалног осигурања, по коме је предвиђено да носилац функција осигурања, до коначног ослобођења земље, буде Комисија за спровођење осигурања при овом Министарству.¹⁶⁹

Закон о спровођењу социјалног осигурања донет је 4. маја 1945. Према њему, једини носилац осигурања Средишњи завод за социјално осигурање са седиштем у Загребу. Осигурање се спроводило прено земаљских завода у седиштима федералних јединица а за случајеве болести, старости, несреће, смрти и сл. Дотадашњи окружни уреди, области управе за осигурање, братинске благајне и др. постали су филијале земаљских завода. При Средишњем заводу основан је и Фонд за помоћ радничких и намештеничких породица. Средства за Фонд пристизала су из предузећа, која су уплаћивала проценат одређен према износу фактички исплаћених плата. Месечни доходак по детету износио је 75 динара. Право на додатак имали су сви запослени током трајања радног односа, у случају прекида услед болести, порођаја, несрећног случаја, војне вежбе и сл. Додатак се исплаћивао за децу испод 14 година, а уколико су деца била на школовању, до 18-те године.¹⁷⁰

Други пленум ЈСРНЈ априла 1945. расправљао је поред проблема социјалног осигурања и о радничким надницама, колективним уговорима и радничким повереницима. Предлагало се увођење колективних уговора, познатих из предратног периода, а Централни одбор је чак разрадио и образац колективног уговора. Пројекат Закона о колективним уговорима усвојен је на седници ИО ГО ЈСРНЈ 3. августа и предвиђао је да се колективним уговорима решавају питања радног времена, прековременог рада, одсуства жена — трудница, питање дисциплине, кажњавања, заштите радника у случају болести, несреће и други нерешени проблеми из области радних односа. Први колективни уговор склопљен је крајем августа у одбору синдикалне подружнице молерско-фарбарских радника у Београду.¹⁷¹ Склапање колективних уговора потврђивала су синдикална и привредна руководства.

Током даљег склапања колективних уговора у предузећима и установама дешавало се да су синдикалне организације постављале захтеве које предузећа нису била у стању да испуне. Због ових и других

неправилности, Извршни одбор ЈСРНЈ донео је одлуку крајем јануара 1946. да се даље закључивање колективних уговора обустави док их ИО поново не проучи. Изласком Уредбе о заснивању и престанку радног односа, октобра 1947, колективни и индивидуални уговори добили су законску форму. Они више нису могли бити формалност нити су могли обухватити обавезе само једне стране. Њихов значај посебно је порастао од 1948. године у вези с напорима за устаљивање радне снаге и с борбом против флукуације.¹⁷²

Раднички повереници, као и колективни уговори, били су везани за предратна искуства радничког покрета. Први захтеви за избор радничких повереника јављају се већ почетком 1945. године. Извршни одбор ЈСРНЈ донео је одлуку да затражи избор повереника, на седници од 20. фебруара. Нужност хитног расписа избора образлагала се потребом да радници и намештеници буду обавештени о стању предузећа, од техничке организације до финансијског пословања. Требало је да повереници врше контролу над целокупним радом предузећа и да о могућим неправилностима извештавају раднике. Уз иницијативу за распис избора, ИО ГО ЈСРНЈ приложио је Министарству социјалне политике и нацрт пројекта о радничким повереницима.¹⁷³ Крајем јула и почетком августа усвојен је Закон о радничким повереницима и почели су избори. Међутим, због неких пропуста у закону, избори су прекинати и извршена је допуна. Законом су дужности радничких повереника одређене у два смера: а) социјалном (колективни уговори, спорови настали из радних односа, норме, заштита радника, акордни систем рада) и б) привредном (подизање производности рада, брига о радној дисциплини, организација такмичења, извршење производних задатака, примена прописа о једнообразном рачуноводству и др.). Мандат радничких повереника трајао је годину дана, а број повереника у предузећу зависио је од броја радника. Поновни избори за радничке поверенике расписани су 12. децембра 1945. за период од 15. I до 15. II 1946. године.¹⁷⁴ Током избора поједине управе синдикалних подружница састављале су кандидационе листе и подносиле их извршним одборима без претходне расправе и постигнуте сагласности на састанку синдикалног чланства. Синдикално чланство је као одговор на ово износило посебну листу, или се извештај број радника са предложене листе синдиката одвајао и формирао посебну листу, која би потом покупила већину потписа. Овакви случајеви осуђени су у штампи као „покушај цепања радничког јединства“, а ГО ЈСРНЈ издао је почетком фебруара Упозорење у вези с изборима радничких повереника.¹⁷⁵

Пословник о раду радничких повереника на територији Србије изашао је марта 1946. У пракси, повереници су углавном имали саветодавну функцију, али се и она с временом гасила. Доношење Закона о државним, привредним предузећима и снажењем државне интервенције у привреди, све се чешће наилази на примедбе о раду повереника, о њиховом срастању или утапању у синдикалне организације Члан 44. Закона о државним привредним предузећима каже да је директор дужан да омогући рад радничких повереника дајући им потребна обавештења ради извршавања основних задатака, као и сарађујући са њима у циљу заштите социјалних и економских интереса радника и службеника“. Октобра 1946. ГО ЈСРНЈ поручио је својим организацијама да се у будућности више неће спроводити избори за радничке поверенике и да синдикалне организације постепено почну да преузимају њихове дужности. Образлагало се да повереници нису више потребни, пошто ће

синдинати и новоосноване комисије за техничку и хигијенску заштиту преузети њихове функције и решавати све проблеме из области радних односа, чиме не постоји више бојазан од изигравања закона. Повереници су коначно укинати Законом о инспекцији рада, 13. XII 1946. године.¹⁷⁶

На седници Политбироа ЦК КПЈ у другој половини августа 1945. одлучено је да се приступи што скоријем доношењу Закона који се тичу радничке класе. У складу с тим, почетком октобра одржана је у Београду конференција министара и представника савезног и земаљских министарстава социјалне политике, с представницима осталих министарстава и делегатима ГО ЈСНЈ, на којој је закључено да треба спровести реорганизацију службе посредовања рада, надзор над техничком и хигијенском заштитом, допунити систем социјалног осигурања, разрадити законске прописе о дечијој заштити и заштити радничког подмлатка. Пошто проблем запослења и помоћ незапосленим радницима није могао да чек до спровођења коначне реорганизације службе за посредовање рада, конференција је наложила да берзе рада наставе досадашњу прансу исплаћивања помоћи незапосленима, као и да се организују кухиње и преноћишта преко зиме, за незапослене раднике и избеглице из Грчке. Наглашена је потреба регистровања радне снаге и обавезног пријављивања незапослених берзама рада.¹⁷⁷

Незапосленост, која се јављала као последица ратног пустошења, репатријације ратних заробљеника, недостатка сировина и низа других разлога, нагло се повећала доношењем Закона о демобилизацији. Закон је предвиђао да се поред материјалне помоћи и стамбеног смештаја, демобилисаним борцима обезбеди запослење у року од два месеца после демобилизације. Посебно се настојао решити проблем инвалида НОБ Члан 21. Закона о ратним војним инвалидима стављао је у обавезу предузећима да запосле 10% инвалида од укупног броја запослених. Уколико њихово запослење није било могуће другачије решити, требало је отпустити одређени број радника.¹⁷⁸

Почетком 1946. донет је Правилник о додељивању пензија, старим, изнемоглим радницима и намештеницима из средстава Завода за социјално осигурање. Исплата пензија и социјалне помоћи, нарочито у току 1945. али и касније, била је нередовна и спора. Слично је било и са исплатом хранарине. У великом броју срезова у Србији пензионери нису примали никакву помоћ а неке категорије пензионисаних лица примале су само 50 динара месечно, и мање. Уредбом о минималним пензијама и рентама од 4. IX 1945, пензије су регулисане и њихов износ је повећан са 450 на 900 динара. Током 1946. свим радницима је признат стаж остварен пре рата, без обзира на то да ли су били осигурани и плаћали допринос. Стаж за стицање старосне пензије, Уредбом о уређивању пензија за старе раднике, сведен је на 55 година за раднике на најтежим радовима, 60 година за раднике на тешким радовима и 65 година за остале.¹⁷⁹ Међутим, пензионисање радника представљало је не ретко озбиљан проблем. Појединци су по неколико месеци и годину дана чекали на решење молби за пензионисање, а да при том нису имали никаквих прихода. Лекарска комисија би их прогласила неспособним, они би престали да раде, а пензија није стизала јер су предмети по неколико месеци стајали у Министарству социјалног осигурања, а потом се враћали као непотпуни.¹⁸⁰

На Првој конференцији ЈСРНЈ јануара 1945. истакнути су следећи захтеви: укидање старог и доношење новог радничког законодавства, увођење плаћања годишњих одмора, осигурање заштите омладине и

ученика у привреди, организовање хигијенске и техничке заштите, остваривање једнакости мушкараца и жена у радном односу, централизација социјалног осигурања у рукама државе, увођење осмочасовног радног времена, радничких повереника, колективних уговора, бесплатног школовања и лечења и измене Закона о пензионисању.¹⁸¹ Један део захтева решен је током 1945, али већина је законски регулисана 1946. Чланови 20. и 24. Устава ФНРЈ прописали су: „Држава заштићује лица у најамном радном односу, нарочито осигуравањем права удруживања, ограничењем радног дана, осигурањем права на плаћени годишњи одмор, контролом радних услова, бригом о стамбеним приликама и социјалном осигурању... Држава нарочито штити интересе матере и детета оснивањем породишта, дечијих домова и обданишта и право матере на плаћено одсуство пре и после порођаја... Малолетна лица у радном односу уживају посебно заштиту државе...” Заштита рада делила се на општу и посебну. Општа је подразумевала хигијенску, техничку, правну и другу заштиту лица у радном односу, док је посебна заштита обухватала заштиту малолетних лица и жена у радном односу. У почетку је Министарство социјалне политике имало у својој надлежности и заштиту рада и заштиту немоћних и необезбеђених лица, али с временом део његових послова преузимају Министарство рада и Министарство за социјално старање.

Јула 1946. донет је нови Закон о социјалном осигурању, којим је проширено право на лечење и хранарина на годину и по дана, а осигурање је проширено и на чланове породице осигураника. Сва лица у најамном односу са подручја ФНРЈ била су обавезно осигурана, а количина давања из социјалног осигурања одређивала се према трајању осигурања и упослења. У случају болести, осигураници су имали право на бесплатну лекарску помоћ, бесплатне лекове, оправку зуба и на болничко-бањско или климатско лечење. Једини носилац социјалног осигурања у земљи постао је Државни завод за социјално осигурање.¹⁸² Постојећи Закон о социјалном осигурању важио је све до 1950, када је поново измењен и уместо Државног завода основан Комитет за социјално старање владе ФНРЈ. Док је закон из 1946. предвиђао убирање доприноса од осигураника, Закон из 1950. је укинуо порез на доходак и истакао да држава обезбеђује сва финансијска средства за социјално осигурање.¹⁸³

Децембра 1946. донет је Закон о инспекцији рада, који је потом измењен и допуњен 1948. По овом закону задатак инспекције рада био је да врши надзор над извршењем свих прописа и мера о уређењу радних односа и заштите лица у радном односу. Инспекција рада вршила је надзор и над условима рада и извршењем техничке и здравствене заштите лица на добровољним радовима. У вршењу службе инспекцијама рада помагале су синдикалне организације и раднички инспектори. Радни колективи бирали су из своје средине радничког инспектора који је водио рачуна о заштити радника при раду и као изабрани представник заступао њихове интересе пред управом предузећа. Раднички инспектори бирали су у свим установама где је постојала синдикална организација, а бирали су их радници тајним гласањем, на годишњим скупштинама синдикалних подружница. Главни одбори синдиката по републикама имали су одељења за заштиту рада чија се делатност спроводила преко сектора техничке заштите, хигијенске заштите, правне заштите и заштите рада радничке омладине и жена радница.¹⁸⁴

Хигијенска и техничка заштита прописана је Општим правилником о хигијенским и техничким заштитним мерама при раду из 1947. Поред општег, постојао је низ посебних правилника који су прописивали ХТЗ мере у појединим привредним гранама.¹⁸⁵ Предузећа су од 1947. такође била дужна да поставе по једног или више творничких хигијеничара.¹⁸⁶ Ипак, решење проблема хигијенске и техничке заштите радника није било у доношењу нових закона. Већину предузећа у Србији карактерисала је конструктивна примитивност и примитивност производног процеса. Рад се углавном обављао физичким преносом материјала за обраду, уз застареле машине и инсталације, велику густину радних места, лоше осветљење и грејање, недовољну вентилацију и недостатак основних санитарних уређаја. У фабрикама и предузећима недостајале су радничке гардеробе, купатила, ормарићи за прву помоћ, опрема за гашење пожара итд.¹⁸⁷ По одељењима и радионицама, у двориштима и на прилазним путевима, углавном су владали неред и нечистоћа. Водовод, канализација и вентилациони уређаји нису увек функционисали, чак ни у новосаграђеним предузећима какво је било „Иво-Лола Рибар“ у Железнику. Приликом пројектовања није био предвиђен ни довољан број умиваоника, клозета и сл.

Посебно тешко било је у радионицама, на градилиштима, на пољопривредним и шумским газдинствима и манипулацијама. Ту су радници живели у малим и нехигијенским баракама, без основног инвентара (кревета, сламарица, постељине, ћебади, јастуна), уз стално присуство вањних и стеница. Због недостатка сапуна, понегде и воде за пиће, радници су напуштали предузећа по неколико дана да би опрали рубље и постељину.¹⁸⁸ Чак и у новим радничким становима у већим индустријским центрима, хигијена је била на ниском нивоу. Често се у истој просторији јело, спавало и држао угаљ, сушило рубље, кувало итд. У Железнику су радници у подрумима нових зграда гајили свиње и живину, а у становима се вода точила директно из водоводних цеви, пошто нису свуда биле монтиране чесме. Због недостатка личне хигијенске културе, чак и тамо где су постојали услови за одржавање чистоће, они нису кориштени.¹⁸⁹

Радници са села, слободно време и викенде, предвиђене за одмор, проводили су обрађујући земљу. Поред тога, свакодневно су путовали по неколико километара пешке до радног места, по свим временским приликама, и обично су по цео дан остајали у истом одећу, чак и када је било потпуно мокро. Због напора и лошег одржавања хигијене, најчешће су биле „болести прљавштине“, као што су трбушни тифус, дизентерија, затим болести као што су грип, прехлада, туберкулоза, анемија, малаксалост и премори услед слабе исхране и недовољног одмора, реуматизам, обољења крвотока, дисајних органа, кожне и венеричне болести.¹⁹⁰

Поред болести које су настајале услед нехигијенских радних и стамбених просторија, као и лоше исхране, врло честе су биле повреде на раду. Током 1947. проценат радника на хранарини и болничком лечењу био је у Србији око 4,7, а у извесним струкама (ножарској, текстилној, металној, рударској) пењао се и до 12%. НР Србија је 1948. године имала водеће место у земљи, по броју несрећних и смртних случајева при раду. Највећи број несрећа дешавао се у рударству, металној, грађевинској, текстилној, дрвној индустрији и на железници (на ове гране отпадио је 77% свих несрећних случајева). Највише је страдала омладина до 25 година старости, што је износило просечно

42% свих повреда на раду. Велики број повреда дешавао се услед непажње радника, премора, нестручности и некоришћења заштитних средстава. Привредно руководство и раднички инспектори често су кривицу за незгоде на раду приписивали искључиво неопрезности радника, а главни узрок је, у ствари, био у недостатку заштитних средстава, њиховој неисправности, закрчености просторија и лошој организацији рада.¹⁹¹ Предузећа су се изговарала да немају довољно инвестиција за побољшање хигијенских и техничких услова рада или да не могу да све што је потребно набаве. Решења инспекције рада о отклањању недостатака извршавала су се у мањем броју предузећа. Она нису могла да обезбеде средства без помоћи генералних дирекција, а ове су у случајевима када је општи план капиталне изградње превазилазило одобрену квоту, најпре сторнирале издатке за хигијенску и техничку заштиту.¹⁹²

Заштитних средстава није било довољно, али се ни постојећа нису довољно користила. Рад у вези с хигијенском и техничком заштитом био је препуштен појединцима или комисијама. Често се дешавало да у неким конкретним случајевима, уместо инспекција рада, радничких инспекција и синдикалних организација, интервенишу разни државни органи као: Савезна планска комисија, Министарство рада и сл. За отклањање недостатака био је задужен директор предузећа. У већини случајева директори су, као свемогуће личности, одбијали да саслушају приговоре на хигијенске и техничке услове рада, чак су доносили одлуке о отпуштању радничких инспектора и радника који су захтевали да се поштују законски прописи. Притужбе су стизале и на рачун радничких инспектора, због „фамилијарног односа“ с управама предузећа, слабе сарадње са синдикалним подружницама и комисијама за заштиту рада.

Указивање прве помоћи и лечење оболелих радника били су отежани због лоше организације здравствене службе у Србији, посебно у већим индустријским центрима на удаљеним радилиштима и у рудницама. У првој половини 1950. од 54 рудника у НР Србији само 15 је имало сталног лекара. Због недовољног броја лекарског особља, на једног лекара долазило је дневно и по 100 поцијената. У болницама није било довољно кревета, постељине и санитетског прибора, а ситуацију је погоршавала и несташица лекова.¹⁹³ Због тога су покретане акције и разни курсеви прве помоћи за синдикално организоване раднике, творничке хигијеничаре, семинари за радничке инспекторе, такмичења у ХТЗ-у, издавани плакати о заштитним мерама при раду и сл.¹⁹⁴

Материја о радном времену и прековременом раду регулисана је Уредбом о платама 1945. и 1948. а извесне одредбе садржавали су и Закон о ученицима у привреди, Закон о инспекцији рада и др. Усвојен је принцип осмочасовног радног времена, али у случајевима када су постојали тешки услови рада, за извесне категорије послова прописано је и краће радно време и то у грађевинарству, рударству и графичној индустрији. Уредбом о платама радника на државним и задружним пољопривредним добрима прописано је различито радно време за пољопривредне радове које је зависило од годишњег доба (од 8 до 10 часова). Законом је било регулисано у којим случајевима се може примењивати прековремени рад, а за извесне категорије радника он је изричито забрањен (млађи од 16 година, мајке дојиље, труднице). Збир прековремених радних часова који отпада на једног рад-

ника, ограничен је на одређени број часова, што се разликовало од гране до гране. За сваки прековремени час предвиђено је плаћање од 50% плате по времену. Радницима који су радили прековремено на дан недељног одмора, припадао је додатан од 100% плате по времену. Одлуку о увођењу прековременог рада доносила је управа предузећа, односно више привредно руководство. Та одлука, уколико није у супротности са законским прописима, била је обавезна за све раднике. Предузеће није било дужно да за прековремени рад тражи претходно одобрење инспекције рада.¹⁹⁵

Међутим, у већини предузећа увођење прековременог рада и неплаћање тог рада по закону било је готово уобичајена појава. У појединим фабрикама акордни систем рада спроведен је тако да се уопште није поштовало осмочасовно радно време. Да би се избегли прописи у погледу плаћања прековременог рада, он се исплаћивао као пребачај норме или се заводио као добровољни рад, по пристанку самих радника или у договору са синдикалном организацијом, при чему се у убеђивању радника баратало разним паролама о патриотизму и оданости Партији.¹⁹⁶ При крају месечног и кварталног планског периода редовно је увођен десеточасовни радни дан или радна недеља, да би се на тај начин решио проблем неиспуњених планова, лоше организације рада, недостатка радне снаге или флукуације. Продужено радно време није плаћано да се не би пробио дозвољени платни фонд предузећа.¹⁹⁷ Због честог прековременог рада радници су били преморени и долазило је до малаксалости и несвестице. Извештаји о резултатима анализе несрећних случајева у редовном радном времену и прековременом раду у марту 1949. показао је да су се у 25 до 29 анализираних привредних делатности несрећни случајеви догађали више у прековременом него у редовном радном времену.

Поред правно регулисаног радног времена, радници су имали у току рада законско право на плаћени одмор од 15 минута. Негде је та пауза трајала и пола сата, али су управе предузећа понекад наплаћивале радницима тај одмор.¹⁹⁸ Често су биле и неправилности у политици давања отказа и премештања радника с једних послова на друге. Било је отпуштања без отказног рона и отпремнине, отказивало се трудницама и мајкама дојиљама, радницима који су стекли право на старосну и инвалидску пензију, а још је нису регулисали, радницима који су починили мање дисциплинске прекршаје итд. Радници су добијали отказе и без знања синдикалних подружница и радничких инспектора. Уредба о отказима радника и намештеника донета је први пут 1946. године, а потом је замењена Уредбом о оснивању и престанку радних односа. По Закону сва лица, као и предузећа, установе и приватни послодавци могли су прекинути радни однос уз претходни отказ. Отказни рок за раднике био је 14 дана, а за службенике 30 дана. Послодавац је могао раднику да уручи отказ само на дан исплате зараде и да му у току отказног рона омогући 8 часова недељно за тражење новог запослења, без умањења надница. Законом о решавању радних спорова, спорове настале у току рада решавали су надлежни радни судови. Прописима Уредбе о заснивању и престанку радних односа и Правилником о организацији и раду комисија за радне спорове, спорови у вези са отказима изузети су из надлежности радних судова и пренети у надлежност комисија за радне спорове.¹⁹⁹ Мање проблеме из области односа међу радницима, ситне крађе и мање дисциплинске прекршаје, као и све оно што им је на решавање усту-

пао директор предузећа, судили су другарски судови. Они су образовани при свакој синдикалној подружници и могли су давати опомене или укорје.

Устав ФНРЈ прогласио је равноправност жена с мушкарцима у свим областима привредног, друштвеног и политичког живота. Женама је обезбеђена једнака плата за једнак рад и гарантована посебна заштита у радном односу. У току 1949. Влада ФНРЈ донела је Уредбу о заштити трудних жена и мајки дојиља у радном односу.²⁰⁰ Према тој Уредби, жена у радном односу имала је у случају трудноће и порођаја право на одсуство у трајању од 90 дана и за то време је примала материјално обезбеђење по прописима о социјалном осигурању. Мајка дојиља имала је право на прекид рада у току радног времена или право на скраћено радно време у трајању од 6 месеци после порођаја. Био им је забрањен ноћни и прековремени рад. Уредба о материјалној помоћи за децу радника, намештеника и службеника одређивала је материјалну помоћ за опрему новорођенчета, новчану помоћ за исхрану мајки дојиља и тек рођене деце, стални новчани додатак за децу и једнократку новчану помоћ породицама с више деце. Ипак, и поред законских прописа, жене су се запошљавале на оним радним местима где је недостајало радне снаге, без обзира на тежину посла. Труднице су нерадо примане у радни однос и тешко су се запошљавале, женска радна снага је у већини предузећа примала мању плату од мушке, а често је радила у ноћним сменама и прековремено.²⁰¹

Велики проблем запослених жена било је збрињавање деце. У Југославији је пре рата било свега шездесетак установа за смештај деце. По ослобођењу, одбори ЈНОФ-а, Црвени крст и друге социјалне установе преузели су обнову старих и подизање нових обданишта и у Београду их је било двадесетак. У прво време, у обданишта су примана деца без обзира на то да ли су им родитељи запослени и колико су стара. Почетном јесени 1945. величина приноса за обданишта почела је да се обрачунава зависно од укупних прихода родитеља. Синдикалне организације преузимале су полако патронат над дечијим установама и домовима за децу без родитеља. На територији НР Србије 1947. било је 53 обданишта, 6 јасала и 4 интерната за децу предшколског узраста, што је било сасвим недовољно.²⁰² Следеће године донета је Уредба о оснивању дечијих јасала и дечијих вртића, по којој је прописано да сва предузећа, установе и надлежства са преко 200 радница, намештеника или службеника морају основати обданишта и јаслице. За остала предузећа и установе обданишта су оснивали срески народни одбори (градски, рејонски). Предузећа су била дужна да издржавају рад ових установа, а мањи део трошнова сносили су родитељи. Од 1948. до 1950. основан је још један број дечијих установа, али жене су и даље биле принуђене да изостају с посла или да га напуштају у потпуности, јер нису имале где да остављају децу.²⁰³

Поред жена, посебну законску заштиту уживала су малолетна лица у радном односу. Априла 1946. донет је Закон о ученицима у привреди, као први послератни закон са подручја заштите рада и регулисања радних односа. Ученик у привреди могло је бити само лице са навршених 14 година. Радно време ученика износило је 8 часова дневно, али се ту урачунавало и време проведено у стручним школама. Прековремени и ноћни рад ученика испод 16 година старости био је забрањен. Ученици су имали право да сваке године користе плаћени годишњи одмор у трајању од 14 дана у току летњих месеци. За-

брањено је физично кажњавање ученика, ограничење личне слободе, укидање или смањење плате и друге врсте кажњавања. Закон је налагао да у местима с најмање 30 ученика, окружни народни одбори отварају домове интернатског типа, за чије издржавање су коришћена средства из буџета народних одбора, и допринос од највише 80% од ученичких надница.²⁰⁴

Крајем 1947. Председништво владе ФНРЈ донело је одлуку да се све школе ученика у привреди организују по основним привредним гранама и струкама и да буду под руководством главне дирекције одређене гране или министарства. Свако предузеће које је имало 20 ученика у привреди, било је обавезно да оснује свој дом.²⁰⁵

Владао је схватање да треба школовати што више младих, али брига за стручне школе и домове била је недовољна. Програми и време трајања школа непрестано су мењани, недостајали су учбеници, опрема, радионице, стручни кадар, програми наставе. Социјално порекло ученика нижих стручних школа и школа ученика у привреди било је углавном сељачко. У школу су долазили обично с основном или непотпуном основном школом и аналфабетским течајем, тако да су тешко пратили општеобразовне предмете, као што су математика, физика исл. Наставници општих предмета радили су углавном хонорарно, а стручне предмете држали су мајстори у радионицама предузећа. На једног мајстора долазило је понекад до 50 и више ученика. Осим тога, стручни радници у фабрикама били су и сувише заузети својим послом, тако да су се ученици углавном обучавали посматрањем.²⁰⁶

Године 1947. на територији НР Србије било је око 30.000 ученика у привреди, а 825 ученика налазило се на школовању у иностранству. Однос према квалификованим радницима био је један према три. Нешто мање од 1/3 ученика обучавао се за рад у индустрији, док је већина учила у занатству. Највише ученика у индустрији било је у металској, дрвној и грађевинарској струци, док је мало интересовања постојало за рударство и хемијску индустрију. Само 9,1% од свих ученика у привреди чинила је женска омладина. Проценат ученика у привреди који нису били обухваћени школама износио је од 8—10%, али и они ученици који су били обухваћени школом нису је редовно посећивали. У школама је владала недисциплина, а општи успех је био врло слаб. У првом полугодишту 1947. године 50—70% ученика имало је слабе оцене.²⁰⁷ Већина школа ученика у привреди није имала своје зграде, већ је настава држана у просторијама основних и других школа. Остале су биле смештене у зградама које нису одговарале својој сврси.²⁰⁸

Многа предузећа основала су домове за ученике да би испунила законску обавезу, али при том нису налазила одговарајуће зграде, већ су их смештале по бившим кафанама, магацинима и сл. У већини домова инсталације су биле неисправне, знатан број није имао водовод, недостајао је намештај, постељина, рубље и остали инвентар. Ученици се понегде нису купали месецима (Пирот, Крушевац) или се целокупно прање састојало од умивања на дворишној чесми. Нису постојале ни одвојене просторије за болесне, па су они спавали са здравим ученицима. Домови нису имали ни своје мензе или је храна у њима била једнолична и недовољна. Ученици са села долазили су у домове лоше обучени, требало им је набавити готово комплетну одећу, а за то није било довољно потрошачких тачкица.²⁰⁹

Васпитачки кадар по домовима био је углавном слаб и нестручан. Од 223 васпитача у НР Србији 1949., само 100 је имало потребну стручну спрему. Било је домова у којима су на 200 ученика долазила само два васпитача. Васпитни рад се углавном сводио на политичке информације. Домовима су недостајале књиге, школски прибор, радио-пријемници, часописи и др. Дисциплина у већини домова била је врло слаба. Ученици су уништавали инвентар, крали ствари из дома и продавали их, долазили и одлазили над су хтели. Кажњавани су ус-краћивањем оброка и терањем на рад, што је имало супротан ефекат.²¹⁰

Закон о ученицима у привреди давао им је могућности да полагају стручни испит по истеку половине времена прописане за изучавање струне, под условом да покажу одговарајући успех у практичној и школској обуци. У пракси, међутим, ученици су полагали испит и потом напуштали школу не завршивши је. Радно време и практична обука ученика често су прелазили 8 часова дневно, а доста малолетника радило је и у ноћним сменама. У најгорем положају били су ученици који нису могли бити смештени по домовима, па су свакодневно путовали пешке до посла по неколико километара и били преморени за рад и учење.

Сви закони, уредбе, наредбе, прописи и сл. из области социјалног законодавства и радног права, а које је издавала савезна влада, давали су се на мишљење Централном одбору синдиката, односно главним одборима синдиката по републикама. Представник синдиката био је заступљен у Савезу за законодавство и изградњу народне власти, а синдикални функционери су имали задатак да стално прате практичну примену прописа из области заштитног законодавства и да дају предлоге о њиховом даљем спровођењу. Априла 1946. на синдикате је пренето и посредовање рада пошто су укинуте „берзе рада за незапослене“. Посредовање рада било је у разним облицима у синдикалној надлежности све до марта 1948, када је прешло у руке Министарства рада и управа за радну снагу.²¹¹

Економска ситуација у земљи, аграрна реформа и успорена урбанизација, нису стимулисале ситне пољопривредне произвођаче да потпуно напусте пољопривреду и за стално пређу у друге привредне гране. Обавезан откуп је водио рачуна о ситним газдинствима, која су била сасвим или делимично ослобођена обавеза, за разлику од крупнијих. На мобилизацију сеоске радне снаге негативно је утицао и плаћање пољопривредних радника у натури, везане цене, као и разлике у платама између предузећа и привредних грана.

Руководиоци предузећа били су индиректно стимулисани да запошљавају и користе што више радне снаге (добровољни рад, бесплатан прековремени рад и сл.) јер је најважније било испунити план производње. Сви остали недостаци прикривани су ангажовањем великог броја радника.²¹² Међутим, у већини индустријских предузећа у Србији, руководеће особље није могло да пружи реалне податке о постојећем и планираном броју радника, нити искуствене процене потребне радне снаге. На све стране је тражена нова радна снага, а није се радило уопште о њеној несташници, већ о немогућностима предузећа да ту радну снагу задрже и да је правилно распореде. Радници су стално одлазили и долазили у потрази за бољом зарадом, ефикаснијим снабдевањем и подеснијим смештајем. Ипак, највећа флукуација радне снаге наступила је у пролећним и летњим месецима. Априла 1947.

скоро сваки четврти радник у НР Србији променио је радно место. С преласком на планску привреду, понуда и потражња радне снаге посебно су се заостриле. Планирање кадрова постало је саставни део производних планова, али у пракси су се јављале тешкоће, јер није било добрих извора за евиденцију. У 1948. години, индустрија НР Србије је за првих 9 месеци променила готово целокупно радништво. Из индустријских предузећа је отишло 1,33 пута више радника него што их је просечно било у току године. Просечно задржавање једног радника износило је 7,3 месеца. Највећа флукуација била је у индустријама зависним од временских прилина или сезонског притоца сировина (шумарство, рударство, грађевинарство, саобраћај), а најмање у графичким, текстилним предузећима и индустрији коже и обуће.²¹³

Највећи проценат флукуирања био је међу полуквалификованом радном снагом, придошлом са села, која се у кратком року у фабрикама оспособљавала за посао и потом одлазила тражећи боље услове. Прилив неквалификоване радне снаге био је већи од њеног одлива, а у најмањем броју случајева флукуирала је квалификована радна снага. Квалификовани радник у индустрији носио је и главно оптерећење за испуњење производних задатака. Замореност извршењем плана и прековременим радом у току године испољавале су губљењем темпа крајем године и заостацима у испуњавању оперативним плановима у првим месецима наредне године. Заостаци су се из једне у другу планску годину повећавали, а истовремено се заостравала и несташица радне снаге, што је повратно деловало на извршење производње. Ситуација с радном снагом постала је тежа 1948. одласком око 70.000 ратних заробљеника из Југославије. На пленарној седници ЦК КПЈ, 13. априла 1948, разматран је проблем несташице радне снаге и флукуације и донета одлука да се предузму стимулативне мере за везивање радне снаге. Преко политичких организација требало је мобилисати масе на добровољној основи и радити на продужетку боравка немачких стручњака у земљи.

У документима се најчешће наилази на бројку од 6.000 ратних заробљеника који у току 1948. треба да напусте Србију, али се понегде јавља и број од 15.500.²¹⁴ Ратни заробљеници представљали су у сезони пољских радова, када су сељаци напуштали индустрију, главну радну снагу, нарочито у рударству. Осим тога, међу њима је било доста стручних радника, тако да је њиховим одласком наступила извесна празнина. Због тога Председништво владе ФНРЈ доставља распис Министарству унутрашњих послова још у новембру 1947. у коме га обавештава да се отвара могућност ослобађања немачких ратних заробљеника и њиховог запошљавања под уговором.²¹⁵ Ратни заробљеници запослени у индустрији до 1948. примали су, према Одлуци о обрачунавању надница ратним заробљеницима, надницу која им је припадала према квалификацијама и обављеном послу. Од тако зарачунате наднице, предузећа су одбијала трошкове њиховог издржавања, а разлику су полагали у Државну хипотекарну банку на рачун фонда за обнову земље.²¹⁶

Председништво владе ФНРЈ донело је 20. јуна 1947. Решење о исплати материјалних надокнада и награда ратним заробљеницима уапсленим у привреди. По том решењу, ратном заробљенику који у одређеном радном времену испуни прописану радну норму, исплаћивала се сума од 10 динара дневно, а у случају да пребаци норму предвиђену за остале раднике, исплаћивао му се исти износ као и њима.

Исто је било и са прековременим радом. Стручњаци, инжењери и техничари — ратни заробљеници, који су се залагали на послу, имали су право на додатак од 30 до 50 динара. Заробљеници су имали право и на средства из Фонда руководства, предвиђена за награђивање радника који се истичу на послу. Из истог фонда издвајана су средства и за Антифашистички одбор логора. Ратним заробљеницима који нису испуњавали норму предвиђену за све раднике, припадала је само храна по табели, односно појачана храна за теже физичке послове.²¹⁷

Крајем 1947. предузећа су почела да склапају уговоре о раду са страним стручњацима и бившим ратним заробљеницима, који су се уговором обавезивали да ће на раду остати одређено време најчешће 2 или 3 године), да ће се придржавати наређења претпостављених и свих осталих прописа који важе за раднике — држављане ФНРЈ. У случају дисциплинског поступка подвргавани су дисциплинском поступку по прописима који су важили за све раднике. За свој рад примали су плату предвиђену општим уредбама, а имали су и право на годишњи одмор. Бивши ратни заробљеници били су социјално осигурани, радно време им је трајало 8 часова и имали су право на обезбеђено снабдевање.²¹⁸

Једна од одредби уговора о раду обавезивала је послодавца на трансфер уштеђевине радника њиховој породици, уколико се она налазила у Немачкој, Италији, Мађарској или другде, која је могла износити 30% до 50% њихових бруто-примања. Радник је такође имао право да породици шаље један пакет хране месечно у тежини од 10 кг. Ова тачка уговора односила се само на стручне раднике. Око трансфера уштеђевина било је проблема и дешавало се да су страни радници тужили суду Министарства рада ФНРЈ јер по 20 и више месеци нису могли да остваре своја права. Радници из Италије и зоне „А“ у Јулијској кранији слали су новац породицама преко синдикалних подружница предузећа или лично уз оверу синдиката. Ови радници су имали право и на додатак за одвојен живот, као и држављани ФНРЈ, за разлику од бивших немачких ратних заробљеника.²¹⁹

Највећи део ратних заробљеника ипак је отишао у децембру 1948. године. Само мањи број је склопио уговоре и остао да ради у Србији; о њима се старало Министарство унутрашњих послова. Поред њих, у Србији је било и стручњака из Немачке, који су чинили посебну групу о којој се старао Главни одбор ЈСС. Они су били чланови синдиката и имали свој лист „Der Schaffende“, који је излазио на немачком језику једном недељно. „Поред Немаца, у НР Србије је било и радника из Мађарске, Италије, Бугарске, Грчке итд.“²²⁰

После другог конгреса Народног фронта Србије, марта 1948, почеле су да се формирају добровољне фронтовске бригаде, састављене од чланова НФ са села и незапосленог градског становништва. Образоване су такође и посебне радне екипе које су одлазиле на село да обављају пољске радове, да радници не би напуштали производњу. Одлуком Извршног одбора НФ Србије било је предвиђено да се бригадири новчано награђују за рад по истим прописима који су важили за раднике у државном сектору привреде. Масовније формирање фронтовских бригада почело је крајем априла 1948. године.²²¹ Истог месеца Министарство рада ФНРЈ издало је упутство за формирање службе за планско укључивање радне снаге у привреди. Од синдиката је преузета служба за уписивање радника, и формиране су републичке управе за радну снагу при министарству рада као и среске и градске управе

при народним одборима. Задаци управе били су: израда оперативних планова, проналажење радних резерви и укључивање радне снаге у привреду, контрола извршења задатака у погледу налажење резерви радне снаге, додељивање помоћи запосленима итд.²²² Тиме се посредовање рада све више преносило на сеосно становништво. Као помоћни органи формиран су Савети за радну снагу у које су улазили представници масовних организација. Министарство рада састојало се од одељења инспекције, одељења за радну снагу, опште инспекције и управе за укључивање радне снаге. До краја 1948. Управа за укључивање радне снаге бавила се и планирањем уздизања радничких кадрова, поред посла на проналажењу и укључивање радне снаге, да би потом све службе биле раздвојене у посебне ресоре.

Почетком маја 1948. НР Србија је добила од савезне владе задатак да у тону те године укључи у привреду 128.076 нових радника. План је био разрађен и установљено је да су потребе радне снаге веће и да износе 164.415. Потом је план разбијен на квартале и месеце и достављен на извршење среским градским управама за радну снагу. У августу се, међутим, одустало од годишњих планова и прешло на месечне, јер је установљено да су планиране потребе углавном биле веће од стварних. Управе за радну снагу нису биле у стању да реше питање евиденције и контроле радне снаге. Многа предузећа су одбијала да приме планирани број радника, а јављале су се тешкоће око њиховог смештаја. У периоду од јуна до октобра у републичким предузећима НР Србије била су 95.562 радника, а 68.606 је флукутирало.

Поводом формирања фронтовских бригада Комисија за агитацију и штампу Савезног одбора НФЈ, упутила је свим основним организацијама НФ-а „Нека упутства о агитационо политичком раду у вези са посебним бригадама народног фронта“. Наглашен је, на првом месту, принцип добровољности и захтеван стални агитационо-пропагандни рад са члановима бригаде, ради њиховог трајнијег укључивања у индустрију. Бригада је имала 30 — 50 људи, али неке су имале и више стотина. На њиховом формирању радиле су срески, месни и народни одбори. У срезовима је било 10 — 300 бригада.²²³ Приликом агитације за формирање радних бригада, да би се привукли чланови, обећавано је много тога што није могло да буде испуњено. Чланови Партије у предузећима давали су обавеза на партијским састанцима да ће из свог села довести на рад одређени број радника. Међутим, с почетком пољских радова настајали су проблеми око формирања фронтовских бригада, јер су сељаци, чак и чланови КПЈ, одбијали да иду на рад, па се приступало присилним методама. Основне партијске организације по срезовима на састанцима су одређивале кога треба упутити у фронтовску бригаду, па су потом те људе преко месних народних одбора и НФ-е позивали, убеђивали их и претили им. Или су, руководства месних организација ишла од куће до куће и пописивала сељане за радну бригаду. У неким деловима Србије мобилизација се спроводила и преко месне милиције (Косјерић, Бајина Башта, Сјеница). Они који су одбијали обавезу били су кажњавани. Због тога се добровољни рад понегде претварао у кулук. Срезови су чак слали поједине људе по казни, преко фронтовских бригада, на рад у руднике.²²⁴ Бригаде су обично одлазиле на месец дана рада, уместо на три, тако да су појединци били мобилисани и по пет до шест пута годишње. Велики број радника који је одлазио с фронтовским бригадама, напуштао је врло брзо посао и враћао се кући. Приход, смештај и однос према овим радни-

цима у предузећима био је врло лош. Прихватили су их као кулчаре, додељивали им тешке послове који су били слабо плаћени, дешавало се и да су спавали напољу јер им смештај није био обезбеђен, нико им није објаснио шта и како треба да раде, по неколико дана су чекали на распоред за посао, алат, радно одело итд.²²⁵ По завршетку посла, бригадири су чекали и по неколико месеци да добију зараду. Због свега тога радни учинак бригада био је врло мали. Предузеће је често више коштао превоз бригаде из удаљенијих крајева него оно што су они зарадили.²²⁶

На Другом пленарном састанку ЦК КПЈ констатовано је да се задатку мобилизације радне снаге прилазило „претежно практицистички“ и да се то питање премало повезивало с перспективом мењања социјалне структуре становништва. Стога је ЦК КПЈ указао на следеће основне задатке: разрађивање оперативних и перспективних планова радне снаге који ће одговарати планираном развитку производних снага, стамбена и комунална изградња и планско сређивање животних прилика које ће омогућити устаљивање радне снаге са породицама, системска анализа сеоских извора нове радне снаге, планирање и спровођење одговарајућих економско-политичких мера, појачање и продубљивање политичко-васпитног рада на селу, правилно организовање радних бригада НФ-а на добровољној основи и планско коришћење тих бригада, разрада и ефикасније спровођење система обезбеђеног снабдевања. Ради стимулisanja устаљивања радне снаге, на Другом и Трећем партијском пленуму и на седницама Политбироа одлучено је да се индустријским радницима повећа број тачкица и да се укине снабдевање онима који су напуштали и мењали посао. Инсистирало се на склапању уговора о раду и на добровољном укључивању радне снаге.²²⁷ Међутим, и поред свих напора, систем борбе за радну снагу и методе које су примењиване (фронтонске бригаде, омладинске добровољне акције, управе за радну снагу и др.) стално су пратиле појаве несталности радника и флукуација. У току 1949. у индустрији НР Србије скоро сваки радник (96%) замењен је другим радником. Просечна месечна флукуација износила је око 8%.²²⁸

На Трећем пленуму ЦК КПЈ промењен је однос према фронтонским бригадама, јер су оне много кшотале ((превоз, исхрана), а давала су скромне резултате. Фронтонски радници се углавном нису задржавали у индустрији и понекад су ометали нормални ток производње. Због тога је одлучено да фронтонске бригаде убудуће треба користити само на локалним радовима.

Највећа несташница радне снаге владала је у рудницима. Због тога је према одлуци Привредног савета о приоритетном обезбеђењу рударства радном снагом, при Министарству рада НР Србије оформљена републичка комисија за прикупљање радне снаге. Крајем 1949. Савезно министарство рада упутило је акт у коме се, ради обезбеђења привреде и грађанства потребним количинама угља, доноси решење Привредног савета Владе ФНРЈ о изradi овог плана укључења радне снаге. ЦК ЈСЈ преузео је обавезу да у споразуму са привредним руководством организује специјалне радне бригаде за тромесечни рад у рударству. Један део ових бригада формиран је од чланова синдикалних подружница по индустријским предузећима, а други део од чланова фронтонских организација са села. Министарство рада дало је упутства свим повереништвима рада да формирају штабове за укључивање специјалних бригада за рад у рударству. Штабови су форми-

рани почев од министарства до предузећа и у њих су улазили представници власти и масовних организација. Они су организовали агитацију, прикупљања, транспорта, исхрану и бринули о избору људи. Међутим, и овде су се већ на почетку јавиле тешкоће. Штабови су агитовали да ће се на раду остајати краће него што је одређено, директори предузећа отежавали су одлазак стручних радника иако су имали одобрења АОР-а, дирекције рудника су неприпремљене дочекивале бригаде, не обезбеђујући им смештај, одећу и обућу.²²⁹

Током 1949. и 1950. донето је неколико уредби и закона који су, поред поменутих мера, настојали да уведу ред у запошљавању, евиденцији и планирању радне снаге. То су биле: Уредба о дисциплинској и материјалној одговорности радника у предузећима, надлештвима и установама, Правилник о садржини и начину закључивања уговора о раду и Уредба о устаљивању радне снаге и о усклађивању планова радне снаге са планом платног фонда и планом обезбеђеног снабдевања. Овим законима истакнуто је начело добровољности рада, предвиђало се закључивање уговора о раду, и то на најмање три месеца у рударству, тј. шест месеци у индустрији и транспорту. Предузећа су била обавезна да радницима обезбеде смештај, плату, снабдевање и здравствену заштиту.²³⁰

Животни стандард се остваривао преко личне потрошње и потрошње у оквиру служби друштвеног стандарда, тј. социјалних служби. У послератном периоду изградње, услед великих улагања у подизање економске основе материјалне производње превагнула је економска страна у односу на развој личне потрошње и друштвеног стандарда. Приоритет су имали базична индустрија и кључни привредни објекти. Међутим, истовремено је требало задовољити и многе у прошлости незадовољене потребе радних људи. Због тога се, у складу са социјалистичким принципима, у том периоду знатно проширују права на услуге друштвених служби и врши делимична прерасподела стамбеног фонда. Истовремено долази до уједначавања животних услова у корист широких слојева становништва, посебно оних категорија које су се тек укључивале у индустрију. Запослени у државном сектору имали су предност у облику социјалног осигурања, боље здравствене заштите, дечијег додатка, бољих радних услова и сл. На основу широке социјалне политике, рађале су се све веће потребе становништва, које су с обзиром на донете законске одредбе морале бити задовољене. а с друге стране су стајали уски материјални оквири у којима се привреда кретала и слаба материјала база друштвених служби. Полазне основе за побољшавање здравственог и стамбеног стања становништва биле су лоше. Здравствена служба била је на ниском степену развоја, с малим бројем кадрова и установа. Да би се успешно борили са болестима карактеристичним за недовољно развијену земљу и низак општи стандард, била су јој потребна знатно већа средства него што је имала. Стамбена изградња није у првим годинама подмиривала потребе изазване демографским развојем, не само услед малих издвајања у материјалном погледу већ и због последица рата, недовољног стамбеног фонда наслеђеног из предратног периода и потреба државног апарата (у Београду). Због тога је била извршена прерасподела стамбеног фонда на рачун оних категорија становништва које су имале велике станове. Ипак, знатан део радне снаге запослене у индустрији остајао је и даље везан за село. Због тога су и настајале тешкоће око везивања радника за индустрију и спречавање флукуације.

ФИЗИЧКА КУЛТУРА, ОДМОР РАДНИКА, КУЛТУРНО-ПРОСВЕТНА ДЕЛАТНОСТ И ФОРМИРАЊЕ НОВОГ ОДНОСА ПРЕМА РАДУ

1. Брига о одмору и здрављу радника

У другој половини 40-их година у Србији се водом из водовода снабдевало свега 6,25% становништва, укључујући и Београд. Од постојеће водоводне мреже 40% је требало реконструисати, а велики део водовода био је недовршен. Још је гора ситуација била с канализацијом, јер је њу користило свега 1,5% становништва (без Београда). Осим Београда и Ниша, канализацију су делимично имали Алексинац и Шабац. Ниш је и, поред водовода, оскудевао са 50% воде и спадао у најнездравље градове у Србији, с великим бројем оболелих од туберкулозе. Поред ове болести, у Србији је знатан број становништва боловао од тифуса, дифтерије, дизентерије, маларије, ендемског сифилиса и трахома. Сва ова обољења произлазила су углавном из недовољног одржавања опште и личне хигијене, недостатка средстава за одржавање чистоће, нехигијенског припремања намирница и лоше исхране.²³¹ У Београду и у већим насељима унутрашњости грађани су плаћали одређене износе за услуге чистачких колона и изношење ђубрета, али сами су највише доприносили нечистоћи. Радње и угоститељски објекти били су у крајње нехигијенском стању.

Борбу против нехигијене и за ефикаснију здравствену заштиту, отежавао је недостатак здравствених установа, лекара и болничког особља. По подацима Комитета за заштиту здравља Влада ФНРЈ, 1945. у Србији је на 3,5 милиона становника долазило само око 2.000 кревета.²³² Велики проблем првих послератних година представљао је алкохолизам. До јесени 1945. у Југославији је трошено годишње око 4 милијарде динара на алкохолна пића. Због тога се чак планирало увођење посебних референата за сузбијање алкохолизма при Министарству социјалне политике и земаљским министарствима.²³³

Екипе лекара и медицинских сестара путовале су по земљи и држале предавања о хигијени, правилном одгоју деце, здравом припремању хране, вршиле прегледе становништва и организовале домаћичке курсеве. После општих напора да се развије здравствена служба и унапреди заштита, посебна пажња посвећивана је заштити здравља радничке класе. Основне мере односиле су се на спровођење хигијенске и техничке заштите на радним местима и употребу заштитних средстава, на спречавању повреда на раду и професионалних обољења, као и на правилну исхрану. Поред тога, законски је било регулисано коришћење дневног и недељног одмора, а Уставом ФНРЈ из 1946. гарантовано је коришћење плаћеног годишњег одмора. На основу тога, Савезна влада је у јулу 1946. донела Уредбу о плаћеном годишњем одмору. Уредбом је свим радницима, службеницима и намештеницима који су најмање 11 месеци провели у сталном радном односу, гарантован одмор од 14 до 30 дана.²³⁴

Пошто је спровођење Уредбе могло да доведе до тешкоћа техничке и финансијске природе у предузећима због одласка на одмор више стотина радника истовремено, било је предвиђено да предузећа направе планове коришћења годишњих одмора за 6 месеци унапред, односно, касније, за годину дана.²³⁵ Када је донета Уредба о плаћеном годишњем одмору, у НР Србији је једино радничко одмаралиште у Врњачкој бањи, са 70 кревета, могло одмах да прими раднике. На Тре-

ћем пленуму ГО ЈСРПЈ, 8. и 9. јуна 1946, донет је Правилник о радничким одмаралиштима. За организацију одмаралишта Влана ФНРЈ је одредила средства од приреза које су убирали органи социјалног осигурања. Одмаралишта су оснивали Главни одбор ЈСРПЈ, поједини струковни савези и организације и месни синдикални органи. Главни одбор је додељивао земаљским одборима и централним управама материјалну помоћ и зајмове за адаптацију старих летовалишта и оправку зграда.²³⁶

Коришћење годишњих одмора у радничким одмаралиштима било је условљено чланством у синдикатима. Радник који није био члан синдиката, није могао да користи ни повластице приликом путовања. Сезона је почињала 15. априла, а завршавала се 7. септембра. Постојале су три врсте упутница које је Главни одбор слао месним синдикалним већима, а ова даље делила струковним савезима и подружницама. Радници с упутницама црвене боје серије „Ц“ имали су бесплатан одмор, из серије „Д“ беле боје плаћали су 50% цене, док су остали плаћали пун пансион од 70 до 120 динара. Чланови ЈСРПЈ који су одседали код приватних лица, имали су попуст у исхрани у државним угоститељским предузећима од 20%. До 1949. превоз на железници плаћао се попустом од 50%, а од те године чланови синдината имали су право на попуст и при превозу авионом.²³⁷

Синдикално чланство је на ширим конференцијама бирало појединце који ће користити одмор у одмаралиштима, а првенство су имали рационализатори, новатори и ударници. Најбољи радници из 30 индустријских центара у НР Србији провели су 1948. годишњи одмор у иностранству (Пољска, Мађарска, Бугарска), док су остали користили одмаралишта у Аранђеловцу, Суботици, Опатији, Фрушкој гори, Улцињу, Ровињу и др. У НР Србији је 1949. било пет радничких одмаралишта, а ГО СССР је располагало са још 629 места у одмаралиштима савезног значаја.²³⁸

Приликом расподеле упутница, ГО СССР додељивао је појединим важнијим привредним гранама већи број места (металцима, железничарима, грађевинарима, шумским и пољопривредним радницима). Међутим, првих година упутнице су делом остајале неискоришћене. Синдикална већа враћали су их Главном одбору с образложењем да су радници са села и да одмор проводе обрађујући земљу, затим, да радници нерадо одлазе у удаљенија места и сл. Било је појава да су управе предузећа спречавале одлазак стручних радника с образложењем да су незаменљиви у производњи.

Велика пажња посвећивала се спортском животу радника. Физичка култура и спорт схватани су не само као „фактор који физички јача и крепи“ и учвршћује здравље људи него као помоћно средство културно-политичког васпитавања маса и фактор јачања одбрамбене моћи земље. Спорт је развијао дух екипе, другарство, такмичење, дисциплине, навикавао на заједничке активности, а у комбинацији са предвојничком обуком, и осећање дужности, патриотизма и верности.

Смернице будућег развоја спортског живота, одређене су на конференцији радничко-спортских клубова у Београду 18. фебруара 1945. Тада је одлучено да се организација спортског живота спроводи првенствено преко синдикалних и омладинских организација. Изабран је радни одбор од 15 чланова, који је требало да организује пододборе за поједине гране спорта. На проширеној седници ЈСРПЈ, марта 1945, формирана је Комисија за спорт и физкултуру, у коју су ушли Михаило Швабић, Ђуро Шпољарић и Владимир Поповић. Одлуком АСНОС-а од

24. марта врховно вођство физкултуром препуштено је Иницијативном одбору за Србију. Наглашено је да се поред рада по спортским сенцијама, нарочита пажња мора посветити излетима, слетовима и масовним такмичењима.²³⁹ Априла 1945, Земаљски одбор ЈСРНЈ за Србију донео је одлуку да се у свим подружницама, савезним организацијама и месним синдикалним већима организују физкултурне групе. Крајем исте године образован је, као централно тело, Физкултурни одбор Југославије, који је касније прерастао у Физкултурни савез Југославије.

Године 1946. радници и намештеници масовније учествују у пролећном и јесењем кросу, савезним и републичким слетовима, прослави 1. маја, Титовој штафети, Дану спортова и разним другим мањим приредбама и надметањима. Међу радницима су најбројније и најразвијеније гране спорта биле бокс и фудбал, али и њима су се углавном бавили омладинци.

Септембра 1946, Главни одбор ЈСРНЈ одлучио је да се при Главном одбору и земаљским одборима формирају посебна одељења за физкултуру и спорт и одговарајући органи при осталим синдикалним форумима. Ова организациона промена званично је потврђена на IV пленуму ЈСРНЈ (16-18. XI 1946). При одељењима за физкултуру и спорт централних одбора и главних одбора и при месним синдикалним већима формиране су комисије које су сачињавали референти за спорт синдикалних форума. Одељења су имала следеће одсеке рада: Одсек за материјалну помоћ и организацију, Одсек за физкултурно васпитање, Одсек за технику и спорт и Одсек за производну гимнастику.²⁴⁰

Први конгрес Физкултурног савеза Југославије одржан је 1947. године и на њему је посебан реферат имала Комисија за предвојничку обуку. Садржај рада ове комисије био је у стројевој обуци, гађању и развијању спортске дисциплине. При предузећима су оснивани физкултурни активи који су организовали опште-физичко образовање и стројеву обуку. Физкултурни савез Србије организовао је током 1947. неколико такмичења у предвојничкој обуци, као што је гађање на стрелишту, истрајно пешачење, марширање са теретом, смучање и планинарење.²⁴¹ На Другом конгресу ФСЈ 1948. формиран је гимнастички, стрелачки, шаховски и спортски савез. У складу с тим VI пленум ЦО ЈСЈ нагласио је да треба пружити већу материјалну помоћ развоју гимнастичке организације и спортских друштава. Исте године у пролећном кросу у Србији учествовало је 30.000 чланова синдиката, а 11.500 је носило Титову штафету. Радници су у великом броју учествовали и у такмичењу за значку физкултурника, спортским такмичењима рудара и индустријском вишебоју. Пред синдикалним организацијама било је 1949. године 245 спортских друштава, а покренуто је и неколико спортских листова: „Наш спорт“, „Фудбал“ и „Фудбалски судија“. Број спортских друштава нарастао је 1950. на 560, од чега је 375 било изразито радничких.²⁴²

2. Нови однос према раду

У борбу за социјализам спадало је и формирање народне психологије, што је подразумевало развијање „радног полета“ и његово величање. Основна вредност новог друштва, вредност која је управљала свим осталим вредностима био је рад. Он је био обавеза сваког појединца. Али није се радило о обичном раду, већ о раду с љубављу, са задовољством, јер нико није радио више само за себе већ за целу

заједницу. „Рад се у нашој отаџбини из тешке и непријатне нужде претворио у часну дужност, у понос, у животну и стваралачку радост наших трудбеника.“²¹³ Масовне организације биле су задужене да агитацијом и пропагандом делују у духу љубави према раду. У недостатку материјалних облика стимулације, рад се награђивао разним титулама, медаљама и похвалницама. Стварао се „култ рада“ и „култ хероја рада“, јер је код социјалистичког такмичења била необично важна вредност примера.

Овакав положај рада у новом друштву био је, пре свега, последица неразвијене материјално-производне базе друштва, неповољне квалификационе структуре радничке класе, недостатка машина и финансијских средстава за улагање у производњу, недовољне помоћи из иностранства, потреба да се што пре раскрче рушевине, изврши обнова, индустријализација и електрификација земље. Основни извор акумулације био је зато груби физички рад у производњи и ван ње.²¹⁴ Јефтин људски рад, одрицање становништва, истицање моралних вредности и револуционарни занос првих поратних година били су једини пут да се земља изведе из заосталости. Због тога се тежило, пре свега, проширивању производње и изради што веће количине производа. То је било време када у производњу није било могуће уводити нове технологије, нити савремену опрему ради повећања продуктивности рада и рентабилности предузећа, нити је било могуће вршити реструктурирање производње у ширем и дугорочнијем опсегу. То се осигуравало путем повећања интензитета мануелног рада, бољом организацијом производње и моралним стимулацијама.

Синдикат је као „масовна политичка школа“ за укључивање радника у привредну обнову земље као и главни покретач такмичења добио посебну улогу у формирању новог односа према раду. Од синдиката се тражило да изграђује раднике који ће бити „практични и пословни“, пожртвовани, скромни, склони сталном усавршавању у раду, спремни на одрицања за опште добро. Као најважније задатке радничке класе, он је истицао борбу за јачање радне дисциплине, побољшање организације рада и развијање такмичења. Љубав према раду била је главни елемент комунистичке етике, а рад „ствар части и херојства“. Залагање на послу посматрано је као основна патриотска дужност, у условима мира. Примерни радници представљани су у новинама као скромни, обични људи, бронзаних лица и одлучних црта, дисциплиновани и тачни, срећни што се жртвују за друге. Говорећи пред синдикалним активом града Београда децембра 1946, Борис Кидрич истиче две ствари као посебно важне при уздизању привредних кадрова из редова радничке класе: преданост ствари отаџбине и нови однос према машини и фабрики.²¹⁵

Први облик такмичарске активности било је такмичење у част прославе 1. маја 1945. Априла исте године на II пленуму ЈСРПЈ, Ђуро Шпољарић је поднео предлог да се 1. мај прогласи празником рада и да се организује његова прослава. Одлучено је да се у свим предузећима спроведу 15-дневна такмичења чија би сврха била побољшање радне дисциплине, повећање производње, уштеда сировина итд. Такмичење је почело 10. априла, а њиме су руководила месна синдикална већа која су планове добијала од виших синдикалних руководства и прилагођавала их појединим предузећима. Сматрало се да је за успех такмичења потребно дати што више прекоремених часова, тако да су се радници по завршетку такмичења разбољевали од исцрпљености.

Поједине подружнице намештеника намерно су радила мање у току радног времена да би им остало посла за прековремени рад.²⁴⁶

Првомајско такмичење било је нашироко популарисано у штампи. „Борба“ је на неколико страница доносила вести о „јунацима фронта рада“, о непрекидном раду од по 30 и више часова на железници и у грађевинарству, о премашају норми, одрицању од надница у корист рањеника и друге сврхе.

Посебна такмичења организовали су рудари у оквиру „ударних недеља“ и омладина. Облик „ударничког рада“ представљале су и посете радничких екипа из Београда и других градова околним селима винендом и празником. То није било само средство практичне помоћи, већ облик политичке манифестације јединства радника и сељака. Помоћ селу било је нарочито потребно пружити у току друге етапе аграрне реформе од јануара 1946, тако да се у планове првомајског такмичења те године увршћују и одласци на село. Према непотпуним подацима I конгреса Народног фронта Србије, у току 1946. било је 2.201 радна екипа у посети селима, и том приликом је дато 575.388 разних часова.²⁴⁷

Прво такмичење у коме су радници и намештеници преузимали обавезе и уносили их у уговоре о такмичењу, почело је на предлог рудара рудника Врдник. Главни одбор ЈСРПЈ разматрао је њихов предлог на седници од 20. септембра и дао сагласност. У такмичењу је учествовало 25 рудника у Србији. Месец дана по завршетку, врднички рудари примили су прелазну заставу, а најбољи радници награђени су књигама („Нако се налио челик“ и „Историја СКП/б“).²⁴⁸ Одулку о увођењу прелазних застава и похвалних писама за најбоље раднике Главни одбор ЈСРПЈ донео је 25. јануара 1946. „Орден рада“ уведен је Уредбом од 1. маја 1945. и додељивао се за показан радни хероизам, за научне и техничке проналаске и за нарочите успехе у раду на обнови.²⁴⁹

Почетком 1946. Главни одбор ЈСРПЈ позвао је све раднике и колективе на тромесечно првомајско такмичење. Такмичило се за бољу организацију производње, снижење трошкова и већу продуктивност. Формиране су такмичарске комисије, а званични позив упутили су рудари Зенице. Такмичење је трајало од 1. фебруара до 1. маја. Непосредно потом почело је и шестомесечно такмичење радника и намештеника металне индустрије. Због недостатка сировина и енергије паралелно су организоване акције за прикупљање отпадака и сировина, штедњу угља и погонског горива.²⁵⁰ После првомајског такмичења рудари Словеније позвали су све рударе Југославије на продужење такмичења од 13. маја 1946. Од 1. јуна организовано је шестомесечно такмичење међу градовима главних република у побољшању производње, уређењу улица, помоћи селима и органима народне власти и развијању културно-просветног рада.

Трећи и Четврти пленум Главног одбора ЈСРПЈ посебно су се бавили организацијом такмичења. Ови пленуми су нагласили да организатори такмичења могу бити искључиво синдикалне организације и да основа такмичења мора да буде у повећању производних могућности, јачању радне дисциплине, испуњењу планских задатака и развоју удариштва, новаторства и рационализације. Четврти пленум донео је одлуку и о организацији специјалних комисија за проналаске и рационализацију.

Априла 1946. године, савезна Планска комисија, је на предлог ГО ЈСРПЈ, донела Правилник о начину и условима за проглашење удар-

ника, а потом и Упутство о допунском снабдевању лица која су проглашена ударницима. Ударнике је проглашавала управа предузећа у споразуму са синдикалним организацијама, а ударничко звање додељивало се за премашење норме, квалитетне производе, уштеду горива и сировина и унапређење производње. Додељено звање важило је три месеца. За ударнике су биле предвиђене новчане награде и допунско снабдевање, имали су предност приликом куповине железничких карата, смештаја у болницама и друге повластице.²⁵¹ У другој половини 1946. ударништво је показало најбоље резултате у НР Србији у односу на целу земљу. Највећи број ударника проглашен је у индустрији текстила и саобраћају, а већина ударника била је у старосној доби од 30 до 40 година. Ударници су награђивани и сребрним ордењем, књигама, одевним предметима и похвалницама,²⁵² Новине су објављивале њихове слике поред машина, њихова имена истицана су при уласку у фабрике, о њима се говорило на синдикалним конференцијама. Организовани су слетови и саветовања ударника, они су узимани као пример патриотизма. На првом слету ударника 8. фебруара 1948. Душан Поповић Шане је рекао „Они својим радом, живим примером на делу, свакодневно служе за пример свим радним људима, нао треба волети своју Отаџбину и нао треба свакодневно бдети над њеним развијањем и јачањем. Отуда је за нас ударнички покрет у својој основи дубоко патриотски, дубоко родољубиви покрет. . . Покрет ударника, рационализатора и новатора ствара тип новог радника, новог човена у производњи, он даје пример новог односа према раду, тачности и самоодговорности на послу, подиже радну дисциплину на виши степен.“²⁵³

У току 1949. донете су нове уредбе о проглашењу ударника и о њиховом снабдевању. Разлика између старих и нових уредби била је у томе што се раније за стицање ударничких звања тражило од радника одређено премашење норме у току последња три месеца, а по новом почетно звање се додељивало сваком раднику који је у току једног месеца просечно премашео норму за одређен проценат.²⁵⁴ Међутим, према ударницима је било и појава неправилног односа. У појединим срединама се сматрало да ударнике не треба посебно награђивати јер они већ имају знатне приходе самим тим што пребацују норму, затим да су ударници то првенствено из материјалних разлога и сл. Ударници често нису на време добијали ударничке карте јер су као ударници проглашавани углавном пред неки већи државни празник, а не онда када је то закон одређивао, што значи са закашњењем.²⁵⁵

Крајем 1946. године Влада ФНРЈ донела је Уредбу о оснивању фонда руководства и централног фонда предузећа државних рударских и индустријских предузећа, савезног и републичког значаја. Фонд руководства основан је 1 јануара 1947. као допунски извор за посебне награде ударницима, новаторима и рационализаторима и као допунски извор за побољшање материјалних, културних и других услова живота. Фонд руководства акумулирао је средства од 1% до 5% из планске добити, 50% од пребачене планске добити, од износа дисциплинских казни и специјалних доприноса по финансијском плану. Фондом је управљао директор предузећа уз саветовање са синдикалном организацијом.²⁵⁶

Поред већ постојећег одликовања Орденом рада I, II и III степена, 1947. је донет Закон о увођењу Медаље рада, која се додељивала појединцима или групама радника као државно признање за радни хероизам, научне и техничке проналаске. Потом је донет и Закон

о почасним звањима трудбеника, којим је уведено пет почасних звања (ударник, првак социјалистичког рада, истакнути првак социјалистичког рада, јунак социјалистичког рада Народне Републике и јунак социјалистичког рада ФНРЈ).²⁵⁷ Усвојен је такође и Закон о рационализаторима, који је својевремено предложио ЦО ЈСЈ. За новатора је сматран сваки радник који на свом радном месту унео нов начин рада, нову справу или нов процес производње. Предлог за новаторство утврђивао је у предузећу технички савет, технички директор или управник предузећа. У случају да решење буде позитивно, руководство предузећа било је дужно да новаторима пружи пуну помоћ. Новатори су за свој рад могли добити новчану помоћ, усмену похвалу, а од 1949. имали су право на допунско снабдевање, дужи годишњи одмор и друге повластице. Међутим, многи радници нису били у стању да остваре своје замисли јер нису наилазили на потребно разумевање управа предузећа. Новатори и рационализатори чекали су понекад и неколико месеци да се оформи комисија која ће утврдити рационализацију, а онда још неколико месеци да дође до примене новине. Дешавало се да се предмети вуку и по годину дана и да се не донесе никакво решење. Примењене новине у једном предузећу ретко су преузимане у другом. Од укупног броја новаторских решења од 1947. до 1949, стварно су се примењивала ван матичних предузећа у НРС само два, а од рационализаторских ниједно.²⁵⁸

Средином и крајем сване године, организоване су свечане конференције на којима су додељиване прелазне заставе, награде и поклони заслужним колективима у току такмичења. На ове конференције позивани су представници власти, одговарајућих министарстава, струковних савеза итд. Сале су увек биле украшене сликама руководица, најбољих радника, паролама и заставама. Прелазне заставе додељивали су: Влада ФНРЈ, владе народних република, ресорна савезна министарства, сресни, месни и градски народни одбори, Централни одбор и главни одбор ЈСЈ.²⁵⁹

Промењен однос према раду и морална стимулација нису, међутим, били довољни да за кратко време поправе дисциплину и изграде одговорност. Неоправдани изостанци, боловања, напуштање посла, шетање за време посла, празновање, пијанство у току рада, чести кварови на машинама услед лошег одржавања и руковања, крађе и велики проценат шкарта били су редовна појава у предузећима. Врло мало рачуна водило се о квалитету производа. Ради штедње и смањења пуне цене коштања, Савезна влада донела је 1947. Уредбу о снижењу ПЦН-а, а ЦО ЈСЈ је упутио радницима позив за штедњу. Марта 1948. Министарство индустрије НР Србије издало је наређење о увођењу система бригадног рада. Производне бригаде формиране су од радника који су заједно учествовали на изради једног производа. Просечан број радника у бригади био је 17. Такмичење по бригадном систему обухватило је сваког појединца и подсећало на шаховски систем. Највише бригада радило је у текстилној индустрији, а најмање у рударству. Ипак, такмичење по бригадном систему није дало очекиване резултате јер су бригаде постављане шаблонски, рад је у њима тенао неравномерно, а радници су имали подједане зараде, што је било неправилно.²⁶⁰

Озбиљна слабост такмичења уопште била је лоша организација посла и недостатак сировина, због чега предузећа нису могла да испуњавају планове. У току такмичења углавном се водило рачуна о поди-

зању продуктивности рада, док је све остало запостављано. Управни одбори подружница често су планове добијене од виших синдикалних тела избегавали да дају на дискусију чланству, тако да су радници план прихватили као наметнут. Осим тога, није било довољно сарадње између управа предузећа и синдикалних подружница. Такмичења су обично подбацивала почетком године, у јануару и фебруару, због појачаних напора да се план испуни крајем године, па је за остатак утицао и на испуњење планова у наредним месецима. Увођењем самоуправљања 1950. године оцењено је да су такмичења извршила своју улогу и да је самоуправљање нови мотивациони фактор који ћемо подстицати и мобилисати раднике у производњи.²⁶¹

3. Култура и образовање

Наслеђено стање на пољу образовања и просвете карактерисала је висока неписменост, неразвијено школство и уска материјална основа просвете. Ради коренитог друштвеног преображаја, после ослобођења се пришло подизању нивоа образовања становништва на широком пољу. Стварала се једна нова јединствена култура која треба да заборави старе ресце и распаде. У народу је требало створити једно заједничко морално схватање које ће бити основ културе. Масовне организације играле су при том важну улогу, јер су се њихови образовни послови састојали и у формирању чланова друштва у комунистичком духу. Културна и просветна делатност међу радницима остваривала се преко синдиката. Зато су синдикати, ван учешћа у управљању, радили и на физичком, интелектуалном и моралном васпитању, да би увели нови социјални рад и означили почетак новог друштва. Акција у корист моралног образовања материјализована је на одређени број тачака: социјалистично такмичење, култ рада, еманципација жене, поштовање социјалистичног власништва, рад на изградњи социјализма, колективног духа итд. У Резолуцији Првог синдикалног конгреса радника и намештеника Србије из 1945., каже се да културно-просветни рад синдиката треба да развије нови начин живота широких народних маса и да води борбу против свих негативних заостатака који су наслеђени из прошлости.²⁶² Остацима наслеђеним из прошлости сматрани су: алкохолизам, коцкање, одсуство моралних осећања, проституција, псовање, религиозна схватања, бирократизам, национализам и сл.²⁶³

У пролеће 1945, ЦК КПЈ издао је директиву о реорганизацији агитације и пропаганде, после чега је почела изградња агитационог пропагандног апарата у Партији. При свим партијским комитетима формиране су агитпроп комисије у оквиру којих је рад подељен на секторе. Паралелно с тим текла је и организација агитационо-пропагандних тела у масовним организацијама. При Земаљском одбору синдиката Србије формирано је културно-просветно одељење којим је руководио Мирно Милојковић, члан КПЈ, а при подружницама су оформљени културно-просветни одбори, чији су руководиоци били повезани с рејонским културно-просветним одборима, којима је управљала Партија. До маја 1945, у Србији је било око 900 културно-просветних одбора при синдикатима. Њихов рад био је подељен на следеће секторе: дилетантски, певачко-рецитаторски, музички, просветни и уредништво зидних новина. Преко одбора су у пролеће 1945. организоване при подружницама фискултурне и културно-уметничке групе.²⁶⁴

Почетком октобра 1946. Извршни одбор ГО ЈСЈ упутио је свим земаљским одборима, централним управама, већима и подружницама одлуку о унидању културно-просветних одбора и формирању културно-просветних одељења која ће имати одсене за: васпитање, агитацију и штампу и културно-уметнички одсен. Поред тога, у одељењу је требало да постоји и референт за радничке клубове и за васпитање деце радника. Налагало се и формирање радничких клубова и црвених кутића. На IV пленуму ЦО ЈС новембра 1946. ова одлука је донекле измењена, јер је наложено да се код месних синдикалних већа подружничких управа и пододбора организују културно-просветне комисије.²⁶⁵ Комисијама су руководили плаћени функционери. Сви културно-просветни референти месних одбора били су чланови културно-просветног одељења МСВ. На челу културно-просветног одељења при ГО ЈСС налазио се Мирно Милојковић, док је руководилац Одељења за такмичење и радне односе био Милосав Милосављевић.

Агитационе, идеолошке, васпитне, просветне и уметничке активности синдиката спроводиле су се преко неколико форми: актива агитатора, очигледни звучне агитације, растурања и читања штампе, читалачних група, кружона, масовних и семинарских предавања, политичких информација, аналфабетских и општеобразовних течајева, синдикалних курсева, народних универзитета, културно-уметничких друштава и сл.

Очигледну звучну и усмену агитацију чинили су: панои, табеле, графикони, дијаграми, пароле, прелазне заставице, штампа, разгласи, слике руководиоца, радио-емисије итд. По предузећима су на зидовима истицани панои на којима су уписивани резултати производње, нвалитет рада и радне дисциплине. На црним таблама с натписом „наша срамота“ обично су изношени недостаци у раду, док су црвене табле с натписом, „наш понос“ пружале показатеље о успесима и слике најбољих радника. Главни одбор СС Србије упућивао је с времена на време списан парола, а синдикална већа су у договору с агитпро — комисијама партијских комитета бирала одређени број одговарајућих парола и истицала их у предузећима. Посебна пажња посвећивала се паролама у време прославе државних празника и одржавање партијских и синдикалних конгреса. Пароле су углавном позивале на улагање што више напора у изградњи земље, нпр.: „Без угља и нафте, бакра и жељеза, нема изградње социјализма у нашој земљи“, „Изградња тешке индустрије — темељ социјалистичке изградње наше земље“, „Текстилци дајте што више одеће нашим трудбеницима“ или „Живела КПЈ — авангарда трудбеника града и села“.

Свакодневна усмена агитација састојала се од обавештавања радника о потреби присуствовања конференцијама, предавањима и састанцима, пружања краћих информација о политичким збивањима у земљи и свету и сл. Ту улогу су обично играли активи агитатора, оснивани при свим већим предузећима. Број чланова актива износио је 80 — 120, а руководиоца им је био референт за агитацију и пропаганду културно-просветних комисија. Активи агитатора имали су улогу да врше агитацију и мобилизацију радника за извршење производних задатака и да се боре за подизање политичке свести радника. Поред актива агитатора радници су у време одмора имали прилику да слушају емисије, обавештења и музику преко разгласних станица у предузећима, под условом да су биле исправне.²⁶⁶

Усмена агитација спроводила се преко производних саветовања. Производна саветовања формирана су по узору на сличне облике ор-

ганизовања радничне класе у СССР 20-их година. Трећи и Четврти пленум синдиката истакли су њихов значај тако да се она од 1947. чешће одржавају. Обично су сазиване једном у 15 дана и на њима су решавана питања организације рада, такмичења, норми, дисциплине и плата. Ано је саветовање одржавано у једној групи — бригади, онда га је сазивао и њиме руководио повереник синдикалне групе. Ано је било у питању саветовање одељења, њиме је руководио пододбор или управни одбор подружнице. Припрему саветовања вршили су технички руководиоци, повереник групе, комисија за такмичење и пододбор подружнице. Сређени материјал износио је на саветовање пословођа групе или технички руководиоца одељења, а потом се развила дискусија. Производња саветовања сматрана су „школом управљања социјалистичком производњом“ и од радника се очекивало да у њима активно учествују. Међутим, радници су углавном остали ван дискусије, а активнији су били само инжењери и техничари. Производна саветовања су се временом претварала у дуге и заморне конференције о свему и свачему, тако да су у неким предузећима занључаване капије да радници не би отишли пре времена. У току 1949. КПЈ је нарочито инсистирала на повећању улоге радника у производњи и организацији рада, па самим тим и на производним саветовањима. С увођењем радничног савета, значај производних саветовања се гаси.²⁶⁷

Читалачке групе бавиле су се читањем и проучавањем материјала из дневне штампе, популарних брошура и синдикалног листа „Рад“. На читалачким групама, тежиште рада је било на скупном читању, прорађивању и дискутовању. Априла 1947. ГО ЈССЈ донео је одлуку о реорганизацији читалачких група и том приликом критиковао метод круте дисциплине, строгог вођења евиденције о изостанцима и непоштовање добровољности. Убудуће се налагало оснивање читалачких група само за најзаосталије раднике, али тако да њихов рад буде повезан с радом алфаветских течајева.²⁶⁸ Поред читалачких група, посебна важност придавана је зидним и усменим новинама. Зидне новине истицане су по фабричким одељењима и на њима су сарађивали запослени у предузећу. Обично су се састојали од уводног и директивног чланка, написа општијег карактера, најчешће о политичкој ситуацији у свету, чланка о проблемима или успесима у раду колектива, песама, литерарних радова радника, слика и карикатура. Најчешће се сав рад око уређивања зидних новина сводио на неколико људи задужених за то јер је тај посао сматран као нешто што је мање вредно пажње. Чланци су писани са пуно фраза и општих места, карикатуре су биле застареле, а шале из живота колектива често неумесне.²⁶⁹ Повремено су организоване шире изложбе зидних новина и похваљивани колективи који су показали највише успеха у њиховом уређивању. Усмене новине биле су облик обавештавања радника о актуелним догађајима из света, привредним збивањима у земљи и новинама из технике, спорта и уметности.

Штампа се свуда углавном слабо читала. Радници су се претплаћивали на новине да им се не би приговарало да их не читају, али их је врло мали број стварно користио. Често су је остављали неотворену у предузећима. У неким колективима у Србији радници нису знали ни ко је председник владе НР Србије, нити неке друге податке из политичког и јавног живота у земљи. Услед малог коришћења, великих трошкова, лошег система растурања и продаје, листови и часописи били су нерентабилни. Новине су у удаљеније крајеве стизале са закашње-

њем или уопште нису долазиле. У локалној штампи разликовале су се две врсте листова, фронтовски и листови индустријских базена и предузећа. Већина их је излазила два пута месечно, а тираж им је био 1.000 — 7.000 по броју. У фабричним листовима углавном су инжењери, техничари или чиновници из управе писали хвалоспеве, приназајући стање у предузећу. При неким установама постојали су активни дописника, који су радили на зидним новинама или слали чланке за „Борбу“, „Рад“ и друге листове.²⁷⁰ Крајем 1947, у Србији је било 14 фронтовских листова и 2 листа индустријских басена (Бор и Трепча). Касније су покренути и листови „Црвена застава“ фабрике у Крагујевцу, „Наши мотори“, лист ИМП-а, „Глас Тимона“ у Зајечару, „Сењско-ресавски рудар“ и др. Новине су углавном добијале упутства о којима привредним проблемима и како треба да пишу. Августа 1947, на састанку Идеолошке комисије ЦК КПЈ с уредницима већих листова дате су директиве да треба „осветлити“ како поједина предузећа испуњавају план, показати у чему се састоји нереалност планова, водити бригу о условима живота радника, указивати на дужности синдикалних подружница итд.²⁷¹

Од 14. марта 1945. на Радио-Београду уведен је Синдикални час који је ишао сваке среде од 18 до 18,40 ч. Поред тога, Радио-Београд је имао неколико емисија недељно које су се бавиле привредним питањима (привредни прегледи, предавања, репортаже). Обично су комбиноване репортаже или предавања руководиоца с вестима из привредних грана. Емисије су имале углавном службени, државни карактер и рађене су на основу података добијених од државних органа.²⁷² Међутим, због високe цене радио-апарата било је врло мало апарата у приватном власништву, крајем 1947. само 200.000.

Као седиште културно-уметничког рада у предузећима били су замишљени црвени кутићи. То је требало да буду посебне просторије у којима би се радници окупљали да слушају радио, читају штампу, књиге, играју шах и слично. Али у већини предузећа она су формирана само формално, Оградио би се део просторије, окачила Титова слика, заставе, додало неколико брошура и то место се прогласило за црвени кутић, у коме се радници углавном нису задржавали.²⁷³

Најмасовнија форма идеолошко-политичког рада биле су политичке информације и предавања. Политичке информације одржавале су се петнаестодневно или месечно. Овим обликом рада требало је да руководе синдикални форуми, али се он обично препуштао појединцима или су њима руководиле партијске организације. Највећих проблема било је с радницима са села, јер су они после посла журили кућама, тако да су се информације одржавале на брзину. Поред политичких информација оснивани су марксистички кружоци и организована предавања на којима су радници упућивани у основе марксизма, слушали о историји борбе радничког покрета у свету и код нас, учили о правилном односу према раду, о петогодишњем плану и дијалектичком материјализму. На марксистичким кружоцима радници су били упућени на индивидуалне форме рада.²⁷⁴ Крајем 40-их година све већи значај добијало је и економско образовање радника.

Директиве о агитационо-пропагандном раду стизале су из два центра: из месног партијског комитета, преко рејонских комитета, до секретара партијске ћелије у предузећу и из месног већа синдиката, преко месних одбора, до секретара подружнице. Међутим, између једних и других није било довољно сарадње. Постојало је схватање да се рад културно-просветних комисија састоји више у развијању култур-

но-уметничких форми рада (забаве, приредбе, хорови, културно-уметничка друштва). Осим тога расподела сектора у културно-просветним комисијама често је била таква да је један члан био задужен за читалачке групе, други за аналфабетске течајеве, трећи за зидне новине итд. Такмичења у културно-просветном раду обично су се сводила на то ко ће дати више чланака за зидне новине, колико ће се повисити број претплатника за штампу и ко ће одржати више приредби.

Васпитавање радника у смислу одбране револуционарних тековина и социјалистичке изградње подразумевало је и њихово учешће у организацијама које су имале важна места у ванармијском васпитању, као што су Народна техника, Црвени крст и ПАЗ. Народна техника је имала важан задатак у популаризацији науке и уметности.²⁷⁵ Поред тога, популаризацијом науке бавили су се народни универзитети који су имали задатак да идејно-политичким радом помогну у подизању општег културног и просветног нивоа широким маса. Одлуком IV пленума ЦО ЈС, народни универзитети су организационо везани за рад домова културе и постали су њихове секције. Ипак, народни универзитети деловали су у већини случајева само фиктивно. У неком селу или варошици одржали би два-три предавања и прогласили да ту ради народни универзитет. Тано је у ужичком округу радило 105 народних универзитета, а у зајечарском 108.

Развитак и рад културно-уметничких друштава ометао је недостатак стручног кадра, просторија и инструмената. У Србији је 1945. радило 28 културно-уметничких друштава, а 1948. већ 132. Међутим, само 2,3% запослених у току исте године бавило се културно-уметничким радом. Синдикална руководства нису увек имала јасан и потпун преглед рада културно-уметничких друштава. Већина друштава изводила су на приредбама и смотрама једнообразни програм, који се састојао од: сплета српских или југословенских игара, „Песме Титу“ Радована Зоговића, „Нозаре“ Осабра Данона, песама „О Стаљину“, „О петогодишњем плану Миховила Логара и „Интернационале“. После сукоба с Информбироом, програм културно-уметничких друштава се променио, много мање су извођене совјетске масовне песме и једночинне, а тежиште је било на домаћим делима.²⁷⁶ Смотре културно-уметничких друштава често су критиковане због различитих малограђанских утицаја и неуспеха у покушају да се „осети ведрина, радни полет и задовољство што живимо у ново доба, у новој Југославији чија је будућност светла и осигурана“.

У НР Србији било је 1948. године 40 синдикалних биоскопа од чега 19 у рудницима. Сви ти биоскопи били су у врло лошем стању. По биоскопима су осим филмова приказивани и дијапозитиви ради популаризације Петогодишњег плана. Највећи приход од биоскопских представа у периоду 1947 — 1950. имала је НР Србија, а најгледанији филмови били су „Живјеће овај народ“, „Барба Жване“, „Славица“ и „Бесмртна младост“. Посебно су се по гледаности у НРС до 1950. издвајали совјетски филмови. Радници су били много заинтересованији за одлазак на синдикалне приредбе и колективне посете биоскопима него за посету позоришту.²⁷⁷

Једна од најозбиљнијих слабости културно-просветног рада синдиката била је необразованост и низак културни и просветни, па и политички и идејни ниво плаћених функционера, што је отежавало спровођење директива и одлука донетих у вишим телима. Посебно слаб

културно-просветни рад био је међу рударским, грађевинским и пољопривредним радницима чији је и општи степен образовања био најнижи.

Мада се идеолошко-васпитни рад спроводио преко синдиката, све до 1949. владало је опште схватање да синдикалне организације треба да се баве више стручним предавањима и курсевима за подизање продуктивности рада. Синдикати су много напора улагали у покретање школа за опште образовање и стручно оспособљавање, вечерњих школа и курсева. Према неким подацима, у Србији је 1945. било 237.570 неписмених, а 1949. — 1,404.597, од чега око 1,000.000 жена. Највише је било у Аутономној Косовско-Метохијској Области, београдској и крагујевачкој, а најмање у Београду и тимочној области.²⁷⁸ Највећи број неписмених радника налазио се међу рударима, грађевинарцима, пољопривредним и дрводељским радницима. Већ марта 1945. у „Рад“ у је изашла окружница која је захтевала од синдикалних организација окупљање неписмених радника и организацију алфабетских течајева. Међутим, раднике је било врло тешко приволети да редовно похађају течајеве, да их не напуштају и да по њиховом завршетку наставе даље школовање. У складу са одлукама IV пленума, ЦО ЈСЈ упутио је поново 8. марта 1947. окружницу свим културно-просветним одељењима, у којој наглашава важност борбе против неписмености и организације алфабетских течајева.²⁷⁹ У току 1948. ГО СССР организовао је, поред течајева за описмењавање, и такмичење за ликвидацију неписмености.

Почетком 1946. основан је „Фонд Радоја Данића“, из кога су радници добијали стипендије за школовање. Радници су се могли стручно уздизати индивидуалним учењем, патронажним системом (обучавање појединаца од стране искусних радника, комбиновано с индивидуалним учењем), системом течајева и путем редовних школа. Комитет за школе и науку Владе ФНРЈ издао је оквирна упутства за оснивање школа за образовање радника. Коначна уредба прописана је тек 1949. године и она је одређивала да школе оснивају министарства просвете по републикама, уз сагласност и по налогу главних одбора синдиката. Школе су покретане првенствено у индустријским местима и биле су под руководством надлежних обласних одбора. Школовање је трајало две године и било је бесплатно, а могли су се уписати само радници који су завршили бар 4 разреда основне школе. Првенство приликом уписа имали су новатори, рационализатори, ударници и примерни радници. Упис је вршен на предлог синдикалне организације. Радници су у току школовања били ослобођени преновременог рада, а приликом полагања испита и одсуствовања с посла примали су пуну плату.²⁸⁰ У 1948. години радило је у Србији 26 двогодишњих школа за опште образовање радника, а почетком 1949. отворено је још дванаест.

Раднички техникуми имали су степен средње стручне школе, а оснивала су их савезна привредна министарства у сагласности са Комитетом за школе и науке Владе ФНРЈ и привредним министарствима народних република. Техникуми су трајали три године, а у њих су примани квалификовани радници изнад 17 година старости. Избор радника вршила су министарства, генералне дирекције и управе предузећа. Радници слушаоци радничких техникума имали су скраћено радно време, а по завршетку могли су да се упишу на факултет. Стипендије ЦО ЈСЈ примало је 1948. године 8 радника у средњим стручним школама, од чега 2 у Србији и 10 радника — студената на Београдском универзитету. Стипендије су у школској 1947/8. години износиле 2.200

динара, а у следећој 2.500 динара.²⁸¹ Радници су могли да стекну квалификацију и учењем у привреди у својству ученика, похађањем течајева за квалификоване раднике путем прансе (која није могла бити мања од 5 година) и путем нижих специјалних стручних школа. Предузећа су оснивала три врсте течајева: за стицање квалификације помоћног радника, за стицање квалификације приученог радника и за самосталног радника. Течајеви за неквалификоване и полуквалификоване раднике трајали су 2 — 6 месеци, а састојали су се од пранитичне обуке и теоријске наставе. Радници су могли добити звање квалификованог радника и тако што су после дугогодишње прансе полагали стручни део испита. Закон о Петогодишњем плану поставио је да се у НР Србији од 1947. до 1951. обучи 125.000 радника. Међутим, план није могао у потпуности да се оствари јер су се течајеви и курсеви за оспособљавање у струци брзо осипали. Разлози су лежали у слабој претходној припреми полазника, недовољном броју наставног кадра, недостатку просторија и уџбеника и неуредном превођењу у звања. При упису на курсеве обично се јавио већи број кандидата, али с временом, због одсуства многих, неки курсеви су били расформирани. У ИМП-у, 1949, на четворомесечни курс пошло је 35 радника, завршило га је 17, а од тога се само 5 показало стручним у производњи.²⁸² Да би се извршио план оспособљавања стручних радничких кадрова путем течајева и спречило њихово осипање, Министарство рада ФНРЈ донело је 3. фебруара 1949. решење о обавезном закључивању уговора између управе предузећа, односно органа који су организовали течајеви и полазника. Пошто су предузећа била та која су сносила трошкове око организације течајева, она су имала право да захтевају надокнаду средстава од полазника, у случају да напусте течај.

Мада су радници били формално фаворизовани у културној политици, стварна пажња која се посвећивала њиховом школовању и образовању била је недовољна. Квалитет курсева, средњих стручних школа, школа за ученике у привреди, техникума и сл. није био на потребној висини, јер просветни органи и привредна руководства нису посвећивали довољно пажње и средстава раду ових школа. Већи значај придаван је броју школованих радника него квалитету њиховог знања и способности да се даље унјуче у производњу. Многе школе осниване су само да би се одговорило одређеним законским обавезама и при том су смештане у несврхисходне просторије, с недовољно инвентара и школског прибора. Велики проблем представљао је недостатак школованог наставничког кадра, не само за стручне већ и за општеобразовне предмете. Школе су тавориле због непостојања уџбеника, тачно утврђених програма наставе и дужине трајања програма. У техникуме и техничке школе уписивала су се махом деца из радничких и сељачких породица, док су више разреде гимназије настављала да похађају деца из грађанских слојева.²⁸³ Ученици су долазили у школе с недовољним претходним знањима из општеобразовних предмета, нпр., математике, физике и сл., а привредни ресори под чијим су се руководством налазиле школе, нису били заинтересовани да обезбеде наставнике и за ове предмете. Због свих ових узрока, општи успех ученика био је незадовољавајући, курсеви су се осипали а у техничким школама и на факултетима из године у годину уписивало све мање полазника.

За идеолошко-политичко уздизање и школовање синдикалних кадрова ради припремања и оспособљавања за функцију у синдикалним

гелима, оснивање су синдикалне школе и курсеви. Прва синдикална школа у земљи основана је већ 1945. године. Школа Главног одбора ЈСРПЈ започела је да ради у јуну и трајала је два месеца. Ученици су били смештени у интернатима у којима је владао војни режим. Програм се састојао од око 50 тема које су обрађивале практична питања из синдикалног живота, историјат синдиката, организацију синдиката у СССР-у и друго. Од 1947. синдикалне школе су осниване и у свим главним одборима, изузев Црне Горе, а при централним републичким и већим месним руководством формирани су посебна кадровска одељења која су вршила избор слушалаца, на предлог синдикалних подружница.²⁸⁴ При Главном одбору Србије тромесечна синдикална школа отворена је крајем 1947. године, а 1948. претворена је у шестомесечну, док је школа ЦО ЈСЈ продужена на годину дана. У Обласном одбору за Космет и при покрајинском одбору Војводине покренуте су тромесечне школе. Поред тога радили су и краћи синдикални курсеви, вечерњи курсеви, курсеви за професионалне функционере, школе при централним управама појединих струковних савеза итд. Наставни план и програм за све синдикалне школе доносио је Централни одбор ЈСЈ. школовање је било бесплатно, а сви слушаоци добијали су одређену материјалну помоћ за свој лични трошак и за породицу, имали су плаћен превоз и обезбеђено социјално осигурање. Услови за пријем у школи били су: политичка исправност, омиљеност међу масама у којима се ради, ауторитет, писменост и одређен синдикални стаж. У индустрији која је још била занатског типа, важна места у организацији производног прогреса, у недостатку техничке интелигенције, имали су висококвалификовани и квалификовани мајстори — занатлије. Радници који су завршавали синдикалне и партијске школе углавном се нису враћали у фабрике, већ су распоређивани на дужности од средњих већа навише. Тиме су били практично изгубљени за производњу. Због тога је у предузећима постојао отпор настојању да се стручни радници упућују на школовање и разне дужности.

Од X пленума синдиката почиње све више да се напушта схватање о томе да синдикати треба да се баве искључиво стручним уздицањем радника и радом на подизању продуктивности, да би се после увођења радничких савета прешло у другу крајност. Јавило се схватање да синдикати сада треба искључиво да раде на културно-васпитном уздицању радничке класе. После XI и XIII пленума ССЈ, на којима је посебно истакнута политичко-васпитна улога синдиката, дошло је до пасивизирања и распада појединих средњих синдикалних већа, јер се у појединим срединама сматрало да је синдикат одиграо своју улогу.

После XI пленума тежиште политичког и културног рада синдиката почело је да се преноси са културно-просветних комисија на синдикалне подружнице. Форме рада са чланством су донекле измењене и уведени су дебатни клубови и кружоци. За раднике који су становали на селу, организовани су синдикални активни, који су уз помоћ матичних организација активирали идеолошко-васпитни рад.

Августа 1950, Влада ФНРЈ донела је Уредбу о фонду за културно-просветни рад синдикалних подружница, чија су средства могла бити употребљена за културни, уметнички, просветни и идеолошки рад, за помоћ спортским клубовима и културно-уметничким друштвима.²⁸⁵ И на Другом конгресу ССЈ, октобра 1951, поново је истакнут захтев да васпитавање и културно уздицање радничке класе стоји у центру делатности синдикалних организација.

СИНДИКАТ У ФАЗИ АДМИНИСТРАТИВНО-ЦЕНТРАЛИСТИЧНОГ УПРАВЉАЊА ПРИВРЕДОМ

1. Процес бирократизације синдиката

Непосредно пре увођења Петогодишњег плана развоја привреде, ради ефикаснијег деловања синдиката у испуњењу планских задатака, извршена је његова реорганизација на IV пленуму (16—18. XI 1946). Поред велике пажње која је посвећена улози синдиката у планској привреди и развоју такмичења, измењена је унутрашња структура синдикалних организација у предузећима. Уместо подружница установљени су управни одбори подружница, а у одељењима са преко 80 радника бирани су пододбори подружница. Ниже јединице, највише до 20 радника, биле су синдикалне групе, на чијем челу се налазио повереник. При управним одборима и пододборима заведени су сектори рада, и то: за организациона питања, тарифна питања и такмичење, проналаске и рационализацију, заштиту рада, социјално осигурање и одмор, снабдевање и станове, културно-просветни рад, физкултуру и спорт.

На пленуму су донете посебне одлуке о финансијском пословању и расподели финансијских средстава и о увођењу плаћених синдикалних функционера. Назив Главни одбор ЈСРНЈ промењен је у Централни одбор Јединствених синдиката Југославије, а земаљски одбори по републикама добили су назив главни одбори.²⁸⁶

Снажењем државне интервенције у привреди, развојем административног управљања и централизованог планирања на основу државно својинског монопола, растао је управни апарат, нагло се повећавао број службеника и све су више долазиле до изражаја разне форме бирократизма. Синдикат, као централизована организација с посебним стручно-административним апаратом, знатним бројем професионалних функционера, сопственим школама за обуку кадрова и др., такође није био имун од бирократских тенденција. У основним облицима, те су се тенденције испољавале кроз: канцеларијски начин рада и опхођење искључиво преписком с нижим телима; концентрацију свих важнијих функција у рукама неколицине људи; доношење одлука без знања и извештавања чланства; неподношење извештаја о раду том истом чланству; наметање такмичарских и других планова без ширег консултовања са извршиоцима; превелико форсирање прековременог рада; сузављање простора за производна саветовања; учлањавање радника под притиском у синдикате; свођење масовног политичког рада на одржавање информација и предавања; преношење низа културно-спортских и других делатности на плаћене синдикалне функционере; прекомерно инсистирање на такмичењима разних врста итд.²⁸⁷

Демократске форме деловања синдиката су постепено ликвидирани и све су се мање могли испољити облици радничке иницијативе. С радницима се све чешће контактирало путем притисана и уз коришћење моралних и политичких аргумената. Било је појава да су се раднички представници у име ауторитета синдикалне организације и прокламације о „народу на власти“, мешали у послове управа предузећа. Они су се понашали према управницима као према својим намештеницима, кажњавали раднике који су критиковали њихов рад суспендовањем с посла или отказом, доносили одлуке без знања ширег чланства и управа предузећа, кооптирали чланове без знања ширег чланства и подношења извештаја синдикалном активу. Дешавало се да

су синдикални функционери одбијали да саслушају раднике или им чак претили, уколико би ови показивали неки отпор.²⁸⁸

С друге стране, било је и предузећа у којима је однос управе и синдикалне подружнице био и сувише фамилијаран, у којима се сматрало да државне установе не могу грешити у односу на раднике, према томе ни помоћ синдиката није потребна. У таквим случајевима, управници су одбијали сарадњу са синдикалном организацијом и уопште је нису обавештавали о пословању предузећа. Синдикалне функционере претварали су у функционере управа или су на места секретара синдикалних подружница постављане пословође.²⁸⁹ Одлуке се нису спроводиле преко синдиката и његов целокупни рад сматран је мање важним. Догађало се чак да су и функционери из виших синдикалних форума, приликом обиласка предузећа, ниподаштовали пресканали подружницу и директно се обраћали управи.

Колико ће бити успешан рад синдикалних организација, зависило је и од тога да ли се предузећа у којима оне делују, налазе у већим насељима и индустријским местима или ван сресних места и градова. У другој ситуацији било је много више проблема, јер су радници углавном долазили са села и с њима је било тешко организовати рад. Из танве средине долазио је највећи број неорганизованих и који нису плаћали чланарину.

Са увођењем плаћених синдикалних функционера завладало је схватање да једино професионални кадри могу обављати рад у синдикатима и да им га треба потпуно препустити. Због тога су професионални функционери били преоптерећени послом, напуштали су рад на терену и западали у бирократизам. Активности синдикалних организација биле су слабе и због праксе честог смењивања плаћених синдикалних функционера, тако није било континуитета у раду. У сресном синдикалном већу у Нишу, нпр., за пет месеци, од октобра 1948. до марта 1949. године, промењено је 11 професионалних функционера. Знатан број већа, због спорог попуњавања упражњених места, уопште није имао председнике.²⁹⁰

У вишим синдикалним телима непрестано су се гомилале одредбе, одлуке, решења и нове службе уз помоћ којих би боље организовао синдикални рад. Непосредно после IV пленума, на саветовању ГО ЈС Србије, 30. и 31. јануара 1947, одлучено је да се при свим сресним и месним синдикалним већима формирају кадри одсеци, који су заједно са организационим одељењима чинили јединствени сектор. Од септембра исте године по налогу ЦО ЈСЈ, формирана су кадровска одељења и при ГО и централним управама.²⁹¹ Крајем 1947. ГО ЈСС формирао је и Правни одсек са задатком да стално прати све законске и уредбе које је издавала Влада ФНРЈ, да их проучава и указује на њих организацијама, пружајући потребна упутства. ГО је такође, поред редовних обилазак организација на терену и праћења извештаја, одлучио да повремено позива синдикалне функционере већа на састанке, где ће подносити усмене извештаје о раду и тешкоћама на које наилазе.²⁹² Од 1947. нагло се повећавао број одсека при главним одборима и свим нижим телима, па их је тако 1948. било 12 при месним синдикалним већима.

Пети и Шести пленум ЦО ЈСЈ, као и Четврти, посветили су највише пажње задацима синдиката у остварењу Петогодишњег плана, али су донели и извесне одлуке у вези с организацијом. На Петом пленуму је повећан број чланова Централног одбора са 29 на 35 и

установљена функција генералног секретара, на коју је постављен Иван Божичевић. Шести пленум је ради елиминисања бирократизма у раду синдикалних организација, увео тајно гласање при избору свих синдикалних органа, затим обавезно периодично подношење извештаја и спровођење контроле извршења одлука и директива (22-24. 11 1948). Наложено је ликвидирање сваног сувишног писања окружница и аката, а управни одбори и пододбори подружница били су дужни да убудуће синдикалном чланству редовно подносе извештаје о раду. Главни одбори су задужени да обезбеђују извршење свих одлука и директива ЦО ЈСЈ и централних управа савеза. Надаље, морали су својим радом да обухвате све секторе синдикалне делатности. За разлику од њих, централне управе савеза имале су од тада секторе само за инструменторско-организациони рад, за плате и такмичења, заштиту рада, финансије и статистику.

Одлуком Шестог пленума укинута су секретаријати синдикалних савеза и уместо њих су основани земаљски одбори, који су имали исте секторе рада као и централне управе.²⁹³ Донета је, такође, одлука да се при управним одборима подружница са више од 100 чланова формирају организационе комисије и да се престане са искључивим ангажовањем плаћених функционера и њиховим честим смењивањем.

У вези с одлукама Шестог пленума, ЦО ЈСЈ је донео 24. фебруара 1948. директиву да се убудуће у синдикалним подружницама, месним одборима синдикалних савеза и месним синдикалним већима морају сване године од 1. априла до 1. јула одржавати годишње скупштине. На скупштинама су се подносили извештаји о раду у протеклој години и бирали нови чланови. Ради ефикаснијег рада скупштина донети су посебни правилници, који су крајем 1948. делимично измењени.²⁹⁴ Неколико месеци након пленума, ГО ЈСС је образовао на територији НРС дванаест земаљских одбора синдикалних савеза и осам савеза за оне струке које нису имале довољан број подружница и чланства (кожарци, графичари, керамичари, ПТТ, комуналци, угоститељи, финансијски и пољопривредни радници). За ове струковне савезе постављени су при ГО ЈСС струковни инспектори.²⁹⁵

У склопу напора Партије да се одупре бирократизацији, Пети конгрес КПЈ из 1948. године критиковао је рад синдикалних кадрова који је био ширег консултовања чланства и запостављање бриге за раднике, „за њихове боље животне услове и рад на политичком уздицању радничких маса“. Конгрес је скренуо пажњу на опасност одвијања радних маса од синдиката због неправилног односа према њима, али и на појаве онемогућавања рада синдикалних организација од стране државне управе и управа предузећа.²⁹⁶ Исте године, на Седмом пленуму донета је одлука о сазиву Првог конгреса Јединствених синдиката Југославије, а на Осмом који је одржан последњег дана конгреса, 28. X 1948, извршено је конституисање Централног одбора и избор Председништва ЦО ССЈ. На конгресу је за председника изабран Ђуро Салај, дотадашњи назив ЈСЈ промењен је у Савез синдиката Југославије и поднет је предлог Статута ЈСЈ.

Годину дана касније одржани су конгреси ССЈ по републикама и конгреси струковних синдиката. Међу републичким синдикалним конгресима одржан је и Други конгрес ССЈ за Србију. Као основне слабости у раду синдиката, Душан Петровић Шане је на конгресу истакао: директно мешање синдикалних организација у рад управа предузећа или њихову потпуну незаинтересованост и приступ решавању привред-

них питања „са административно-техничке стране“.²⁹⁷ У резолуцији Другог конгреса пред синдикате је постављен задатак да се што више ангажују у борби за демократске методе руковођења, да поред професионалних функционера ангажују и што више непрофесионалних, да развијају конструктивну критику и самокритику, да се ангажују на свестраном учешћу чланства у доношењу важнијих одлука, да енергично отклањају појаве сувишног дописивања међу форумима, бирократизма и командовања уместо убеђивања.

Економска и политичка блокада од стране СССР-а и чланица Информбироа омела је даље испуњење Петогодишњег плана и целокупан економски развој земље. КПЈ је почела да тражи нове путеве за излазак из кризе и реорганизацију политичког и друштвено-економског система. Тражени су начини да се одстрани недостаци централистичког административног управљања и да се радницима пружи шира могућност учешћа у руковођењу производњом. Од 1949. почели су у многим фабрикама да се развијају савети директора са групама најбољих радника о питањима производње. Од 1949. све већи значај добијају производна саветовања, а 21. XII 1949. ЦК КПЈ упућује централним комитетима република обавештење да је ЦО ССЈ, у споразуму са Привредним саветом ФНРЈ, донео одлуку о оснивању радничких савета у државним привредним предузећима. Упутство о оснивању и раду радничких савета потписали су два дана касније представници ССЈ и Владе ФНРЈ.²⁹⁸

За кратко време по доношењу одлуке о избору радничких савета ГО ССС предузео је потребне мере како би извршио организационо техничке припреме за сазив избора. Први раднички савети уведени су у ограниченом броју предузећа да би се испробало њихово функционисање. На саветовању ГО ССЈ за Србију 27. XII, са председницима Покрајинског одбора Војводине, свих обласних одбора и МСВ Београда, извршено је упознавање с одлукама и разрађен систем рада. Петнаест дана касније, 12. II 1950, одржано је саветовање са синдикалним и привредним руководством предузећа у којима је требало извршити избор. Спровођење избора изведено је у Србији од 31. I до 1. II 1950. године. Изборе је требало извршити у 82 радна колектива у НРС, али због почетних тешкоћа они су реализовани у 79 предузећа. Сав рад око избора организовали су и водили главни одбори. У радничке савете у НР Србији изабрана су 1.934 радника, 107 инжењера, 213 техничара и 747 службеника (укупно 2.815 запослених).²⁹⁹

Основни закон о управљању привредним и државним предузећима и вишим привредним удружењима од стране радних колектива донет је крајем јуна 1950. и објављен у Службеном листу ФНРЈ бр. 43. Поводом доношења овог закона, Председник владе Тито је на првом ванредном заседању Народне скупштине ФНРЈ рекао да се функција синдиката мења и усмерава „на васпитање, на свестрано културно уздизање трудбеника“. Синдикалне организације треба да убудуће пружају свакодневну помоћ радничким саветима и да појачају идеолошко-политички рад како би раднике припремили за учешће у њима.

Дванаести пленум ЦО ССЈ одржан је 13. VII 1950. само с једном тачном: „Организациона питања и ССЈ“. Извршена је децентрализација рада и тежиште је пренето на вертикалну линију, оперативни послови концентрисани су на земаљске и месне одборе и основне организације, измењен је систем финансирања и смањен кадар професионалних функционера. Главни одбори и синдикална већа били су надаље усме-

рени на руковођење и координацију рада синдикалних организација, а централне управе су преузеле одговорност за све секторе рада. Укинуте су одлуке IV и VI пленума о обавезном стварању комисија у подружницама, а назив пододбори промењен је у синдикални одбори. Синдикални форуми морали су да посвете посебну пажњу мобилизацији непрофесионалних функционера у вођењу појединих сектора. Апарат Централног одбора ССЈ је смањен на рачун јачања републичких синдикалних форума.³⁰⁰ Одмах после XII пленума приступило се смањењу броја професионалних функционера и укидању и премештању појединих сектора рада. Међутим, одлуке Пленума и увођење радничких савета схваћени су погрешно као последица смањења улоге и значаја синдиката. Синдикалне организације су се пасивизирале, а било је случајева укидања и распада синдикалних већа и одузимање њихове имовине (Зајечар, Смедерево, Ћуприја, Трстеник). Делатност и задаци синдиката били су нејасни. Док су једни сматрали да синдикалне организације треба да се оријентишу на синдикално-просветни рад, други су њихову сврху видели у спровођењу одлука радничких савета.³⁰¹ Да би се објаснила даља улога синдикалне организације, сазван је новембра 1950. године XIII пленум ЦО ССЈ, на коме се једна од тачака дневног реда односила на оспособљавање трудбеника за управљање привредним предузећима. У реферату о овом питању Миша Павићевић је рекао да су синдикалне организације дужне да раде на тумачењу Закона о управљању предузећима, да интервенишу у случајевима пасивности радничких савета и доминације директора, да учествују и помажу у раду радничке савете и управне одборе у предузећима. Пошто су синдикати били масовна организација радничке класе, а раднички савети органи управљања, синдикати треба да преузму кључну улогу у просвећивању, идеолошком, економском и политичком васпитању радничке класе. Привредна и заштитна функција синдиката имале су постепено да слабе.

ЗАКЉУЧАК

Недостатак искустава, узора и правилне примене метода других друштвених наука, које су неопходне приликом изучавања тема из послератног периода развоја југословенског друштва, упућивао је на примену традиционалног метода, тј. реконструкцију изведену прено аналитичног приказивања различитих сегмената друштвено-економског положаја радничке класе. Стога није увек било могуће дати адекватне одговоре на сва питања у оквиру основног циља истраживања: уочавање и откривање промена у бићу и положају радничке класе у Србији у периоду административног социјализма.

Укидањем капиталистичке својине, променама у сфери продукционих односа и образовањем државног сектора у привреди створени су услови за развој производње засноване на државној (општенародној) својини средстава за производњу и нове организације друштва. Због неповољног предратног развоја земље, великих материјалних и људских губитана у рату и потребе што бржег превазилажења заосталости, нова држава изграђивала се као централистичка, с потпуном контролом и управљањем свим привредним и ванпривредним делатностима. Државни апарат, заједно с партијским, преузимао је управљање привредом у име радничке класе. Основна средства за производњу била су државна. Уведено је административно управљање са детаљним пла-

нирањем. Све одлуке доносила су углавном, највиша партијска и државна тела и преко „полуга и трансмисија“, од којих је једна била организација синдиката, преносила их на масе. У таквим условима било је мало могућности за доношење самосталних одлука на нивоу предузећа, не само радника већ ни директора. Формално је постојала могућност давања предлога и сугестија, али оне у суштини ништа нису мењале.

Мада је приватна својина задржана у пољопривреди, основна акумулација за извођење обнове и индустријализације земље добијана је управо из пољопривреде. Државни сектор се ширио и свакодневно примао нове и нове масе сељачког становништва, које се запошљавало у индустрији и другим делатностима. Постепено се мењала социјална структура становништва, нестајале су старе класе и рађале се нове поделе. У народнофронтској терминологији владало је схватање о подели рада на мануелни и на умни. Међу релативно младом и недовољно стручном радничком класом посебно место заузимали су занатски радници из предратног периода, који су имали изграђен професионални однос према раду. У недостатку техничке интелигенције, они су заузимали руководећа места у производном процесу и располагали извесном друштвеном моћи. С друге стране, међу службеницима који су се регрутовали из редова сељаштва, радништва и других слојева, већи степен утицаја имали су запослени у државној управи, посебно на вишим положајима. Међутим, због опште нивелације материјалног положаја становништва, још није у овом периоду долазило до већег издвајања појединих категорија. Готово сви су, мање или више, носили терет неопходног бржег развоја земље. Мада су постојале разлике у примањима између појединих привредних грана, струка и квалификација, што смо установили у току истраживања, оне су биле умањене системом разних додатака и рационализованог снабдевања. Крајем четрдесетих година, у оквиру централистичко-етатистичког система, а на основу државне својине која је доминирала и концентрисане друштвене моћи у управљачком апарату, почиње да се развија бирократија. Истовремено, по економском положају, издвајају се више службеници и руководиоци у државној управи.

Оно што није могла да пружи на плану економског побољшања полжаја радничке класе и материјалном стимулацијом, држава је настојала да надокнади разним облицима моралне стимулације и проширењем броја корисника услуга друштвених служби. Радничка класа је добила социјалну сигурност коју никада раније није имала. Проблем незапослености готово да није постојао, као што није било могућности да радник буде отпуштен с посла због болести или сличних разлога. Низом законских решења, која, истина, нису увек у пракси доследно спровођена, радници су имали осигурано радно време, били су правно заштићени у радном односу, вођена је брига о њиховом здрављу и одмору, колико су то опште могућности допуштале. У духу новог односа према раду, системом разних стимулација, од новчаних до моралних, награђивани су они радници који су показивали посебно залагање и успех на послу.

Нарочито се форсирало образовање радничке класе, мада у пракси није давало задовољавајуће резултате, пре свега, због недостатка финансијских средстава и стручног наставничког кадра. Покретани су многобројни курсеви, ниже и средње стручне школе, раднички техникуми и сл., али из њих су полазници излазили са знањима која

су се у производном процесу показала као недовољна. Осим тога, сплашњивањем општег ентузијазма, морална стимулација све је мање била довољна да покрене раднике у производњи. Због изједначавања примања стручних и мање стручних радника, и једни и други су били све мање заинтересовани да улажу у своје знање.

Важну улогу при формирању новог односа према раду, моралном и културном васпитању радничке класе имала је синдикална организација. Она је истовремено као „школа управљања“ имала задатак да припрема раднике за учешће у производњи.

Додатним истраживањима требало би подробније изучити развој синдиката у Совјетском Савезу и утицаје које је совјетска пракса извршила на развој синдиката у Југославији. Тиме би се јасније уочиле специфичности и наслеђе које је синдикат понео из предратног и ратног периода. Како наша истраживања досад показују, синдикати су учествовали у развоју привреде и помагали при том државним органима. Због промењених односа у производњи и друштву, њихов положај је био много сложенији. У случајевима постављања захтева за побољшањем услова живота и рада радничке класе, у ситуацији када држава није била објективно у могућности да то испуни, синдикат је често долазио у директни конфликт с њеним интересима. Синдикати нису више имали превасходну улогу у борби за побољшање економског и социјалног положаја радничке класе. То је преузела Партија, као авангарда класе на власти, и она је преко државних органа доносила мере и одлуке којима је заступала мање или више интересе те класе. Синдикати су због тога имали већи значај контроле спровођења донетих решења и код припремања радника за учешће у руковођењу привредом и друштвом. Због тога је претварање ове организације у трансмисију Партије и државе било неизбежно и све изразитије од 1946. године, мада је синдикална организација била формално независна. Партија је над синдикатима вршила спољашњу и унутрашњу контролу, што је свој израз имало у давању основних смерница за њихов даљи рад, на партијским конгресима и конференцијама. Такође, преко директног учешћа у предлагању и избору синдикалних функционера, при чему се строго пазило да већину изабраних увек чине чланови Партије, она је вршила и унутрашњу контролу и управљање. Политичка делатност синдиката сводила се на објашњавање садржаја политичких и законодавних одлука државних и партијских тела, на агитацију и пропаганду с намером да се радницима објасни стање у земљи, међународни односи, одлуке и планови и да они њиховом извршавању приступе прихватајући их као свој и опште друштвени интерес. Зато би се односи између Партије и синдиката могли дефинисати као односи између покретача и преносника, који у покрету непосредно зависе један од другог, снабдевајући се међусобно, с једне стране, директивама, упутствима и смерницама, а с друге енергијом и средствима за извршење задатака који су фиксирани.

У таквим околностима радничка класа као целина имала је прилично ограничену политичку улогу. Она је своје интересе првенствено остваривала преко мањег броја својих представника у партијским и државним телима, као и преко опште политичке Партије. Није нам било могуће да утврдимо на каква је био социјални састав тих тела, нити колика је и каква била могућност прелаза радника из базе у више органе управљања. Сигурно је да се радници, који су одлазили из производње на више функције, више нису враћали назад и да су с вре-

меном губили везе и истоветне интересе с онима у производњи, али за то су потребна додатна проучавања. У литератури постоје схватања да су радници, на нивоу предузећа, преко синдикалних организација, радничких повереника и производних саветовања имали извесну могућност утицаја на управљање, што се може прихватити делимично, само за период до краја 1946. године. У каснијем систему административног и централистичког управљања ове могућности се готово сасвим гасе и јача тенденција поделе на управљаче и оне којима се управља.

Сукоб с Информбироом деловао је на прихватање критичнијег односа према сопственој и туђој пракси и утицао на реорганизацију и прилагођавање целокупног друштвено-политичког система. У складу с тим мењају се и организација, положај и функције синдиката, као и положај радника. Увођењем радничких савета дошло је до многих забуна и нејасноћа у вези с тим како треба даље у пракси поступати и какав однос треба да имају раднички савети и синдикалне организације. Све је очевидније било настојање да се синдикати сведу само на бављење културно-васпитним функцијама и да синдикат као представник политичких и економских интереса радничке класе треба да се поистовети са системом самоуправљања.

Табела 1

СУМАРНИ ПРЕГЛЕД ПО ГРАНАМА ИНДУСТРИЈЕ

Индустријске гране	Број творница	Број по- стројења	Број рад- них места	особља Број запос	Политичка снага КС
Екстрактивна и везивног матер.	97	103	32633	18615	82385
Металуршка	1	2	1332	1332	1826
Прерада метала	103	107	8009	4380	6753
Керамика и стакло	106	106	5971	2092	1786
Дрвна индустрија	87	87	3392	1330	4638
Инд. хартије са штампаријама	37	39	3146	1736	3630
Хемијска	40	44	2081	1163	3257
Прехрамбена	215	240	8818	4287	32211
Текстилна	88	123	10750	4874	13089
Коже, крзна и обуће	31	35	2057	1252	2720
Творнице са постројењима разнородних инд. грана	32	90	4157	2603	6723
Разна индустрија	6	6	2085	417	101
С В Е Г А	843	982	84431	44081	159119
Електричне централе (самосталне)	51	51	1401	994	27803
Ел. централе у саставу инд.	39	39	976	581	—
У К У П Н О	933	1072	86808	45656	186922

Табела 2

ЗАПОСЛЕНО ОСОБЉЕ ПО ПОЛУ И КОЕФИЦИЈЕНТ ЗАПОСЛЕНОСТИ

Индустријске гране	Бр. запосл. особља	Мушко	Женско	Број рад- них места	Коефициј. запоcлен.
Екстрактивна и везивног мат.	18615	17817	798	32633	57,0
Металуршка	1332	1243	89	1332	100,0
Прерада метала	4380	4112	268	8009	54,7
Керамика и стакло	2092	2001	91	5971	35,0
Дрвна индустрија	1330	1102	228	3392	39,2
Инд. картије са штампаријама	1736	1009	727	3146	55,2
Хемијска	1163	901	262	2081	55,9
Прехрамбена	4287	3761	526	8818	48,6
Текстилна	4874	2444	2430	10750	45,3
Коже, крзна и обуће	1252	928	324	2057	60,9
Творнице са постројењима разнородних инд. грана	2603	1743	860	4157	62,6
Разна индустрија	417	243	174	2085	20,0
С В Е Г А	44081	37304	6777	84431	52,2
Електричне централе (самостал.)	994	989	5	1401	709,
Ел. централе у саставу инд.	581	559	22	976	59,5
У К У П Н О	45656	38852	6804	86808	52,6

Табела 3
ЗАПОСЛЕНО ОСОБЉЕ ПО СТРУЧНОСТИ

Индустријске гране	Власници	Административно особље	Више техничко особље	Радници	КВ	Приручени	Неквалификовани	Ученици	Укупно
Екстрактивна и везивног мат.	70	604	144	17307	6705	3064	7538	490	18615
Металершка	—	51	26	1208	347	176	685	47	1332
Прерада метала	103	257	48	3297	1762	724	811	675	4380
Керамика и стакло	174	69	6	1651	372	556	723	192	2092
Дрвна индустрија	102	90	10	1063	443	257	373	65	1330
Инд. хартије са штампаријама	44	202	72	1355	388	709	258	63	1736
Хемијска	28	156	17	954	164	423	367	8	1163
Прехрамбена	278	341	62	3485	979	733	1773	121	4287
Текстилна	87	197	28	4290	894	2740	656	272	4874
Коже, крзна и обуће	19	95	26	1059	483	453	123	53	1252
Творнице са постројењима разнородних инд. грана	33	172	24	2291	416	929	946	84	2603
Разна индустрија	5	31	45	333	31	155	147	3	417
С В Е Г А	943	2265	508	38293	12974	10919	14400	2072	44081
Електричне централе (самосталне)	17	106	22	802	300	142	360	47	994
Ел. централе у саставу инд.	9	24	12	519	201	226	92	17	581
У К У П Н О	969	2395	542	39614	13475	11287	4852	2136	45656

НАПОМЕНЕ

- ¹ В. И. Лењин, О улози и задацима синдиката у условима нове економске политике, Лењин-Стаљин, О синдикатима, Београд 1949, стр. 305-313. (Такође видети напомене 38 и 39. — увода).
- ² Стаљин, К питањима Лењинизма, Лењин-Стаљин, О синдикатима, стр. 323-338; К. Кауцки — Л. Троцки, Тероризам и комунизам — Расправа о болшевичкој револуцији, Београд 1958, стр. 201.
- ³ П. Дајић, Синдикати у социјализму. Теорија и пракса совјетских синдиката, Горњи Милановац 1982, стр. 178-195; Ђ. Салај, Улога синдиката у класној борби пролетаријата АЈ ССЈ, 117-395-2391, „Неколико речи о нашим будућим синдикатима“, „Борба“, 13. I 1945, стр. 2; М. Павићевић, Развој синдикалног покрета у Југославији, АЈ, ССЈ, 117-398-2395; „Стварање новог јединственог синдикалног покрета у земљи“, АЈ, ССЈ, 117-395-2373; АЈ, ССЈ, 117-419-2552.
- ⁴ М. Пијаде, Систем (механизам) народне демократије, Изабрани списи, I, књ. 4, стр. 391-403.
- ⁵ Оснивачки конгрес КПС. . . , стр.167, 186.
- ⁶ У Сазивачки одбор ушли су: Д. Петровић Шане, Милан Шијан, Павле Павловић, Милорад Белић, Лаза Стефановић, Божидар Милојковић, Душан Шијан, Радоје Дакић, Сава Цицвара, Војо Срзентић, Лазар Пујић, Драга Стефановић, Богомир Павловић, Светислав Петровић, Милорад Поповић, Василије Петровић, Тома Јаковљевић и Драгољуб Бркић. „Борба“, 29. XII 1944, стр. 2.
- ⁷ У Централни акциони одбор ушли су: Радоје Дакић, Милан Шијан, Лаза Стефановић, Павле Павловић, Тома Јаковљевић, Стеван Петровић, Богољуб Константиновић, Љупче Ђорђевић, Војо Срзентић, Драга Стефановић, Михаило Швабић, Василије Петровић, Душан Шијан, Милосав Милосављевић, Живорад Ђурић, Риста Стефановић, Радован Милијановић, Настасије Јабудовић, Гојко Берберовић, Перо Зечевић, Миладин Михаиловић, Даница Галовић, Иван Голуб и Лазар Пујић. „Политика“, 1. I 1945, стр. 3; АЈ ССЈ, 117 — (1-7) — 1.
- ⁸ „Политика“, 9. X и 11. I 1945; „Борба“, 5, 7, 9. I 1945, стр. 2, 4, 2; „Службени лист ДФЈ“, 2/45.
- ⁹ Остали чланови Главног одбора били су: Лаза Стефановић, Ђуро Шпољарић, Тоне Фајфер, Аспарух Корубиновски, Радоје Дакић, Сава Медан. У извршни одбор су ушли: Лазар Плавшић, Пепица Кардељ, Богдан Крекић, Гојко Берберовић, Франц Светек, Михаило Швабић, Тоне Фајфер, Јединствени синдикати и социјално питање Југославије, говор на Општеземаљској конференцији ЈСРНЈ, Стенографске белешке, АЈ, ССЈ, 117-419-2553; „Борба“, 27. I 1945, стр. 2; „Рад“, 25. I 1945, стр. 6, 1.
- ¹⁰ Задаци Главног одбора били су да ради на изградњи ЈСРНЈ, руководи радом струковних савеза, да учествује у обнови, да покреће социјална и економска питања код централних тела и органа земље, да развија културно-просветни рад, да склапа међународне везе, потврђује правила и статуте струковних савеза и синдикалних одбора, утврђује њихове буџете, издаје синдикални лист итд. АС, ЦК СКС, ОИУ ф. 43. О организационој структури синдиката — реферат Радоја Дакића, АЈ, ССЈ, 117-396-2408; „Борба“, 25. I 1945, стр. 2.
- ¹¹ Предавање Мирка Милојковића на курсу за синдикалне функционере у Београду, АЈ, ССЈ, 117-955-167.
- ¹² Мандат МСО трајао је годину дана. У рударским базенима формирани су реверски одбори који су својим радом обухватили све подружнице у оквиру појединих рударских базена.
- ¹³ „Борба“, 27. I 1945, стр. 2.
- ¹⁴ Од 12 чланова 9 су били радници. „Политика“, 10. III 1945, стр. 2; „Рад“, 17. II 1945, стр. 1; АЈ, ССЈ, 117-34-105.
- ¹⁵ АС, ЦК СКС, ОИУ, ф-32.
- ¹⁶ „Борба“, 11. III 1945, стр. 5; „Рад“, 10. III 1945, стр. 3; Л. Ивановић, Оснивање јединствених синдиката у Србији 1945, „Тито“, радничка класа и синдикати“, Београд 1969, стр. 590; „Рад“, 7. IV 1945, стр. 3. Пленум је на дневном реду имао и изборе радничких повереника, пролећну сетву, колективне уговоре, социјално осигурање, прославу Првог маја итд.

- ¹⁷ Пројектом Правила, у складу с привременим статутом ЈСРНЈ, било је предвиђено стварање окружних и рејонских синдиката Земаљског одбора, јер се сматрало да Земаљски одбор неће моћи директно да руководи месним синдикалним већима, с обзиром на велики број срезова. „Рад“, 7. IV 1945, стр. 2.
- ¹⁸ АЈ, ССЈ, 117-338-2087; „Рад“, 19. V 1945, стр. 5. Међу првима је одржана пленарна седница МСВ Београд 15. IV 1945. „Рад“, 21. IV 1945, стр. 3.
- ¹⁹ АС, ЦК СКС, ф. 32; „Рад“, 7. VII 1945, стр. 1-8; „Борба“, 2. VII 1945, стр. 2. Конгресу је присуствовало 357 делегата.
- ²⁰ Према подацима из извора, јануара 1945. у целој земљи је било 225.000 организованих радника, а крајем године 662.432, априла исте године у Србији са Војводином било је 82.000 организованих, а за мај постоји податак од 202.640 чланова у 2.160 подружница. У новембру 1945. је број организованих у синдикатима пао на 192.415, док је у ужој Србији без Београда било 80.162 члана. АЈ, ССЈ, Статистички годишњак ФНРЈ, 117-395-2373; „Рад“, 7. IV 1945, стр. 2. Оснивачки конгрес КПС, стр. 171, Други конгрес ССЈ за Србију, Београд 1949, стр. 45; „Борба“, 2. VII 1945, стр. 2; В. Петрановић, Политичке и правне прилике стр. 185; Л. Ивановић, Синдикати у Србији од 1945-1969, „50 година синдикалног покрета...“, Београд 1969, стр. 98.
- ²¹ Подаци у првој колони преузети су из Други конгрес ССЈ за Србију, стр. 45. Подаци у другој колони су из Статистичког годишњака ФНРЈ, децембра 1954, Београд 1954, а подаци у трећој колони су из документа са ознаком АЈ, ССЈ, 117-219-1315. Званичну дозволу за рад ЈСРНЈ су добили 26. октобра 1945. од Министарства унутрашњих послова.
- ²² „Борба“, 1. I 1946, стр. 7; „Рад“, 21. I 1946, стр. 3.
- ²³ Б. Кидрич, Сабрана дела. . . , стр. 33. У члану 15. Устава из 1946. каже се да се држава у остваривању општег привредног плана и привредне контроле ослања на синдикалну организацију.
- ²⁴ А ЦК СКЈ, одлуке, директиве, упутства и писма ЦК КПЈ АС ЦК СКС, ф. 37/8.
- ²⁵ „Партијска изградња“, бр. 4, Београд 1949, стр. 20-28.
- ²⁶ А ЦК СКЈ, Комисија за масовне и друштвене организације XII — 7-I/5.
- ²⁷ АС, ЦК СКС, Годишњи извештај о раду ОК КПС за нишку област ф. 140; АС, ЦК СКС, ОИУ, ф. 66; А ЦК СКЈ, Идеолошка комисија, VIII, IV-a-17; АС, ЦК КПС, ОИУ, ф. 138; А ЦК КПЈ, ОПС, К-II/14; АС, ЦК СКС, ОИУ, Годишњи извештај о раду ГО ССС за 1948, ф. 44; А ЦК КПЈ, ОПС, В; К-II/14.
- ²⁸ И. Божичевић, О раду партијске организације у синдикатима, Партијска изградња, Београд 1949, бр. 4-6.
- ²⁹ А ЦК СКЈ, ОПС, V, К-1/1; А ЦК СКЈ, Политбиро, III/1-35; АС, ЦК СКС, ф. 32.
- ³⁰ АС СКС, ОИУ, ф. 54; ф. 157; АС, Веће ССС, ф. 121. Кадровски одсеци партијских комитета помагали су основним партијским организацијама при одабирању људи за руководство синдикалних организација. АС, ЦК СКС, ОИУ, ф. 37/10.
- ³¹ Извештај ЦК КПС за 1947. . . ; АС, ЦК СКС, ф. 44; АС, ЦК СКС, ОИУ, ф. 140, ф. 24, ф. 37/10; АЈ ССЈ, Комисија за кадрове, 117-5-16.
- ³² А ЦК СКЈ, Пленуми, II/6, прилог 5 (1-5). На II и III пленуму посебна пажња посвећена је раду партијских руководстава и основних партијских организација у синдикатима. АС ЦК СКС, ОИУ, ф. 131; И. Божичевић, О раду партијских организација у синдикатима, „Партијска изградња“, бр. 4-6, Београд 1949; В. Петрановић, Р. Кончар, Р. Радоњић, Седнице ЦК КПЈ (1948-1952), Београд 1985, стр. 195.
- ³³ АС ЦК КПС, ОИУ, Билтен ОИУ од 15. V 1950, ф. 37/10; АС, ЦК СКС, ОИУ, Отсек за информације, ф. 53.
- ³⁴ А. Ранковић, Извештај о организационом стању, Пети конгрес КПЈ, Извештај и реферати, Београд 1948, стр. 222; НОР и револуција у Србији 1941-1945, Београд 1976, стр. 369; Оснивачки конгрес КПС. . . Србија у рату и револуцији 1941-1945, Београд 1976, стр. 369; АС, ЦК СКС, Отсек за статистику и евиденцију, ф. 4; Извештај ЦК КПС за 1947. . . ; А. Ранковић, О организационим проблемима Партије, „Партијска изградња“, бр. 1-3, Београд 1949, стр. 3-14; В. Љуић, Примање

- у Партију и побољшање социјалног састава, „Партијска изградња“, бр. 4-6, Београд 1949, стр. 31-39; А ЦК СКЈ, ОПС, V, к-1/81.
- ³⁵ АС ЦК СКС, Комисија за кадрове, ф.24; АС, ЦК СКС, Реферат са саветовања о кадровима Обласног комитета КПС, ф.29.
- ³⁶ АЈ, ССЈ, 117-121-808; АС, ЦК СКС, ОИУ, ф.90; АС, ЦК СКС, ОИУ, ф.32; АС, ЦК СКС, Извештај о стању и проблемима синдикалне организације у Нишу, ф.15; АС, ЦК СКС, ОИУ, Месечни извештај о раду синдикалних већа у Бору, Нишу и Ваљеву, ф.92. Оснивачки конгрес КПС. . . , стр. 69, 172.
- ³⁷ АС, РК ССРНС, ф.1 и ф.III; V конгрес КПЈ. Извештај и реферати, Београд 1948, стр. 401.
- ³⁸ АС, Веће ССС, ф.121; А ЦК СКЈ, ЦК СКОЈ, III-a-1/15; А ЦК СКЈ, ЦК СКОЈ, II-a-2/1; АС, Веће ССС, ф.791; ф.487; АС, ЦК СКС, ОИУ, ф.54 „Рад“, 24. IV 1947, стр. 2.
- ³⁹ Н. Живковић, н. д. стр. 541; Д. Биландић, Идеје и пракса друштвеног развоја Југославије 1945-1973, Београд 1973, стр. 47; Д. Вогелник, Демографски губици Југославије, Статистичка ревија 1/1952; В. Милић, Револуција и социјална структура, Београд 1978, стр. 35-40.
- ⁴⁰ А ЦК СКЈ, Комисија за привреду, XI-1/13; Ј. Марјановић, Допринос Југославије победи антихитлеровске коалиције, ИГ 1-2, Београд 1970, стр. 165-195; Б. Петрановић, Историја Југославије 1918-1978, Београд 1980, стр. 374; Б. Петрановић, Политичке и правне прилике за време Привремене владе ДФЈ, Београд 1964, стр. 23; В. Милић, Револуција. . . , стр. 40-43; Н. Живковић, н. д. стр. 528; Ј. Марјановић, Устанак и НОП у Србији 1941, Београд 1963, стр. 25.
- ⁴¹ К. Михајловић, Производне снаге НР Србије, Београд 1951, стр. 56. У Београду и Земуну током рата изгубило је живот око 100.000 људи. Ј. Марјановић, Историја Београда, књ. 3, Београд 1974, стр. 548; Т. Богавац, Становништво Београда 1918-1971, Београд 1976, стр. 39. Државни статистички уред ДФЈ вршио је прорачуне о броју становника 1941-1945. На основу тих података, који нису сасвим поуздани, а који су добијени додавањем просечног прираштаја из периода 1934-1938, губитак становништва у Србији износио би око 500.000 лица. При том нису узета у обзир друга већа померања становништва, избеглица, колонизација у Војводини и сл. Овај број би се углавном односио на Србију с Војводином, јер су Косово и Метохија имали готово неометан развој становништва у току рата. АЈ, Привредни савет, 40-137-322; К. Михаловић, н. д. стр. 75.
- ⁴² В. Глишић, Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941-1944, Београд 1970, стр. 248-9; М. Борковић, Контрареволуција, стр. 392/II и 72/II; Н. Живковић, н. д. стр. 267; В. Глишић, н. д. стр. 121; М. Борковић, н. д. стр. 189/II; А ЦК СКЈ, Комисија за народну власт, X-II/4; М. Митровић, Обнова привреде у Србији 1944-1946. (Прилог изучавању), Токони револуције XVI-XVII, Београд 1982, стр. 111-122.
- ⁴³ Б. Петрановић, Политичка и економска основа народне власти за време обнове, Београд 1969, стр. 314; М. Митровић, н. д., стр. 79.
- ⁴⁴ „Борба“, 11. I 1945, стр. 2; М. Митровић, н. д., стр. 86; Б. Петрановић, Политичке и правне прилике. . . , стр. 87.
- ⁴⁵ А ЦК СКЈ, Комисија за привреду, XI-1/13; записници ИНОО града Београда 1944-1945, I, Београд 1979, стр. 9.
- ⁴⁶ АС, Републичка конференција ССРНС, Ђ-75, ф. II; У Декларацији о политичкој основици ЈНОФ-а у Србији каже се: „Обнова привредног живота планским подстицањем државног и приватног сектора привреде у циљу мобилисања свих средстава, снага и способности за окончање рата и развитака привреде“. АС, РК ССРНС, Ђ-75, ф. II; Записници ИНОО града Београда, стр. 9; Б. Петрановић, Историја. . . стр. 437-441.
- ⁴⁷ „Политика“, 6. XII 1944; 27. XII 1944, стр. 3; 17. III 1945, стр. 4; Записници ИНОО града Београда. . . , стр. 585.
- ⁴⁸ „Борба“, 1. XII 1944, стр. 4; Изјава Душана Шијана дата аутору у Београду 16. IV 1985; В. Ђирковић, Јединствени синдикати Југославије и њихова улога у периоду обнове (1944-1946), Историја XX века, XIV-XV, Београд 1982, стр. 341.
- ⁴⁹ „Политика“, 11. XII 1944, стр. 3. „Борба“, 20. XI, 22. XI 27. XI 5. XII, 11. XII 1944, стр. 2, 4, 4, 2; Б. Петрановић, Политичке и правне прилике. . . , стр. 175.

- ⁵⁰ У литератури се јављају дилеме о томе да ли је синдикат у Југославији обновљена или новоформирана организација радничке класе. Већина аутора сложила се с констатацијом да, иако има много елемената новог, ЈСРПЈ предлажу наставак предатних револуционарних синдиката. Ж. Камперлић, *Обнова синдиката 1945. под Титовим геслом братства и јединства*, Тито, радничка класа и синдикати, Београд 1979, стр. 425-435; С. Тонковић, *Синдикати у социјалистичкој Југославији*, Загреб 1984.;
- ⁵¹ А ЦК СКЈ, Политбиро ЦК КПЈ III/6; А ЦК СКЈ, Комисија за привреду XI-1/13; АЈ, Привредни савет, 40-138-325; А ЦК СКЈ, Комисија за народну власт, X₂II/4; Б. Петрановић, *Политичке и правне прилике*. . . , стр. 24; Б. Петрановић, *Политичка и економска обнова*. . . , стр. 317-18;
- ⁵² „Службени лист ДФЈ“, бр. 39/45; А ЦК СКЈ, Комисија за народну власт, X₂-II/4; М. Митровић, *Обнова привреде у Србији*. . . , стр. 102. 166; Б. Петрановић, *Политичке и правне прилике*. . . , стр. 27;
- ⁵³ „Борба“. 10. IV 1945.; Б. Нешовић, Б. Петрановић, АВНОЈ и револуција. Тематска збирка докумената 1941-1945, Београд 1983., стр. 681, 683, 684, 710-712; „Службени лист ДФЈ“, бр. 1, 2, 36, 52/45; Б. Петрановић, *Историја Југославије*. . . стр. 437-441; Б. Петрановић, *Политичке и правне прилике*. . . , стр. 37-8, 45 и 72-4; Б. Петрановић, *Синдикати од обнављања до увођења самоуправљања 1945-1950*, 50. година револуционарног синдикалног покрета Југославије, Београд 1969, стр. 181-210; Н. Пашић, *Упоредни политички системи*, Београд 1981, стр. 208-9; М. Митровић, *Друштвено-економске промене у Србији и организација управљања привредом (докторска теза у рукопису)*, стр. 85;
- ⁵⁴ М. Митровић, *Друштвено-економске промене*. . . ; *Записници ИНОО града Београда*. . . , стр. 9; Б. Петрановић, *Историја Југославије*. . . , стр. 442; Б. Петрановић, *Политичка и економска*. . . , стр. 250; В. Ђирковић, н. д., стр. 346;
- ⁵⁵ „Службени лист ФНРЈ“, бр. 42/46; А ЦК СКЈ, Комисија за привреду, XI-1/87; Б. Кидрич, *О основном Закону о државним привредним предузећима*, Сабрана дела, Чланци и расправе 1946-1948, Београд, стр. 27-31.
- ⁵⁶ Д. Биланцић, *Идеје и пракса*. . . , стр. 61-2.
- ⁵⁷ „Службени лист ФНРЈ“, бр. 36/1947; „Борба“, 26. IV 1947, стр. 1.
- ⁵⁸ В. Глигоров, *Гледишта и спорови о индустријализацији у социјализму*, Београд 1984, стр. 39-40.
- ⁵⁹ Борис Кидрич, говорећи на пленарној седници ЦК КПЈ јануара 1949. рекао је да индустријализација не значи само подизање нових фабрика, него, пре свега, и коренито мењање социјалне структуре становништва и да мењање социјалне структуре становништва значи добијање све више градског становништва, А ЦК СКЈ, *Пленарне седнице*, II/6; К. Михајловић, н. д., стр. 78.
- ⁶⁰ Током 1948. издвојено је 38,3% инвестиција из државног буџета за индустрију, 1949. — 38,7%, а 1950. — 33,8%. Истовремено издвајања за пољопривреду износила су 11,7% 1948. и 0,7% — 1951. У структури националног дохотка, пољопривреда је учествовала 1947. са 37%, 1948. са 36%, 1949. са 34%, а тек од 1950. учешће индустрије у националном дохотку прелази удео пољопривреде, да би 1951. однос поново био у корист пољопривреде. „Југославија 1945-1964“, *Статистички преглед*, Београд 1965; К. Михајловић, н. д., стр. 370-381.
- ⁶¹ Група аутора, *Економика Југославије*, Загреб 1975, стр. 237-9; А ЦК СКЈ, Комисија за привреду, XI-1/13; Б. Петрановић, Ч. Штрбац, *Историја Социјалистичке Југославије*, I, Београд 1977, стр. 109.
- ⁶² А ЦК СКЈ, *Пленарне седнице*, *Стенографске белешке са Другог пленума*, II/6, прилог 7; А ЦК СКЈ, Политбиро, III/36, 46.
- ⁶³ Чак и они делови Србије у којима је било већих рудника, као што су Бор и Трепча, остали су неразвијени, јер у рудницима није било занатских радњи ни мањих предузећа, АЈ, *Савезна планска комисија*, *Статистички уред*, 41-612-963; К. Михајловић, н. д., стр. 379; Б. Петрановић, *Политичка и економска основа*, стр. 310; М. Мацура, *Састав и важнији проблеми радне снаге Југославије*, *Економист* 3-4, Београд 1954, стр. 77-127.
- ⁶⁴ Попис је почео 25. IV 1945. а завршен је 15. V. Вршила га је Српска земаљска статистика, а обраду података урадио је Државни статисти-

чки уред крајем 1945. За 290 фабрика нису постојали подаци. Исти попис наводи да је 1939 — 1945. основано 168 фабрика са 8.013 радних места. АЈ, Савезна планска комисија, Резултати пописа индустрије ФНРЈ у 1945, 41-594-927; Б. Петрановић, Политичка и економска основа. . . , стр. 309 (погледати табелу бр. 1).

⁶⁵ АС, Планска комисија НРС, Г-29, Ф-54, Стање индустрије у НРС 1949. У састав локалне комисије улазило је 1947. год. око 2.100 предузећа са око 550 занатских задруга и око 400 приватних предузећа. Од укупног броја предузећа локалне индустрије на АП Војводину отпало је 43,3%, на ужу Србију 26,65%, на Аутономну косовско-метохијску област 1,55% и на Београд 29,5%. Највеће учешће имале су прехранбена 57% и грађевинска индустрија 17%. Извештај ЦК СК Србије за 1947. годину, рукопис у библиотеци Института за историју радничког покрета Србије.

⁶⁶ У току 1945. извршена је прва административно-територијална подела, по којој је Србија подељена на 16 округа, Аутономну Покрајину Војводину и Аутономну Косовско-Метохијску Област. По следећој подели из 1947. ужа Србија се састојала из 78 срезова и 21 града, да би маја 1949. коначно била подељена на 7 области и АПВ. „Политика“, 2. IX 1945, стр. 1; „Борба“, 6. IV 1947, стр. 2; АЈ, Савезна планска комисија, 41-608-956; А ЦК СКЈ, Пленарне седнице, II/6, прилог 4 и 5-5; Партијска изградња, март 1949, бр. 1-3, стр. 51.

⁶⁷ АС, Планска комисија НРС, Стање индустрије у НРС 1949, Г-29, ф-54.

⁶⁸ АС, Планска комисија НРС, Г-29, ф-54, Статистички годишњак за 1949, св. 1.

⁶⁹ В. Милић, н. д., стр. 33; Југославија 1945-1964. . . ; К. Михајловић, н. д., стр. 89 и 91; М. Мацура, Састав и важнији проблеми. . . , стр. 108.

⁷⁰ М. Печујлић, Класе и савремено друштво, Београд 1967, стр. 104, 113-115; Б. Петрановић, Р. Кончар, Р. Радоњић, Седнице ЦК КПЈ (1948-1952), Београд 1985, стр. 149.

⁷¹ АЈ, Савезна планска комисија, 41-594-927, Резултати пописа индустрије ФНРЈ у 1945; видети табелу бр. 2 и 3.

⁷² 1) Подаци се односе само на Србију са Косовом и Метохијом без Војводине. АЈ, СПК, 41-594-927.

2) Други конгрес ССЈ за Србију, Београд 1949, стр. 36; Д. Биланчић наводи податак да је 1945. у целој Југославији било 461.000 запослених од чега 393.299 радника у индустрији. Д. Биланчић, Хисторија. . . , стр. 113.

3) Извештај ЦК КПС за 1947. годину. . .

4) Извештај ЦК КПС за 1947. годину. . . ; АС, ЦК СКС, Организационо-инструкторска управа, Ђ-2, ф-15, Материјали са II конгреса КПС; по овим документима у ужој Србији је било 179.883 радника, у Војводини 158.938, у Београду 74.102 и на Косову и Метохији 21.108.

5) АС, ЦК СКС, Годишњи извештај о раду Министарства рада НРС, Ђ-2, ф-51.

6) АС, ПК НРС, Г-29, ф-54.

7) АЈ, СПК, 41-127-239.

8) По овом извору било је 785.396 запослених, од чега у савезном сектору 274.586 (42,3%), у републичком 197.860 (28%) и у локалном 217.954 (42%). АЈ, СПК, 41-127-328.

По другим подацима за прва три тромесечја 1949, у савезном ресурсу индустрије било је просечно запослено 37,4% особља, а у републичком и локалном 62,6%. АС, ПК НРС, Г-29, ф-55, Анализа радне снаге запослене у индустрији Србије.

9) „Борба“, 26. IX 1949, стр. 1.

⁷³ Извештај ЦК КПС за 1947; АЈ, Д. XXVI-МР, ф-171; М. Мацура, Састав и важнији проблеми. . . , стр. 10. Крајем 50-их година у НР Србији је од укупног активног становништва свега 33,5% било запослено у индустрији.

⁷⁴ АС, ПК НРС, ф-54 и 55, Г-29.

⁷⁵ К. Михајловић, н. д., стр. 316; Ц. Костић, Сељаци — индустријски радници, Београд 1955, стр. 166 и 182. У неким областима Србије, нпр., у тигвоужичкој и тимочкој, било је врло мало правих индустријских радници, Београд 1955, стр. 166 и 182. У неким областима Србије, нпр., ници или сиромашни сељаци. АС, Годишњи извештај Обласног коми-

- тета КПС титовоужичке области за 1949. годину, ф-144; АС, ЦК СКС, Годишњи извештај Обласног комитета КПС зајечарске области, ф-132.
- ⁷⁶ Према попису Савета за индустрију НР Србије од децембра 1951, — 52% радника у Бору, 97,85% радника у Зајачи, 81,74% радника у Јањеву итд. били су радници који поседују земљу. Сељаци су по овом попису учествовали са 60,8% у групи индустријских и рударских радника у рудницима метала и 77,4% у рудницима угља.
- ⁷⁷ Ц. Костић, н. д., стр. 144. и стр. 237. „Радничка села“ давала су сталну радну снагу за индустрију и налазила се у околини фабрика или су саобраћајним и другим везама била добро повезана са индустријским предузећима. Поред наведених постојали су и „наследни радници“, који су обично радили при рудницима или у индустрији стакла, затим радници који су одлазили на село „да се пресвуку“ и којих је највише било у шумарству и сл.
- ⁷⁸ Прелазак сељака на рад у индустрију био је повезан и с променом начина живота, почевши од спољних ознака као што је одело до промене у психичком смислу. Д. Симоновић, Трансфер југословенског сељака у раднике, Београд 1971, стр. 100; Ц. Костић, н. д., стр. 238.
- ⁷⁹ Социјална групација сељака — индустријских радника бројала је у Југославији 670.000 лица или 6,3% становништва 1949. године. То значи да је сваки трећи запослени Југословен био сељак — радник. В. Милић, н. д., стр. 111. Прираштај градског становништва у Југославији од 1945-1953. износио је око један милион. Ако се рачуна да је за четворочлану породицу потребно око 50 м² стамбеног простора, онда је у Југославији недостајало око 250.000 станова. Д. Стефановић, Стамбена изградња је њено финансирање у градовима ФНРЈ, Економист, 1. Београд 1955, стр. 45-82; група аутора, Економика Југославије. . . , стр. 18-19, 26; В. Стипетић, Нека питања мењања социјално-економске структуре становништва, Економист, III, Београд 1961, стр. 379-400; Д. Вогелник, Урбанизација као одраз привредног развоја ФНРЈ, Београд 1960.
- ⁸⁰ А ЦК СКЈ, Х₂-IV/3, Комисија за народну власт; АС, фонд ЦК СКС Организационо инструкторска управа, Ђ-2, ф. 157; Т. Богавац, Становништво Београда 1918-1971, Београд 1976, стр. 109. Од укупног броја усељених на имиграцију у градове Србије отпадало је око 25% или 310.000 људи. М. Маџура, Становништво као чинилац привредног развоја Југославије, Београд 1958, стр. 80; група аутора, Миграција становништва Југославије, Београд 1971, стр. 102 и 123; Ц. Костић, н. д., стр. 75; М. Ван, Насеље у Југославији и њихов развој у периоду 1948. до 1961, Београд 1970, стр. 103.
- ⁸¹ И. Гинић, Демографски извори и фактори урбанизације у СР Србији, Становништво, април-јун 1966, бр. 2, стр. 116-126; П. Марковић, Миграција пољопривредног становништва, „Гледишта“, новембар 1962, стр. 1378-1399; М. Сентић, Д. Дрезник, Демографска кретања и пројекције у Југославији, Становништво, април-јун 1964, бр. 2, стр. 101-141; С. Обрадовић, Утицај привредног развоја на миграторна кретања у Југославији, Становништво, јануар-март 1966, бр. 1, стр. 25-29; С. Обрадовић, Унутрашње миграције Југославије 1948-1953, Економист, бр. 2, стр. 428.
- ⁸² АС, ПК НРС, Г-29, ф. 20. У рударству НР Србије на 100 продуктивних радника долазило је 5 административаца, у тешкој индустрији 16, у лакој преко 20, у електропривреди око 30 итд. АС, ПК НРС, Г-29, ф. 55; АЈ, Д XXVI-МР, ф. 133.
- ⁸³ Нека предузећа организовала су посебне мензе за своје раднике, нпр., Дирекција трамваја и осветљења у Београду. Војни завод за израду одеће и обуће у Београду, Фабрика конзерви у Крагујевцу и др. Сва три дневна obroка стајала су око 12 динара. Почетком децембра 1944. само у Београду радило је 116 мензи са 24.000 абонената и 5 „народних трпеза“, које су издавале до 5 obroка на дан. А ЦК СКЈ, ЦК СКОЈ, II а-2/1; Записник VII редовне седнице ИНОО од 27. XI 1944..., стр. 44; „Политика“, 21. III 1944, 20. XI 1944, стр. 4; Други конгрес ССЈ за Србију, стр. 81; „Борба“ 3. XII 1944.
- ⁸⁴ Од 27. X 1944, када је почело издавање следовања, па до 1. I 1945. у Београду је брашно примило 238.930 грађана, а већ почетком фебруара на обезбеђеном снабдевању било је 249.038 лица. „Борба“, 18. II

- 1945, стр. 6; Записник II и III седнице ИНОО града Београда од 27. и 29. X 1944. . . , стр. 21; Записник од 23. XI 1944. . . , стр. 36.
- ⁸⁵ „Политика“, 19. XII 1944, стр. 5; „Борба“, 20. XII 1944, стр. 6; „Борба“, 13. II и 20. II 1945, стр. 5, 4.
- ⁸⁶ Оснивачка скупштина СРННПЗ одржана је 25. VIII 1945. „Борба“, 20. XII 1944, стр. 6; „Политика“, 26. VIII 1945, 27. VIII 1945, стр. 6, 4; „Борба“, 11. II 1945, стр. 5. Крајем фебруара Савез је имао у Београду 20 рејонских задруга са 22.556 активних задругара и 45.355 породичних чланова. До маја 1945. у задругама је било већ преко 60.000 радника и намештеника. А ЦК КПЈ, Политбиро, седница од 15. III 1945, 1945/337; АЈ Веће ССЈ, 117-202-1211; „Рад“, 24. II 1945, стр. 5; „Борба“, 11. II, 13. II, 15. III, 11. III 1945, стр. 5, 5, 2, 3; „Политика“, 15. III 1945, стр. 4.
- ⁸⁷ А ЦК СКЈ, Комисија за народну власт, X₂ — IV/3; АЈ ССЈ, 117-385-2276; АС, Организационо-инструкторска управа, фонд ЦК СКС, Ђ-2, ф-43, Годишњи извештај о раду Месног синдикалног већа Београд, јуни 1947; „Глас“, 13. V 1946, стр. 4; „Глас“, 17. VI 1946, стр. 2.
- ⁸⁸ „Службени лист ДФЈ“, 3/1945; Записник са XIII седнице ИНОО од 28. XII 1944, стр. 72; „Борба“, 3. и 4. XII 1944, стр. 2 и 1. „Политика“, 3. XII 1944, стр. 4; АС, веће ССС, Ђ-82, ф-437.
- ⁸⁹ АС, Председништво владе НРС, Г-19, ф-89; Оснивачки конгрес КПС..., стр. 170.
- ⁹⁰ АС, Министарство трговине и снабдевања, Г-144, ф-1; АС, Земаљска управа за цене, Г-26, ф-17; „Борба“, 7. III 1945, стр. 4.
- ⁹¹ АС, фонд ЦК СКС, ОИУ, Ђ-2, ф-32; АС, веће ССС, Ђ-82, ф-382; АЈ, ССЈ 117-404-2452; „Борба“, 25. и 28. II 1945, стр. 2; АС, Председништво владе НРС, Г-17, ф-89.
- ⁹² А ЦК КПЈ, Политбиро, 1945/337.
- ⁹³ Административна мера донета ради потреба рационараног снабдевања, откуп пољопривредних производа, уведена је Уредбом о регулисању унутрашњег промета робе и Уредбом о планској расподели и потрошњи робе од 8. IV и 12. V 1945. Привредни савет је донео и Решење о одређивању предмета који спадају под планску расподелу, као и разне уредбе и решења о нормирању цене. Под режим планске расподеле спадали су пољопривредни, шумски, индустријски и производи рударства. „Сл. лист ДФЈ, 32/1945. и 40/1945; АЈ ССЈ, 117-531-3244-3368; Уредбом о максимирању цена индустријски и занатски производи смели су да се продају само по ценама које нису биле веће од 30%, од цене из августа 1939. Такође су биле одређене цене монополским производима (дуван, шибнице, со и др.). „Службени лист ДФЈ“, 28 и 34/45, „Политика“, 21. и 22. IV 1945, стр. 2. и 5. Одређивањем и регулисањем цена бавили су се до јуна 1945. Уред за цене и наднице, Привредни савет и Министарски савет. Од тада овлашћење да одређују предмете који ће бити под режимом нормираних и контролисаних цена и да одређује цене пољопривредних производа, добија Привредни савет, а Министарство трговине и снабдевања одређивало је остале цене и контролисало их. Службени лист ДФЈ, 34 и 35/1945. Касније је Уредбом о одређивању и контроли цена, Привредни савет добио сва права око регулисања цена, а при њему је основан Савезни уред за цене. Републике су имале своје земаљске уреде за цене, а при среским и градским народним одборима такође су постојали уреди и органи за цене, „Службени лист ФНРЈ“, бр. 84/1945. и 30/1947.
- ⁹⁴ В. Ђирковић, н. д., стр. 350; В. Нешовић, Б. Петрановић, АВНОЈ и револуција. . . , стр. 700-702; Службени лист ДФЈ, 26/1945.
- ⁹⁵ АС, веће ССС, Ђ-82, ф-437; „Службени лист ДФЈ“, 28/45; АЈ, ССЈ 117-31-95; „Борба“, 3. II 1945, стр. 2.
- ⁹⁶ „Службени лист ДФЈ“, бр. 35/45; „Политика“, 23. V 1945, стр. 1, АЈ ССЈ, 117-57-304; АС Министарство социјалне политике, Ђ-24, ф-21; АЈ ССЈ, 117-67-356; „Борба“, 13. I 1946, стр. 2, „Службени лист ФНРЈ“, бр. 5/46; АЈ ССЈ, 117-57-304.
- ⁹⁷ Упутство за благовремено подношење калкулације индустријских и занатских предузећа, „Службени лист ДФЈ“, 46/45; Оснивачки конгрес КПС..., стр. 169-70.
- ⁹⁸ „Рад“, 7. IV 1945, стр. 3; АС, ЗУЦ, Г-26, ф-17; АС, фонд ЦК СКС, ОИУ, ф-32; А ЦК СКЈ, XII-7-I/1а Комисија за масовне друштвене организације „Глас“ 1. I и 9. I 1946, стр. 3. и 2.

- ⁹⁹ АЈ, Привредни савет 17-30-31, Систем плата на бази производних норми; АЈ, Повереништво индустрије, 17-2-2; В. Ђирковић, н.д. стр. 370; „Борба“ 19. VI 1945, стр. 4, „Политика“, 11. VII 1945, стр. 5.
- ¹⁰⁰ АС, Министарство трговине и снабдевања, Г-144, ф-1. АС, ЗУЦ, Г-26, ф. 17.
- ¹⁰¹ АЈ, Привредни савет, 40-20-35. АЈ, Савезна планска комисија, 41-613-965. Због тешког економског положаја, радничка омладина је априла упутила захтев за решење проблема редовног примања плата, питање радног времена и отварање домова ученика у привреди. „Рад“, 14. IV 1945, стр. 3; АЈ, ССЈ, 117-26-90.
- ¹⁰² АЈ, Министарство индустрије, 17-30-31.
- ¹⁰³ АЈ, Привредни савет 40-20-35; АС, веће ССС, Ђ-82, ф-382; АС, ЗУЦ, Записник са конференције одржане у Одељењу ИНОО града Београда, 8. VIII 1945, Г-26, ф-17; АЈ, Привредни савет, 40-138-325; АЈ, Министарство индустрије, Статистички билтен о кретању цена и трошкова живота у Србији и Војводини 1945, 17-8-8; А ЦК СКЈ, Х₂-II/4, Комисија за привреду; „Политика“, 1. IX -945, стр. 4.
- ¹⁰⁴ АС, фонд ЦК СКС, ОИУ, месечни извештај ОК КПС Зајечар, ф-90; АЈ ССЈ, 117-57-304 „Политика“, 6. VI 1945, стр. 6, АС, веће ССС, Ђ-82, ф-382; В. Петрановић, Синдикати од обнављања..., стр. 191.
- ¹⁰⁵ А ЦК СКЈ, Х₂-II/4, Комисија за привреду; А ЦК СКЈ Политбиро, III/6; АС, Веће ССС, ф-382; АС, фонд ЦК СКС, Ђ-2, ф. 157, Годишњи извештај о раду МК КПС за Београд.
- ¹⁰⁶ „Политика“, 28. VII 1945, стр. 4. Службени лист ДФЈ, бр. 34 и 54/45.
- ¹⁰⁷ А ЦК СКЈ, Политбиро, III/66, и III/12; „Глас“, 19. XII 1945, стр. 3; В. Петрановић, Синдикати..., стр. 192-195; „Демократија“, гласило Демократске странке, критикује у јесен 1945. став Владе да је узрок тешком привредном стању спекулација која дезорганизује тржиште, и упозорава да спекулације нису узрок привредних промашаја већ њихова последица. Доношење мера против спекулације и максимирања цена сматрали су илузорним када није обезбеђена исхрана становништва, јер „нико неће пристати да за љубав апстрактних законских прописа остане гладан“ и да се не снабдева на црној берзи, 1. XI 1945, „Политика цена“, стр. 5.
- ¹⁰⁸ АС, Председништво владе НРС, Г-17, ф. 89; ЦК СКЈ, Комисија за привреду, XI-12/28, Априла 1945. било је забрањено печење хлеба и луксузних пецива од белог брашна и уведен је једнообразни хлеб од 70% пшеничног и 30% кукурузног брашна са ценом од 5 дин. по килограму. Забрањена је продаја хлеба по улицама и пијацама, Овај мешани хлеб био је врло лошег квалитета и продавао се бајат, да би се мање трошио. Добио је назив „синдикални хлеб“ јер се делио преко подружница појединих предузећа. Радници на тешким физичким пословима имали су право на следовање од 600 г хлеба или 450 г. брашна, а остали 400 г. хлеба или 300 г. брашна дневно. Почетком децембра 1945. уведена је на подручју Београда продаја мешаног хлеба од 75% пшеничног брашна и 25% кукурузног, а на снагу су ступиле допунске карте за хлеб. „Глас“, 4. XII 1945, стр. 7. Записници са XVIII и XX седнице ИНОО од 25. IV и 8. V 1945..., стр. 249. и 266-7; „Рад“, 19. V 1945, стр. 8; АС, Веће ССС, Ђ-82, ф-382, Извештај о приликама у синдикалном покрету Ниша, А ЦК СКЈ, Комисија за народну власт Х₂-IV/3.
- ¹⁰⁹ „Службени лист ФНРЈ“, 69/45. АЈ, Министарство индустрије, 17-14-14.
- ¹¹⁰ „Службени лист ФНРЈ“, 3/46, „Глас“, 12. II 1946, стр. 4.
- ¹¹¹ АЈ, Савезна планска комисија, 41-613-965.
- ¹¹² В. Ђирковић, н.д., стр. 377-8; „Борба“, 13. IV 1946. и 5. V 1946.
- ¹¹³ А ЦК СКЈ, Комисија за народну власт, Извештај комисије образовне од Инспектората Председништва НРС, Х₂-IV/3.
- ¹¹⁴ АЈ, Привредни савет, 40-34-78, АЈ, Министарство индустрије, 17-115-116.
- ¹¹⁵ АС, ЗУЦ, Г-26, ф-17, „Службени лист ФНРЈ“, 60, 76, 106/46; „Рад“, 21. IX 1946, стр. 2; „Глас“, 28. VII 1946, стр. 4. По прегледу начела за разврставање становништва у потрошачке категорије ради снабдевања рационалном робом, у прву категорију спадали су радници запослени у производним процесима основних индустрија и најважнијих грана саобраћаја (рударство, индустрија народне одбране, индустрија нафте, цена и обојена металургија, електроиндустрија, железнички, поморски, речни и ваздушни саобраћај), затим радници на тешким

- пословима и пословима опасним по здравље, највиши руководиоци државни, законодавних, управних и судских власти, представници науке и уметности, носиоци Ордена народног хероја итд. У општу категорију потрошача спадали су чланови породица радника и службеника свих категорија, кућно помоћно особље и друго, АЈ, ССЈ, 117-68-360.
- ¹¹⁶ „Борба“, 10. X 1946, стр. 8. АС фонд ЦК СКС, ОИУ, ф-43, Годишњи извештај о раду МСВ Београд. Индустијске карте за раднике имале су 120 тачака, за грађанска лица 90, а за децу испод 17 година 70 тачака.
- ¹¹⁷ АС, фонд ЦК СКС, ОИУ, ф-90. Политиком сакупљања прилога за Трст и Јулијску крајину од стране НФ, у Фабрици дувана у Нишу неки радници су се побунили, а један од њих је протествовао следећим речима: „У фабрици нам узимају сами а ви сте дошли да тражите. Овај динар што добијамо хоће да нам узму. Више траже да нам узму него што добијамо“, АЈ, ССЈ, 117-448-2734.
- ¹¹⁸ „Борба“, 23. I 1946, стр. 1, „Рад“, 2. I 1946, стр. 2; „Борба“, 17. XI 1946, стр. 2; АЈ, ССЈ, 117-667-669-102.
- ¹¹⁹ АЈ, Привредни савет, Државни статистички уред, 40-37-87. АЈ, ССЈ 117-56-292; АЈ, ССЈ 117-84-612; АЈ, ССЈ 117-667-669-102; АЈ, Министарство индустрије, 17-182-184.
- ¹²⁰ АЈ, Привредни савет, 40-7-13. Нормама су се бавили III и IV пленум ГО ССЈ, а у јесен 1946. при Техничком савету Савезног министарства индустрије, републичких министарстава планских, савезних и земаљских управа и при планским одељењима формиран су и реферанти за норму, а при већим предузећима одбори у чији састав су улазили и представници синдиката.
- ¹²¹ АЈ, ССЈ 117-102-668.
- ¹²² Априла 1947. донета је Уредба о платама радника и ученика у грађевинарству, јуна Уредба о линеарном повећању плата радника и Уредба о побољшању снабдевања рудара и топионичарских радника. Рударима су повећане зараде од 5 до 40%, зависно од тога да ли су радили по норми, на тешким радовима или радовима штетним по здравље. „Рад“, 11. XI 1947, стр. 1. АЈ, ССЈ, 117-102-668; „Сл. лист ФНРЈ“, бр. 84/47. Синдикати су предлагали да висина сатне плате радника зависи од спреме, врсте, природе и важности посла, личне способности, одговорности и успеха у раду, тежине и услова рада, као и времена у коме се рад обавља. Радници су, према овом предлогу, требало да буду разврстани у категорије и групе. Сатне плате износиле су 9 — 26 динара (по првом предлогу 8,5 — 18 динара). За рад по норми вршило би се обрачунавање учинка са 20% више од основне сатне наднице. Предвиђен је био додатак за рад тешким условима и за стални ноћни рад. АЈ, ССЈ, 117-84-611; АЈ, Привредни савет, 40-7-13; „Рад“, 11. XI 1947, стр. 1.
- ¹²³ Просечна плата радника у рударству НРС у току 1947. године била је 3.075 динара, радника у индустрији 2.590, а радника у занатству 3.037 динара. АЈ, ССЈ, 117-669-102 Отељење за плате и организацију рада; Извештај ЦК КПС за 1947. годину...; АС, фонд ЦК СКС, ОИУ, ф-157.
- ¹²⁴ Раднику самцу годишње је било потребно 4.110 динара за текстил и обућу тј. месечно 342,50 динара, затим 738 динара месечно за стан, огрев, осветљење, прање рубља и сл. и 757 динара за остале потребе. То је укупно износило 1.837,50 динара месечно. Ако се све сабере с трошковица за исхрану у мају 1947. добија се сума од 2.938,50 динара. Истовремено, просечна вредност плате радника у индустрији ФНРЈ у јуну 1947. била је: 2.934, а плате намештеника и државних службеника 3.645 динара. То значи да су радници без породица остваривали реалну надницу за 100%, али да радници с вишечланом породицом нису могли да обезбеде ни егзистенцијални минимум. АЈ, ССЈ, 117-667-669-102; 117-1308-217. Видети и напомену бр. 73.
- ¹²⁵ „Борба“, 10. VII 1947, стр. 6; „Рад“, 20. XI 1947, стр. 2.
- ¹²⁶ А ЦК СКЈ, Политбиро, III/22; „Службени лист ФНРЈ“, 8/47; „Борба“, 6. III 1947, стр. 3.
- ¹²⁷ АЈ, ССЈ, 117-68-366. У априлу 1947. преко Р-1 карте примљено је намирница за 386,50 динара, а на слободном тржишту је требало надокнадити снабдевање за још 675 динара.

- ¹²⁸ А ЦК СКЈ, Комисија за привреду XI-1/26.
- ¹²⁹ Цена брашна на слободном тржишту кретала се 25 — 60 динара по килограму, цена кромпира 13 — 25, пасуља 18 — 30, масти 100 — 220 динара, млека 10 — 25, јабука 7 — 40 итд. АЈ, ССЈ, Одељење за статистику 117-1308-217; „Службени лист ФНРЈ“, 95/47.
- ¹³⁰ АС, фонд ЦК СКС, ОИУ, ф-43.
- ¹³¹ АС, фонд ЦК СКС, ОИУ, ф-43; „Службени лист ФНРЈ“, 110/47.
- ¹³² Камата је износила 5%, а највећа сума могла је бити 10.000 динара. Рок отплате био је 2 године. „Службени лист ФНРЈ“ 30 и 111/47; „Рад“, 15. I 1947, стр. 1. Током 1948—1949. Министарство финансије и Министарство трговине и снабдевања донели су Уредбу о давању зајмова за набавку зимнице и о формирању штедних каса при свим привредним предузећима, надлештвима и установама. Зајмом су се могли користити сви запослени у државним установама и предузећима, осим лица која су се хранила у радничким ресторанима. Кредит се одобравао до 500 динара, а исплаћивао се у шест рата са 2% камате. АС, Планска комисија НРС, ф-28, Г-29; Службени лист 91/48, 16/49; „Борба“ 23. X 1948, стр. 5.
- ¹³³ АС, фонд ЦК КПС, Записник са састанка ЦК КПС од 19. XII 1947, ф-16; АС, фонд ЦК КПС, материјал са I конгреса КПС, ф-15.
- ¹³⁴ АЈ, ССЈ, 117-385-2276; АЈ ССЈ, 117-404-2452; АС, ЦК СКС, ф-40 и 43. У Београду се стамбена политика водила преко три органа: Стамбеног одсека, Техничког одељења и Одељења унутрашњих послова, али између њих није било координације и стамбени случајеви су решавани појединачно и без плана. А ЦК СКЈ, Комисија за народну власт X₂-IV/3.
- ¹³⁵ По подацима из пописа станова 1949/50. у НРС је у 67 пописаних градова са 358.000 станова, на на једну собу долазило у 14% случајева једно лице; у 40% — 1,1 или до 2 лица и у 35% — 2,1 до 4 лица. По истом попису од 379.000 станова у Србији, на 100 станова свега 14 је имало купатило, 29 клозет, 26 водовод, 66 кухињу, а 87 електричну струју. Д. Стефановић, Стамбена изградња и њено финансирање у градовима ФНРЈ, „Економист“, бр. 1, Београд 1955, стр. 45-82; АЈ ССЈ, 117-385-2276.
- ¹³⁶ Председништво владе ФНРЈ донело је на седници 10. II 1948. Уредбу о снабдевању становништва, Уредбу о снабдевању земљорадника у пасивним и опустошеним крајевима. Уредбу о продаји пољопривредних производа везану за куповину одређених индустријских производа по нижим ценама, Уредбу о трговању пољопривредним производима у приватној трговини, Наредбу о одређивању потрошача који су на гарантованом снабдевању, Наредбу о државним везаним ценама пољопривредних производа, Решење о одређивању артикала који улазе у гарантовано снабдевање и количинама које се гарантују потрошачима, Наредбу о слободној продаји индустријских производа по вишим јединственим ценама, „Рад“, 12. II 1948, и 14. II 1948. стр. 1. и 2; „Борба“, 6. III 1948, стр. 6. „Службени лист“ ФНРЈ, бр. 12048; Б. Кидрич, Сабрана дела. . . , Говор на V пленуму ЦО ЈСЈ. О везаним ценама, Систем везаних цена, стр. 230, 285-287, 288.
- ¹³⁷ „Службени лист ФНРЈ“, 12/48 и 7/49; АС, ЗУЦ, Г-26, ф-20.
- ¹³⁸ Током 1948. смањен је број намирница које су дељене преко обезбеђеног снабдевања, али су количине намирница нешто повећане. Према анализи ДСУ марта 1948 раднику самцу је за обезбеђење снабдевања било потребно 270 динара а за слободно тржиште 1.532 динара, АЈ, ССЈ, Одељење за статистику 117-1308-217.
- ¹³⁹ АЈ ССЈ, 117-1308-217, 117-338-2090 Извештај о гарантованом снабдевању намирница и индустријском робом у 1948. години.
- ¹⁴⁰ А ЦК СКЈ, V; K-IV/14. Организационо-политички секретаријат, Извештај са обиласка београдске партијске организације, АС, ЦК СКС, ОИУ, ф-129. Говорећи о извршењу плана у 1948, Б. Кидрич је рекао: „Тачно, роба није на време стизала и кривицом фабрике и кривицом стоваришта и кривицом саобраћаја и кривицом неправилне дистрибуције од стране трговинских органа итд. . . у пракси се дешавало да многи од оних који имају право на обезбеђено снабдевање све до сада нису могли реализовати своје тачкице за текстил и обућу док су чет многи други самовољом разних среских трговинских органа или индустријских или синдикалних руководилаца и управника службе

радничког снабдевања добили и преко тачкица, јер се случајно у тим стоваришћима налазило више робе него што је било потребно за обезбеђено снабдевање, па се та роба није пренела тамо где је недостајала, већ је средски повереник за трговину, или директор предузећа, или главна дирекција или каткада министар дотичне производне гране сматрао да је његово свето право расподелити је својим људима без обзира што су остали потрошачи незадовољни... поред већ поменутих пропуста и крупних неправилности дешавало се врло често да је роба у обезбеђеном снабдевању имала врло слаб асортиман, да је асортиман у слободној продаји био бољи", Б. Кидрич, Сабрана дела... стр. 472-484.

¹⁴¹ АС, Министарство рада НРС, Г-232, ф-101 и 105; АС, Веће ССС, ф-190, 291, 302; АС, ЦК СКС, ОИУ, ф-40; АЈ, ССЈ 117-51-263 и 117-338-2090.

¹⁴² АС, ЦК СКС, ф-51, Годишњи извештај Министарства рударства НРС за 1948; АЈ, ССЈ 117-338-2090; АС, Веће ССС, ф-146. Годишњи извештај ГО ССС. Савезна влада донела је 1948. Уредбу о четвртном оброку који су рудари добијали пре одласка на рад, „Рад“, 2. II 1950, стр. 2.

¹⁴³ АЈ, ССЈ, 117-338-2090; АС, Веће ССС, ф-145; А ЦК СКЈ, Комисија за привреду XI 8-II/1.

¹⁴⁴ „Борба“, 6. X 1948, стр. 3; „Рад“, 10. IV 1948, стр. 3; АЈ ССЈ, 117-57-304.

¹⁴⁵ Бруто плата	Просечна цена јелу у мензи	Свега за месец дана	%
3.090	32,7	981 дин.	40%

АС, Веће ССС, ф-106.

¹⁴⁶ АС, ЦК СКС, ОИУ, ф-51 и 54; АС, Министарство рада, Г-232, ф-100, 103 и 104; АС, ЦК СКС, ф-146; АЈ ССЈ, 117-57-304; АС, Веће ССС, ф-211 и 527; АЈ ССЈ 117-338-2090; АС ЦК СКС, ОИУ, ф-44; „Службени лист ФНРЈ“, 74, 96, 97, 100/1949; „Борба“ 26. IX 1949, стр. 1.

¹⁴⁷ АЈ, ССЈ, 117-338-2090, 117-303-305-57, Служба посредовања рада; „Борба“, 17. I 1950, стр. 3; АС ЦК СКС, ОИУ, ф-51. Исхрана у мензама одвијала се тако што су абоненти давали своје карте за снабдевање и уз то доплаћивали одређену суму. У трећем тромесечју 1949. било је око 500 предузећа с економијама, а у четвртном тромесечју око 560. До 1. XI у Србији је економије имало 37,7% предузећа, а до краја 1948. године 46%. Запослени су преко економије добијали врло мале количине намирница, углавном кукуруз и кромпир, АС, Веће ССС, ф-106.

¹⁴⁸ АС, ЦК СКС, ОИУ, ф-43, Стенографске белешке Трећег проширеног пленума ГО ЈСС; АС, Министарство рада, Г-232, ф-105; АЈ ССЈ 117-404-2452.

¹⁴⁹ А ЦК СКЈ, Пленуми II/1; А ЦК СКЈ, Политбиро III/28, 31, 36, 40, и „Службени лист ФНРЈ“ 72/48.

¹⁵⁰ Према анкети ССУ, у току која су посматрана 42 предузећа у Југославији и у сваком испитаном 12 до 30 радничких домаћинстава, домаћинство од 4 члана с месчним приходом од 6.500 динара трошило је просечно: 48,2% за исхрану, 9,1% за текстил, 3,8% за обућу, 5,6% за стан, огрев и осветљење, 8,3% за покућтво и 25% за остале потребе. У групама најнижих доходака издаци за исхрану пели су се и до 80%. Мали дохоци усмеравали су исхрану претежно на примарне животне намирнице, као што су хлеб, маст, пасуљ, кромпир и сл. АЈ. Савезна планска комисија, 41-613-965; АС, Планска комисија НРС, ф-55. Анализа радне снаге запослене у индустрији Србије; Н. Чобелић, К. Михаиловић, С. Ђуровић, Проблеми нашег тржишта са нарочитим освртом на тржиште пољопривредних производа, „Економист“, 3-4, Београд, 1954, стр. 31-70.

¹⁵¹ „Службени лист ФНРЈ“ 86, 92-95/48. Уредба о платама радника и ученика у дрвној, хемијској, медицинској, прехранбеној, текстилној, одевној, дуванској индустрији итд. Уредба о установљењу нових група послова и платних разреда у постојећим уредбама о платама радника и ученика у привреди и о одређивању специјалних додатака за обављање нарочитих послова; „Борба“, 13. VI 1948, стр. 3.

¹⁵² Уредба о радним нормама, Правилник о прогресивном плаћању радника у рударству у случају пребацивања норме, опште упутство о примени Уредбе о радним нормама и др. Службени лист бр. 84, 109, и 111/48 и бр. 5/49; „Рад“, 21. XII и 20. XII 1948, стр. 6. и 2.

- ¹⁵³ „Службени лист ФНРЈ“ бр. 12/48; АЈ, фонд Министарства рада ФНРЈ, Комисија за норме и плате, Д-XXVI-МР, ф-167; АС фонд ЦК СКС. ОИУ, ф-44.
- ¹⁵⁴ АЈ, Привредни савет, 40-125-46; АС, Веће ССС, ф-291 и 211. АЈ, ССЈ, 117-447-2733 и 117-51-266; „Борба“, 23. X 1950, стр. 2.
- ¹⁵⁵ АЈ, ССЈ, 117-338-2090. У рударству, јамски радник имао је плату 5.824 динара, а инжењер 5.500 док је копач имао 14.500. У грађевинарству плата квалификованог радника била је 11.450, а инжењеру 5.500 до 6.500, А ЦК СКЈ, пленуми II/II. У октобру 1948. просечне плате запослених биле су највише у грађевинарству, рударству, металургији и саобраћају. АЈ, Привредни савет, 40-7-13, Преглед платног фонда по разним основама; АЈ, ССЈ, 117-56-293.
- ¹⁵⁶ Решење о пореским стопама пореза на доходак, Упутство за обрачун и наплату пореза на доходак радника, намештеника и службеника, „Службени лист ФНРЈ“, бр. 71 и 108/48. АЈ Привредни савет 40-7-13; АЈ ССЈ 117-56-293.
- ¹⁵⁷ АС, Веће ССС, ф-106.
- ¹⁵⁸ „Борба“ 5. 10. 1950, стр. 1; „Службени лист ФНРЈ“, бр. 57/50; АС МР НРС, Г-232, ф-106, АЈ, МР ФНРЈ, Д-XXVI-МР, ф-167.
- ¹⁵⁹ „Службени лист ФНРЈ“, бр. 17 и 48/1949; 26. и 29/1950; „Рад“, 22. IV 1950, стр. 2.
- ¹⁶⁰ АС, ЦК СКС, ОИУ, ф-66; „Борба“, 18. IV 1949, стр. 1.
- ¹⁶¹ АЦК СКЈ, Комисија за привреду, XI 8-II/17; А ЦК СКЈ, Пленуми II/6, АЈ, ССЈ, 117-69-391.
- ¹⁶² „Борба“ 15. X 1950, стр. 1; „Борба“, 2. X 1950, стр. 2, „Службени лист ФНРЈ“ бр. 56/1950. Почетком октобра 1950. вођена је анкета међу рударима рудника Равне Реке о месечној потрошњи и снабдевености. Према резултатима анкете, просечна месена примања износила су 4.000 — 10.000 динара, зависно од тога колико је чланова породице било запослено и каквих су били квалификација. Издаци за гарантовано снабдевање износили су 1.200 — 2.000 динара и готово у свим случајевима задовољавали су потребе само за двадесетак дана. На слободној пијаци трошило се месечно 1.200 — 4.000 динара, на кирију 120 — 336 динара, на превоз 400 — 600 динара, на дуван 300 — 700 динара, на културне потребе 100 — 660 динара и на остале потребе 200 — 2.000 динара. У свим случајевима постојала је ставка трошкова на алкохол 200 — 2.000 динара. Ниједно домаћинство није имало штедну књижицу, изузев неколико обвезница Народног зајма. Намештај осим столица, нико није мењао 1945 (4 столице стајале су 1.000 динара, полован орман 4.000 динара, а спаваћа соба 17.000 — 23.000). Сва домаћинства жалила су се на недостатк воћа, поврћа, одеће, обуће, рубља, постељине и на једноличну исхрану, АЈ, ССЈ, 117-55-287.
- ¹⁶³ АЈ, ССЈ, 117-3244-3368-531. По члану 2, као установе за заштиту запослених радника сматране су: инспекција рада за индустријска, занатска и трговачка предузећа; инспекција парних котлова, рударска главарства и инспекциона служба саобраћајних услова.
- ¹⁶⁴ „Службени лист ДФЈ“, 8/45, „Политика“, 23. II 1945, стр. 6; „Рад“, 3. III 1945, стр. 6; „Политика“, 14. XII 1944, стр. 5; чланови Привремене пословне управе Радничке коморе били су: Ж. Ђурић, Д. Шижан, М. Урошевић, Ј. Аларгић, Г. Јакшић, М. Шовљански, Н. Лазаревић, Д. Јововић, П. Антонић. За секретара је одређен Михаило Тодоровић. Председништво АВНОЈ-а подржало је 20. VI 1945. рад и Централном секретаријату радничких комора у Београду. АЈ, ССЈ, 117-49-254-258; Службени лист ДФЈ, бр. 53/45, „Политика“, 17. V 1945, стр. 5. „Рад“, 9. II, 19. V и 17. V 1945, стр. 1, 1, 5; „Борба“, 13. I 1945, стр. 2.
- ¹⁶⁵ Управа се стара о чувању имовине и оживљавању управе за посредовање рада у ДФЈ, а припремала је и предлоге за коначно уређење службе. „Службени лист ДФЈ“ 15/45; „Политика“, 19. IV 1945, стр. 4. Велики проценат међу незапосленима чинила је нестручна женска радна снага, А ЦК СКЈ, Комисија за народну власт X₂-II/4.
- ¹⁶⁶ Помоћ су додељивале Јавне берзе рада и она је могла бити редовна, ванредна или путна. За разлику од редовне помоћи која се добијала у новцу, ванредна помоћ се исплаћивала у натури (храна, преноћиште, мања тренутна новчана помоћ и сл.). Висина помоћи и дужина

- трајања зависиле су од надничног разреда, породичног стања радника и дужине чланства у радничком осигурању. Недељно се могло примити 120 — 300 динара, зависно од тога да ли је приман додатак и за породицу, АЈ, ССЈ, 117-46-243; „Службени лист ДФЈ“, 74/45.
- ¹⁶⁷ АЈ, ССЈ, 117-54-283. Београд је имао мушко склониште у Улици Милоша Поцерца бр. 2, и женско склониште у Милетиној бр. 8. Слична склоништа постојала су и у Нишу, Крушевцу, Крагујевцу и др. АЈ, ССЈ, 117-57-304 и „Рад“, 21. XI 1945, стр. 6.
- ¹⁶⁸ „Службени лист ДФЈ“, бр. 19, 28/45; А ЦК СКЈ Министарство пољопривреде, НКОЈ 1945/19; „Политика“, 10. III 1945, стр. 4; „Борба“, 31. III 1945, стр. 2; В. Ђирковић, н.д., стр. 347.
- ¹⁶⁹ „Службени лист ДФЈ“, 4. 33/45; „Борба“, 24. I и 30. I 1945, стр. 2; „Рад“, 7. IV и 12. V 1945, стр. 3, 6.
- ¹⁷⁰ „Политика“, 6, 7. V 1945, стр. 4; „Глас“, 22. VII 1945, стр. 3. „Службени лист ДФЈ“, 29. и 33/45; АЈ ССЈ, 117-31-95. Годину дана касније донет је Правилник о додатку за децу радника и намештеника, по коме су осигураници у случају болести, умањене способности за рад или пензионисање због изнемоглости имали право на додатак за децу од 7 динара дневно, за време које нису провели на раду, „Службени лист ФНРЈ“, бр. 100/46. У току 1945. донет је Закон о увођењу судова социјалног осигурања и Уредбе које су регулисале приносне стопе, јединствене таблице и надничне разреде. „Службени лист ДФЈ“, бр. 54 и 85/45; АЈ ССЈ, 117-532-3369.
- ¹⁷¹ АЈ ССЈ, 117-31-95; В. Ђирковић, н.д., стр. 368; „Рад“ 27. X 1945, стр. 2.
- ¹⁷² „Рад“, 26. I, 9. III 1946, стр. 1 и 2; „Борба“, 9. II 1946, стр. 3; АЈ ССЈ, Служба посредовања рада 117-48-252; „Борба“ 18. XII 1945, стр. 4.
- ¹⁷³ „Рад“, 3. III 1945, стр. 2 и 6; „Политика“, 14. III 1945, стр. 6. Нацртом пројекта било је предвиђено да се избори за радничке поверенике врше у мају сваке године тајним гласањем. Услед техничких проблема, избори у току 1945. требало је да буду обављени јавним гласањем. Изборно право имали су сви запослени. Као основне функције радничких повереника дефинисане су: учешће у организацији производње строга примена свих мера које су прописане од законодавних и административних органа, заштита радника у погледу радног времена, здравља и социјалног осигурања, учешће у примању и отпуштању радника, учешће у контроли финансијског пословања предузећа и заштита државне и народне привреде од саботажа сваке врсте. Наглашавано је да су раднички повереници у предузећима помоћни органи синдикалних организација и државних органа. АЈ ССЈ, 117-532-3370. АС, ЦК СКС, ОИУ- ф-32; АЈ, ССЈ 117-31-95; 117-2512-2516-407; 117-202-1211.
- ¹⁷⁴ А ЦК СКЈ, Политбиро III/6; АЈ ССЈ, 117-49-258; „Службени лист ДФЈ“, 85/45; „Борба“, 24. VII; 30. VII; 4. VIII и 24. X 1945; стр. 1, 5, 6, 1; „Рад“, 27. X и 17. XI 1945, стр. 2 и 3. В. Ђирковић, н.д., стр. 367. Повереници су бирани у свим предузећима, установама и организацијама у којима је било запослено најмање 5 радника. За спровођење избора били су задужени синдикални форуми и организације, које су истицале изборне листе уз помоћ кандидационих одбора. Тамо где је било више радничких повереника, бирала су се повереничка већа. Први раднички повереници изабрани су у радионици гвожђарске фабрике „Марковић“ у Београду. АЈ, ССЈ, 117-49-254-258; АЈ, Комитет за социјално старање владе ФНРЈ, Д-XXXIII-СС-II/а, ф.7А; Решење о распису избора за радничке поверенике: „Службени лист ФНРЈ“, 98/45; „Борба“, 22. XII 1945, стр. 2; „Рад“, 28. XI 1945, стр. 1; 16. I 1946, стр. 3, „Глас“, 26. XII 1945, стр. 6.
- ¹⁷⁵ АЈ, ССЈ, 117-49-258; „Рад“, 6. II 1946, стр. 1; „Борба“, 20. I, 19. II 1946, стр. 2, 1.
- ¹⁷⁶ „Рад“, 9. IX 1946, стр. 5, „Службени лист ФНРЈ“, 62, 100/46; Б. Петрановић, Политичке и правне прилике... стр. 120.
- ¹⁷⁷ АЈ, КСС Д-XXXIII-СС-II/а, ф.7А. На конференцији је предложено да се спровођење надзора над хигијенском и техничком заштитом рада повери Средишњем заводу за социјално осигурање и да се спроведе социјално осигурање пољопривредних радника, радника запослених у рударству, лову, обалском транспорту итд. По питању права на плату од послодаваца за време боловања и исплате хранарине за

прва три дана боловања, предложено је да сви радници плаћени по Уредби о платама од 21. IV 1945. имају право на плату за прва три дана боловања, уколико су пре наступа боловања били запослени најмање 14 дана код истог послодавца.

⁷⁷⁸ А ЦК СКЈ, X₂, II/4 Комисија за народну власт и АЈ, Министарство индустрије, 17-14-14; АЈ, ССЈ 117-448-2734.

¹⁷⁹ АС, Веће ССС, Ђ-82, ф.382.

¹⁸⁰ АЈ, ССЈ, 117-51-266.

¹⁸¹ Т. Фајфар, Јединствени синдикати и социјално питање Југославије, АЈ, ССЈ, 117-419-2553; „Рад“, 25. I 1945, стр. 3. На конференцији је прихваћена резолуција о уређењу најпречих социјалих питања у ДФЈ.

¹⁸² Током 1946. донете су и: Уредба о правима радника, намештеника и ученика у привреди на наднице и плату у случају болести и несреће, Уредба о одсуству жена после порођаја, Уредба о спровођењу социјалног осигурања по прописима Закона о социјалном осигурању; „Службени лист ФНРЈ“, бр. 50, 56, 65, 100/46; „Рад“, 24. VII, 23. XI 1946, стр. 5 и 3. Радници намештеници и службеници разврстани су посебном наредбом у категорије ради угврђивања њихових права из социјалног осигурања. „Службени лист ФНРЈ“, 98/46. Током наредне године регулисано је социјално осигурање пољопривредних радника на државним добрима и ученика у привредно-стручним школама. „Службени лист ФНРЈ“, 27/47.

¹⁸³ „Службени лист ФНРЈ“, бр. 10 и 20/1950; 100/46, 108/48; „Борба“, 23. I 1950, стр. 1.

¹⁸⁴ У послове инспекције рада спадао је: надзор над извршењем прописа о уређењу радних односа и условима рада, тј. да ли се запосленима исплаћује плата у износима и под условима како је то законски регулисано, да ли је правилно регулисано радно време, да ли се поштују прописи о прекоремном раду, да ли се води рачуна о законима који регулишу заснивање и прекид радног односа, да ли се радницима омогућује коришћење годишњег одмора итд. Инспекција рада водила је такође бригу и надзор над спровођењем ХТЗ, бавила се проблемом исхране и смештаја радника, водила рачуна о домовима ученика у привреди, посредовала у радним споровима и испитивала узроке прекида рада. Послове инспекције рада обављале су Савезна инспекција рада, републичко, среске, градске и рејонске инспекције рада, а од 1949. и обласне инспекције рада. Ако се приликом прегледа предузећа установила неправилност, инспекције рада су издавале писмена наређења за њихово отклањање са посваљеним роком. За прекршај прописа о инспекцији рада кажњаван је директор предузећа или послодавац новчаном казном или поправним радом од два месеца. „Службени лист ФНРЈ“, 22/49. Правилник о избору и раду радничких инспектора прописан је 1947. а измењен и допуњен 1949. „Службени лист ФНРЈ“, бр. 3 и 109/49, 11/47; АЈ ССЈ, 117-43-209; „Борба“, 5. X 1946, стр. 4.

¹⁸⁵ Правилници су прописивали дужности и обавезе послодавца и радника у вези са заштитом живота и здравља. Посебном наредбом било је регулисано која се одељења сматрају професионалним а шта се подразумева под несрећним случајем. „Службени лист ФНРЈ“. 98/46, 16, и 18/47; АС, Веће ССС, Ђ-82, ф.203 и 527; „Борба“, 2. III 1947, стр. 3.

¹⁸⁶ „Службени лист ФНРЈ“, 40/47; АЈ ССЈ, 117-44-220.

¹⁸⁷ АС, Министарство рада НРС, ф-101, ф-105, ф-106, 104, 99; АС Веће ССС, ф-145, ф-256, ф-278; АС, ЦК СКС, ОИУ, ф-54, 56, 91, 129; АЈ, ССЈ, Савезна инспекција рада, 117-49-254-258; АЈ, Министарство индустрије, 17-2-2; АЈ, Веће ССЈ, 117-43-211, 117-44-220, 117-404-2452.

¹⁸⁸ АС, Председништво владе НРС, Г-17, ф-89; А ЦК СКЈ, V. К-II/13 и 15, ОПС; АС, Министарство рада, ф-101, 103, 104; АС, Веће ССС ф-337; АЈ, ССЈ, 117-44-220; У шумарској индустрији НРС 1948. било је само 3.500 ђебади и 2.000 сламарица и само 20% обезбеђеног простора за смештај радника, који се састојао од нехигијенских барака, без купатила и кухиња, АС, Министарство шумарства НРС, ЦК СКС, ОИУ, ф.82.

¹⁸⁹ АС, Министарство рада ф-121; А ЦК СКЈ, XII-7-I/6, Комисија за масовне и друштвене организације; АЈ, Фонд Министарства рада ФНРЈ, Д-XXVI-МР, ф-13 и 30. У већини фабрика радници су пили воду из једне чаше. Да би се спречиле заразе, предузећа су набављала нове

- чаше, које су брзо потом биле покрадене и све би се враћало на старо. АЈ, ССЈ, 117-209-214-43; АЈ, ССЈ, 117-51-263; А ЦК СКЈ Пленуми II/6.
- ¹⁹⁰ АЈ, ССЈ, 117-51-263; 117-44-220; 117-209-21443; 117-49-254-258; АС, ЦК СКС, ф-29; А ЦК СКЈ, V; K-IV/28, ОПС; АС, Министарство рада, ф-102 и 105; АС, Веће ССС, ф-121; АЈ, Привредни савет, 40-99-229. У целој земљи је 1948. просечно обољевало од 15-20% радне снаге, А ЦК СКЈ, Пленуми II/1. АС, Министарство рада, ф-101, 102 и 96; АЈ, ССЈ, 117-338-2090; АЈ, Комитет за заштиту народног здравља владе ФНРЈ, Д-XXXI-НЗ-III/а, ф.58. Године 1946. била су 11.744 регистрована случаја ТВЦ и 2.146 случајева дизентерије у НРС, а 1947. године 23.305 случајева ТВЦ и 2.465 случајева дизентерије, Извештај ЦК КПС за 1947.
- ¹⁹¹ Извештај ЦК КПС за 1947. . . Године 1946. број укупно повређених лица на раду износио је 32.668, а 1947. год. 45. 467; АЈ, Веће ССЈ, 117-43-123, 117-209-214-431; 117-49-257; АС, Веће ССС, ф.121; А ЦК СКЈ, XI-1/73, Комисија за привреду.
- ¹⁹² А ЦК СКЈ, V; K-II/24, ОПС.
- ¹⁹³ АЈ, ССЈ, 117-51-263; 117-404-2452; А ЦК СКЈ, V; K-IV/15, ОПС; АС, Веће ССС, ф-203; АС, записници Председништва ГО ССЈ за Србију, ф-121.
- ¹⁹⁴ АЈ, 117-44-220; 117-43-210; АС, Веће ССС, ф-376.
- ¹⁹⁵ „Службени лист ФНРЈ“ 41/47.
- ¹⁹⁶ АЈ, ССЈ, 117-51-266; АС, ЦК СКС, ф-51, Годишњи извештај Министарства рада за 1948. годину.
- ¹⁹⁷ АС, Веће ССС, ф-121 и 203; АЈ, ССЈ, 117-404-2452. У периоду од 1945. до 1947. радници у рудницима и фабрикама дали су 4.638.924 добровољна радна часа, у вредности од 26.222.813 динара. АС, РКССРНС, Ђ-75, ф-III. У току 1948. органи инспекције рада издали су 2.121 дозволу за прековремени рад за 3.870.429 прековремених часова, а стварно их је било далеко више. АС, ЦК СКС, ф-51. У првом полутођу 1950. у НРС је од укупно извршених радних сати 5% било прековремено, али и то само евидентираних и плаћених, док је неевидентираних било много више. АЈ, ССЈ, 117-51-266. У неким предузећима, као што је „Октобарска слобода“ у Београду, управа је затварала врата после одређене смене и приморавала раднике на прековремени рад, АЦК СКЈ, XI-1/73, Комисија за привреду, АЈ, ССЈ, 117-49-237.
- ¹⁹⁸ АС, Веће ССС, ф-376; АС, Министарство рада НРС, ф-100.
- ¹⁹⁹ АЈ, ССЈ, 117-448-2734; Службени лист ФНРЈ бр. 80/46, 70/47 и 84/48; „Глас“ 4. X 1946, стр. 4; В. Ђирковић, н. д. стр. 385-6; „Службени лист ДФЈ“, 47/45; „Политика“, 19. VII 1945, стр. 2; „Рад“, 14. VII 1945, стр. 4; „Службени лист ФНРЈ“, бр. 56/46 и 27/49. Комисија за радне спорове осниване су код сваког послодавца где је постојала синдикална подружница, а њихов састав чинила су по два представника управе предузећа и синдикалне подружнице. Спор се покретао на захтев послодавца или радника. У надлежност комисије спадало је доношење решења о отказу, решења о потраживањима по основу плате или накнаде штете, решења спорова из радних односа и слично.
- ²⁰⁰ Прва уредба о порођајном одсуству донета је 1946. АЈ, КСС, Д-XXXIII-СС/а, ф-7; „Службени лист ФНРЈ“, бр. 88/49; „Рад“, 13, VII 1946, стр. 2 и АЈ, ССЈ, Одељење ЦВ ССЈ 117-90-26.
- ²⁰¹ „Службени лист ФНРЈ“, 101/49; АЈ, ССЈ, 117-223-1346; 117-51-266; 117-404-2452; А ЦК СКЈ, Комисија за привреду, XI-12/22; „Рад“, 18. III 1950.
- ²⁰² „Политика“, 18. VI 1945, стр. 6, 3. IX 1945, стр. 4; „Глас“, 11. 12. 1945, стр. 3; „Службени лист ДФЈ“, 57, 82/45; АС, КСС, Д-XXXIII-СС-II/а, ф.9; АЈ, СПК, 41-607-953.
- ²⁰³ „Службени лист ФНРЈ“, 81/48; „Рад“, 22. IX 1948. и 18. III 1950, стр. 2; „Борба“, 2. X 1948, стр. 3; 25. I 1950, стр. 5. АЈ, ССЈ, 117-223-1346; А ЦК СКЈ, XI-12/22, Комисија за привреду; АС, Веће ССС, ф-203.
- ²⁰⁴ „Службени лист ФНРЈ“, бр. 28/46; „Рад“, 3. IV, 10. IV, 9. III 1946, стр. 7, 6. и 1; „Борба“, 30. III 1946, стр. 2; АЈ, КСС, Д-XXXIII-СС-II/а, ф-7А.
- ²⁰⁵ АС, Министарство рада НРС, ф-105 и 106; „Службени лист ФНРЈ“, 38/49; АЈ, ССЈ, 117-175-1007.
- ²⁰⁶ АС, Министарство рада НРС, ф-116. Ученици у привреди имали су у двогодишњим и трогодишњим школама 6 предмета из општег образовања, 5 предмета општег стручног образовања, а остало су били уже

- стручни предмети. АЈ, ССЈ, 117-174-1006; „Борба“, 8. VII 1947, стр. 1; „Рад“, 8. X 1947, стр. 4; „Глас“, 2. I 1946, стр. 3; АС, Министарство рада НРС, ф-105.
- ²⁰⁷ АЈ, ССЈ, 117-174-1006; „Рад“, 10. VII 1950, стр. 2; АЈ, Министарство рада ФНРЈ, Д-XXVI-МР, ф-171; АС, ЦК СКС, ОИУ, ф-43; Извештај ЦК КПС за 1947. . .
- ²⁰⁸ Од 64 зграде које је прегледала Комисија Министарства рада 1949. године, 39 није имало воду у згради, 5 није имало грејање, а 25 није уопште одговарало намени, АС, Министарство рада НРС, ф-109.
- ²⁰⁹ АС, Веће ССС, ф-203; А ЦК СКЈ, V, К-II/27 и 39, ОПС; АЈ Привредни савет, 40-66-165; АС, Министарство рада НРС, ф-106 и 108; АЈ, ССЈ, 117-175-1007; АС, Веће ССС, ф-211.
- ²¹⁰ АС, Веће ССС, ф-145; и ф-791; „Борба“, 28. X 1947, стр. 4; „Глас“, 2. I 1946, стр. 3; АЈ, Министарство рада ФНРЈ, ф-81. У првом полугођу 1949. у НРС било је 1.130 кривичних дела која су извршили малолетни преступници, од чега 243 (21,6%) ученици у привреди. Та кривична дела била су делом из области економског криминалитета, а већина из општег криминалитета. АЈ, ССЈ, 117-174-1006; АЈ, Министарство рада ФНРЈ, Д-XXVI-МР-ПЧ, ф-81; АС, Веће ССС, ф-203.
- ²¹¹ Влада ФНРЈ донела је 18. IV 1946. Уредбу о укидању радничких комора, Средишње управе за посредовање рада и Јавне берзе рада. Уредбом је био овлашћен ГО ЈСЈ да може организовати службу посредовања рада преко својих одсека. „Службени лист ФНРЈ“, 33/46, „Борба“, 23. IV 1946, стр. 2; „Рад“, 24. IV 1946, стр. 5. После прикључења службе посредовања рада синдикатима, ГО је приступио њеном организационом сређивању и прописао Правила о организацији посредовања рада, по којима је главна дужност синдиката била проналажење и расподела радне снаге, „Службени лист ФНРЈ“, бр. 53/46. Подружнице за посредовање рада бринуле су се о запошљавању, исплаћивале помоћ, налазиле преноћиште и сл., „Глас“, 1. VII 1946, стр. 5; „Рад“, 3. VII 1947, стр. 4. Годину дана касније донет је и Правилник о организацији службе уписеле радника којим су за носиоце службе уписеле одређени ЈСЈ, преко централних одбора, тј. Одељења за уписеле при ЦО, ГО и МСВ, „Службени лист ФНРЈ“, бр. 53/47.
- ²¹² Одговарајући на допис Среског синдикалног већа у Титовом Ужицу о томе какав став треба заузети према прековременом раду радника из предузећа у акцијама које организује НФ, ЦК КПС одговара да су основни и најважнији задаци свих колектива остварење и премашење плана производње и да том задатку треба подржити све остале, па, према томе, и поштедети фронтонских акција, раднике из производње, АС, ЦК СКС, СИУ, ф-43.
- ²¹³ Извештај ЦК КПС за 1947. . . ; АС, Председништво владе НРС, Г-17, ф-89; А ЦК СКЈ, V; К-IV/13, ОПС; АС, Г-36 Министарство индустрије НРС, ф-4. У грађевинској индустрији 1948. примљено је 2,5 пута више радника него што је било запослено, а 2,7 пута је више отпуштено. У индустрији кудеље и лана просечно је током 1948. — 15% радника одлазило, а 17% примано. У шумарству НРС број сталних радника кретао се од 15 до 20%. АС, Министарство шумарства НРС, ЦК СКС, ОИУ, ф-82; АС, ПК НРС, Г-29, ф-14; АС, Веће ССС, ф-437; А ЦК СКЈ, V, К-IV/39, ОПС; АЈ, Служба посредовања рада при ССЈ, 115-47-246; АС, Министарство рада НРС, ф-105 и 106. Рудници републичког значаја стално су оскудевали у радној снази јер су селаци (80% радне снаге) целог лета и јесени напуштали посао. Висок је био и проценат тродневних боловања, изостанака суботом и недељом, изостанака због верских празника и сл. Да би задржали радну снагу, управници предузећа су изостанке толерисали. Производња је опала са опадањем радне снаге од марта месеца, АС, ЦК СКС, ОИУ, ф-51; АЈ, ССЈ, 117-127-822; АС, Министарство рада НРС, ф-96. Народна скупштина ФНРЈ, IV ванредно заседање Савезног већа и Већа народа, Стенографске белешке, 26-30. XII 1948, Београд 1948.
- ²¹⁴ АС, ЦК СКС, Годишњи извештај Министарства рада, ф-51; АС ЦК СКС, ОИУ, ф-82; К. Михаиловић, н. д., стр. 315.
- ²¹⁵ АС, Министарство рада НРС, ф-106. Током 1945. и 1946. у тимочким рудницама ратни заробљеници чинили су 42% радне снаге; АС, ЦК СКС, ОИУ, ф-82.

- ²¹⁶ АЈ, ССЈ, 117-121-808; АЈ, Министарство индустрије 17-2-2.
- ²¹⁷ АС, ПК НРС, Министарство унутрашњих послова, Г-29, ф-3.
- ²¹⁸ Уз уговор о раду обично је приложен Упитник основних података, у коме су се налазили подаци о заробљенику и карактеристике које је давао председник антифашистичког одбора логора. АС, Министарство рада НРС, ф-114 и 115.
- ²¹⁹ АС, Министарство рада НРС, ф-106, 114. и 117; АЈ, ССЈ, Секретаријат ЦВ ССЈ, 117-90-26.
- ²²⁰ АС, Веће ССС, ф-145. Године 1947. на територији НРС било је 2.500 мађарских грађевинских радника. Према утаножењу између Министарства рада ФНРЈ и Земаљског савеза грађевинских радника Мађарске, било је предвиђено да ће се на ове раднике примењивати прописи радног законодавства ФНРЈ, да ће бити социјално осигурани, имати право на децији додатак, гарантовано снабдевање, трансфер уштеђевине и слање пакета. АС, Министарство рада НРС, ф-106. Током 1950, на територији НРС било је укупно 3.643 страна радника, од тога 1.183 фолксдојчера и 2.460 радника из 15 држава. Највише, 792 било је Немца, 420 Руса, 199 Бугара, 136 Италијана, итд. Страни радници у већем броју били су запослени у Београду, Нишу, Бору (1.302), Новом Саду итд. Радници су углавном у рударству, локалној индустрији, саобраћају и грађевинарству, зарађивали су просечно од 7.000 до 10.000 динара, АС, Веће ССС, ф-121; АС ЦК СКЈ, ф-37/10.
- ²²¹ „Рад“, 30. III 1948, стр. 2; АС, РК ССРНС, ф-32 и ф-1; „Глас“, 1. I 1949, стр. 3.
- ²²² АС, ЦК СКЈ, ОИУ, ф-43 и ф-51; АС, Веће ССС, ф-145; Службени лист ФНРЈ, бр. 79/48.
- ²²³ У фронтовске бригаде најчешће су ступали сиромашнији и средњи сељаци, чланови Партије. У неким крајевима бригадама је било обухваћено тек 12% чланства Народног фронта, док је у другим било и 90%. Веома мали број жена, само 5% био је укључен у фронтовске бригаде, АС, РК ССРНС, Стенографске белешке седнице ИО НФС од 25. XII 1948, ф-III и ф-2.
- ²²⁴ АС, РК ССРНС, ф-III; А ЦК СКЈ, V; K-IV/23, ОПС; IV/54; А ЦК СКЈ, Пленуми, II/7; А ЦК СКЈ, Политбиро III/37 и III/42.
- ²²⁵ АС, Веће ССС, ф-211; ф-437; АС, Министарство рада НРС ф-107; АС, ЦК СКЈ, V; K-IV/23, ОПС.
- ²²⁶ АС, Министарство рада НРС, ф-106. Мито Димитријевски, Из рада партијске организације у предузећима шумске и дрвне индустрије, „Партијска изградња“, бр 1-3, март 1949. стр. 23-30; исто, бр. 4-6, Београд 1949, стр 73-77. А ЦК СКЈ, Политбиро III/44.
- ²²⁷ А ЦК СКЈ, Политбиро, III/40, 42, 44, 46; А ЦК СКЈ, Пленуми, II/6, прилог 7 и II/; закона по коме се радни однос могао засновати само уговором о раду донет је 1948. године. Колективни уговори о раду морали су бити закључени и са групама радника и са добровољним радним бригадама. У пракси склапања уговора и њихово придржавање није се поштовало све до половине 1949, када се због настојања на устаљивању радне снаге почело овоме придавати знатна пажња.
- ²²⁸ На састанак Привредног савета 16. априла 1949. утврђене су привредне и административне мере које утичу као стимулативни фактор за прелазак радне снаге из пољопривреде у друге привредне гране, АЈ, ПС, 40-28-65.
- ²²⁹ АС, Веће ССС, ф-145, ф-211, ф-379; АС, РК ССРНС, ф-2.
- ²³⁰ „Службени лист ФНРЈ“, бр. 27 и 29/49, 4 и 11/50; ПС, 40-66-165; АС, Веће ССС, ф-337 и ф-437; АЈ, ССЈ 117-48-252; „Рад“, 25. I 1950, стр. 5; „Ворба“, 26. I 1950, стр. 5.
- ²³¹ АС, Планска комисија НРС, ф-5; А ЦК СКЈ, Комисија за народну власт, X₂-IV/3; А ЦК СКЈ, Комисија за народну власт, X-4/23, X-4/43, X-4/4; А ЦК СКЈ, ОПС, V; K-IV/13 и 34; АЈ, Комисија за заштиту народног здравља, ф-24.
- ²³² АЈ, Комитет за заштиту народног здравља ФНРЈ, Д-XXX, ф-5; Веће ССС, ф-382.
- ²³³ АЈ, Комитет за социјално старање, Д-XXXIII-СС-П/а, ф-7.
- ²³⁴ „Службени лист ФНРЈ“, бр. 56/1946; „Рад“, 13. VII. 19. XI 1946., стр. 2, 5, 4; „Глас“, 15. II 1946, стр. 4.

- ²³⁵ АЈ, ССЈ, 117-26-90; АЈ, ССЈ, 117-532-3372; Упутство о спровођењу Уредбе о плаћеном годишњем одмору, „Службени лист ФНРЈ“, бр. 58 и 82/1947; В. Ђирковић, н. д., стр. 388.
- ²³⁶ „Службени лист ФНРЈ“, бр. 53, 56/1946; „Рад“, 6. VII 1946, стр. 5; Глас, 10. VI 1946, стр. 1; Борба, 9. VI 1946, стр. 2.
- ²³⁷ „Службени лист ФНРЈ“, бр. 48, 60/1947, 52/1949; АС, Веће ССС, ф-145; Борба, 5. VI 1947, стр. 2.
- ²³⁸ Други конгрес ССЈ за Србију. . . , стр. 72-74; АЈ, ССЈ, 117-338-2090; АС, ЦК СКС, ОИУ, ф-43.
- ²³⁹ „Политика“, 19. II 1945, стр. 1; Борба, 19. II 1945, стр. 2; Рад, 17. III и 31. III 1945, стр. 8. и 7.
- ²⁴⁰ „Борба“, 19. XI 1946, стр. 2; „Рад“, 10. I 1947, стр. 5; Одлуке Четвртог пленума ЦО ЈСЈ са рефератом Воје Лековића, Планска производња и задаци ЈС, Београд 1946.
- ²⁴¹ АС, ЦК СКС, ОИУ, ф-43 и 44.
- ²⁴² АЈ, ССЈ, 117-338-2090; Календар ГО ССС, Београд 1949; Други конгрес ССЈ за Србију. . . , стр. 90-92; А ЦК СКЈ, Идеолошка комисија, VIII, II/4-д-24; АС, Веће ССС, Записник са седнице Председништва ГО ССС, ф-121.
- ²⁴³ Б. Кидрич, Сабрана дела, Чланци и расправе, стр. 201 и 437.
- ²⁴⁴ Б. Петрановић, Синдикати од обнављања. . . , стр. 197; Б. Петрановић, Политичка и економска основа. . . , стр. 117/8.
- ²⁴⁵ М. Калињин, О комунистичком одгоју. Београд 1949, стр. 325; Борба, 26. XI 1944, стр. 1; Политика, 9. VII 1945, стр. 4; Б. Кидрич, Говор на конференцији радничких повереника и После хероја борбе нека дођу хероји рада, Сабрана дела. . . ; Борба, 5. XII 1946, стр. 1. На Другом конгресу ССЈ за Србију у реферату о агитацији и пропаганди Мирко Милојевић је рекао: „Својом високом идејношћу и партијношћу наша агитација и пропаганда води жилаву борбу за оформљене лика новог радног човека, човека социјалистичке епохе. Имајући стално у виду овај узвишени циљ борбе за човека, она подстиче и развија најплеменитије карактерне особине наших радних људи: снажи њихову веру у своје властите снаге и развија љубав према правди, истини и слободи. . .“, стр. 156.
- ²⁴⁶ Политика, 2. IV 1945, стр. 3; А ЦК СКЈ, ЦК СКОЈ-а, IIа-2/1; АС, ЦК СКС, ОИУ, ф-90; Записници ИНОО града Београда. . . , стр. 10; Оснивачки конгрес КПС. . . , стр. 173; В. Ђирковић, н. д., стр. 347.
- ²⁴⁷ АС, ЦК СКС, ОИУ, Месечни извештај СК КПС Зајечар, ф-90; „Рад“, 6. II 1946, стр. 3; „Борба“, 25. и 29. VII 1945, стр. 3 и 5; АС, РК ССРНС, Стенографске белешке Првог конгреса НФС, реферат Благоја Нешковића, ф-1 и I.
- ²⁴⁸ „Борба“, 25. X 1945, стр. 3; „Борба“, 18. X 1945, стр. 2; Борба, 26. I 1946, стр. 3.
- ²⁴⁹ Е. Кардељ, Продукција и трговина-главни задатак позадине „Борба“, 24. II 1945, стр. 2; „Службени лист ДФЈ“, бр. 28/1945.
- ²⁵⁰ „Рад“, 16. I 1946, стр. 1; „Борба“, 11 III, 17. I и 25. IV 1946; „Глас“, 17. I 1946, стр. 4; В. Ђирковић, н. д., стр. 363.
- ²⁵¹ „Борба“, 25. IV 1946, стр. 2; „Рад“, 20. IV 1946, стр. 1; „Глас“, 18. IV 1946, стр. 1; „Службени лист ФНРЈ“, бр. 33 и 40/1946. Допунске карте добијала су предузећа преко среских, градских и рејонских народних одбора.
- ²⁵² АЈ, Министарство рада ФНРЈ, Д-XXVI, ф-171; АЈ, ССЈ, 117-129-837.
- ²⁵³ Календар ГО ССС, Београд 1949, стр. 38; „Борба“, 14. III 1949, стр. 1; „Рад“, 7 II 1948, стр. 1.
- ²⁵⁴ У 1947. у НР Србији су била проглашена 31.284 ударника, а 1949. око 130.000. АС, Привредни савет НРС, Статистички годишњак за 1949, ф-54; „Рад“, 18. I 1950, стр. 3; Уредба о додељивању почасног звања ударника, Упутство о допунском снабдевању ударника и о начину издавања потрошачких карата ударницима и Решење о висини премашаја радне норме за додељивање почасног звања ударника, „Службени лист ФНРЈ“, бр. 73 и 100/1949.
- ²⁵⁵ А ЦК СКЈ, Организационо-политички секретаријат, V; К-II/14; А ЦК СКЈ, ОПС, V; К-IV/52; „Рад“, 26. VI 1947, стр. 1-2.
- ²⁵⁶ „Службени лист ФНРЈ“, бр. 99 и 106/1946; АС, ЦК СКС, ОИУ, ф-43; „Борба“, 25. I 1947, стр. 3; АЈ, ССЈ, 117-26-90; Б. Кидрич, Нацрт основног закона о државним привредним предузећима, Сабрана дела. . .

- стр. 34 и 171; „Службени лист ФНРЈ“, бр. 43/1948; В. Ђирковић, н. д., стр. 384.
- ²⁵⁷ Приликом предлагања радника за Орден рада, у обзир су долазили они радници који су, поред успеха на послу, били активни у синдикатима, имали добру прошлост и правилан политички став. Избор за службених радника вршиле су комисије формиране од директора предузећа, персоналног референта, председника и секретара синдикалне подружнице, А ЦК СКС, ОИУ, ф-43; АС, ЦК СКС, ф-37/8.
- ²⁵⁸ АЈ, ССЈ, 117-128-823; „Службени лист ФНРЈ“, бр. 40/1949; АЈ, Привредни савет, 40-7-13; А ЦК СКС, ОИУ, ф-44.
- ²⁵⁹ АЈ, ССЈ, 117-133-852; „Борба“, 21. VII 1948, стр. 3. За оцену успеха приликом додељивања прелазних застава узимало се: проценат извршења плана, проценат смањења цене коштања, побољшање квалитета, изградња кадрова, радна дисциплина, АЈ, ССЈ, 117-127-882; „Службени лист ФНРЈ“, бр. 62/1943.
- ²⁶⁰ А ЦК СКЈ, ОПС, V; K-IV/29; АС, Веће ССС, ф-190 и 527.
- ²⁶¹ АС, Веће ССС, ф-211; АС, ЦК СКС, ф-15; Глас, 9. 6. 1946, стр. 1; „Рад“, 4. X 1948, стр. 3; АЈ, Министарство индустрије ФНРЈ, 17-121-807; АЈ, ССЈ, 117-338-2090; АЈ, ССЈ, Извештај ГО ЈСС о резултатима првомајског такмичења 1947, 117-127-822.
- ²⁶² АЈ, ССЈ, Улога и задаци Јединствених синдиката, 117-395-2374; „Рад“, 8. V 1946, стр. 2; А ЦК СКЈ, Едвард Коцбек, Народи Југославије стварају темеље своје праве културе, Нова Југославија 20; „Рад“, 7. VII 1945, стр. 4-8. Другог дана конгреса синдиката Србије, Душан Петровић Шане је рекао у свом излагању да синдикати морају постати организације у којима ће радници да стичу организационе навике и политичко васпитање, да раде свакодневно на васпитавању маса да би их подigli до оног степена када ће оне постати организатори производње и активни помагачи у управљању привредом.
- ²⁶³ Положај жене законски је решен већ у првим данима по ослобођењу, али масе су остале затворене, држећи се принципа супериорности мушкараца. Жене су у малом броју долазиле на одговорне државне, друштвене и политичке функције, а 1949. чиниле су већину неквалификоване радне снаге, АЈ, ССЈ, 117-223-1346; А ЦК СКЈ, Комисија за масовне и друштвене организације, XII 13/1; „Глас“, 17. VI 1946, стр. 6; „Рад“, 2. III 1946, стр. 2; А ЦК СКЈ, СКОЈ, Ш-д-10; АС, Веће ССС, ф-145.
- ²⁶⁴ АС, ЦК СКС, Записник са седнице ЦК КПС, ф-32; Оснивачки конгрес КПС. . . , реферат Митре Митровић, О организацији и пропаганди, стр. 192; „Рад“, 14. IV 1945, стр. 5; В. Петрановић, Политичка и економска основа, . . . , стр. 68-80.
- ²⁶⁵ АЈ, ССЈ, 117-5-16; Одлуке Четвртог пленума. . . ; АЈ, ССЈ, Служба посредовања рада 117-49-258; АС, ЦК СКС, СИУ, ф-43.
- ²⁶⁶ АС, ЦК СКС, Управа Агитпропа, ф-46; „Борба“, 12. VI 1947, стр. 3; АС, ЦК СКС, ОК КПС Титово Ужице, ф-144; АС СКЈ, Идеолошка комисија, VIII, П/4-д-6; АЈ, ССЈ, 117-404-2452; АЈ, ССЈ, 117-955-167, Културно-просветно одељење; АС, ЦК СКС, ОИУ, ф-43; АС, Веће ССС, ф-145.
- ²⁶⁷ Извештај ЦК КПС за 1947. годину. . . ; „Рад“, 6. VII 1946, стр. 1; „Рад“, 4. X 1948, стр. 3; АС, ЦК СКС, ОИУ, ф-44; АЈ, ССЈ, 117-822-127, Привредно одељење; АС, Веће ССС, ф-190; В. Петрановић, Синдикати. . . , стр. 197 и 204; АС, РК ССРНС, Стенографске белешке Првог конгреса НФС, ф-1.
- ²⁶⁸ А ЦК СКЈ, Идеолошка комисија, VIII, П/8-а-5; АЈ, ССЈ, 117-338-2090; АС, ЦК СКС, ОИУ, ф-44; АС, ЦК СКС, ОК КПС Ниш, ф-13.
- ²⁶⁹ А ЦК СКЈ, Идеолошка комисија, VIII, VI/1-6-97; „Борба“, 8. V 1945, стр. 2; „Рад“, 21. IV 1946, стр. 3; „Глас“, 19. V 1946, стр. 6.
- ²⁷⁰ А ЦК СКЈ, Идеолошка комисија, VIII, П/2-6-41; VIII, П/5-6-13; VIII, П/5-6-21; VIII, П/5-6-38; VIII, П/5-а-3; АЈ, ССЈ, 117-175-1011; А ЦК СКЈ, V; K-IV/54, ОПС.
- ²⁷¹ А ЦК СКЈ, Идеолошка комисија, VIII, П/2-6-2.
- ²⁷² А ЦК СКЈ, Идеолошка комисија, VIII, П/4-д-2; VIII, П/5-ц-82.
- ²⁷³ АС, ЦК СКС, ОИУ, ф-53; „Рад“, 14. III 1947, 4.
- ²⁷⁴ А ЦК СКЈ, VIII, П/5-а-1, Идеолошка комисија; АЈ, ССЈ, 117-167-955, Културно-просветно одељење.

- ²⁷⁵ Први „клуб технике“ у земљи основан је у подружници „Иван Милутиновић“. Појачана пажња поклања се „Народној техници“ после Четвртог пленума синдиката, јер је ова организација популаризацијом науке и технике и обуком кадрова у једриличарству, падобранству, вожњи моторних возила, пилотажи и фотоапаратству, имала значаја и за одбрану земље. У НРС је 1949. било 85 клубова технике по предузећима са 327 кружока разних грана. АЈ, ССЈ, 117-338-2090; АС, Веће ССС, ф-121; АС ЦК СКС, ОИУ, ф-44; Други конгрес ССЈ за Србију. . . , стр. 93/4.
- ²⁷⁶ А ЦК СКЈ, Идеолошка комисија, VIII, П/1-а-17; VIII, П/8-а-2; „Борба“, 6. IX 1949, стр. 2; „Борба“, 2. II 1948, стр. 2; АС ЦК СКС, ОИУ, ф-90 и 92.
- ²⁷⁷ АЈ ССЈ, 117-338-2090; А ЦК СКЈ, Идеолошка комисија, VIII, VI/2-д-5.
- ²⁷⁸ АС, Привредни савет НРС, Статистички годишњак за 1949, св. 1, ф-54.
- ²⁷⁹ АС, Веће ССС, ф-145; А ЦК СКЈ, VIII, П/8-а-3, Идеолошка комисија; АС ЦК СКС, ОИУ, ф-43; „Рад“, 27. XI 1950, стр. 2; „Рад“, 3. III 1945, стр. 8.
- ²⁸⁰ „Борба“, 7. IV 1948, стр. 1; „Борба“, 8. I 1947, стр. 2; „Службени лист ФНРЈ“, бр. 67 и 95/1949.
- ²⁸¹ АЈ, ССЈ, 117-167-955; АЈ, ССЈ, 117-338-2090; „Службени лист ФНРЈ“, бр. 18 и 113/1948; „Борба“, 17. XII 1947, стр. 2.
- ²⁸² АС, Министарство рада НРС, ф-105; „Службени лист ФНРЈ“, бр. 99/1947; „Службени лист ФНРЈ“, бр. 104/1948; Извештај ЦК КПС за 1947...; АС, Планска комисија НРС, ф-6; АС, ЦК СКС, ОИУ, ф-51; А ЦК СКЈ, Комисија за привреду, XI-1/28; АЈ, Привредни савет, 40-66-165.
- ²⁸³ Б. Петрановић, Р. Кончар, Р. Радоњић, Седнице Централног комитета КПЈ (1948-1952), Београд 1985, стр. 307, 324, 356, 358.
- ²⁸⁴ АС, ЦК СКС, ОИУ, ф-43; Други конгрес ССЈ за Србију. . . , стр. 50-53; АЈ, ССЈ, 117-167-955, Културно-просветно одељење; „Политика“, 15. VI 1945, стр. 6 и 2. IX 1945, стр. 6.
- ²⁸⁵ Други конгрес ССЈ, Београд 1951, стр. 208-220; Рад, 23. VIII 1950, стр. 1; „Рад“, 13. VIII и 8. VIII 1950, стр. 2, 1; „Борба“, 14. VIII 1950, стр. 2; „Борба“, 27. XI 1950, стр. 2; А ЦК СКЈ, Идеолошка комисија, VIII, II/2-а-19; АС, ЦК СКС, ОИУ- ф-37/11, ф-45, ф-140.
- ²⁸⁶ Одлуке IV пленума ЦО ЈСЈ са рефератом Воје Лековића, Планска производња и задаци Јединствених синдиката, Београд 1946, „Борба“, 17. XI 1946, стр. 2; „Рад“, 21. XI 1946, стр. 5; Б. Петрановић, Синдикати од обнављања. . . , стр. 199.
- ²⁸⁷ АС, Веће ССС, Извештај о раду синдиката радника и службеника текстилно-одевне индустрије Југославије, ф-437; АС, ЦК СКС, ОИУ, ф-54; АС, Веће ССС, ф-211; АС, ЦК СКС, ОИУ, ф-68; АЈ, ССЈ, 117-121-808.
- ²⁸⁸ АС, Веће ССС, ф-206; АЈ, ССЈ, 117-404-2452; АС, ЦК СКС, ОИУ, ф-63; АС, ЦК СКС, ОИУ, ф-54; АС, ЦК СКС, ОИУ, Извештај о раду МК КПС Београд за 1948, ф-157.
- ²⁸⁹ А ЦК СКЈ, ОПС, V; K-IV/1, 3, 14, 19, 28, 29, 52, 55; А ЦК СКЈ, ОПС, V; K-II/10; А ЦК СКЈ, ОПС, V; K-1/70; АС, ЦК КПС, ОК КПС Крагујевац кут. бр. 5; Рад, 7. VIII 1946, стр. 2; АС, Веће ССС, ф-278; А ЦК СКЈ, Комисија за привреду XI-1/13; АС, ЦК СКС, ОИУ, ф-44. Годишњи извештај ГО ССС у 1948; АС, ЦК СКС, ОИУ, ф-91; АС, ЦК СКС, ОК КПС Ниш, ф-15; „Борба“, 6. I 1946, стр. 3 и 13. II 1949, стр. 2.
- ²⁹⁰ И. Вожичевић, О раду партијске организације у синдикатима, Партијска изградња бр. 4-6, Београд 1949; М. Павићевић, Основна партијска организација и синдикална подружница у предузећу, „Партијски изградња“, бр. 5, Београд 1949, стр. 18-32; „Рад“, 4. VII 1950, стр. 1.
- ²⁹¹ АС, ЦК СКС, ОИУ, ф-43; АЈ, ССЈ, 117-5-16.
- ²⁹² АС, ЦК СКС, ОИУ, ф-43; „Рад“, 25. XI 1947, стр. 2.
- ²⁹³ Земаљски одбори су имали пленум од најмање 15 чланова и Извршни одбор од 7 до 11 чланова, „Рад“, 24. II 1948, стр. 1; „Рад“, 11. XI 1947, стр. 1; АС, ЦК СКС, ОИУ, Годишњи извештај о раду ГО ССС, ф-44.
- ²⁹⁴ „Рад“, 28. II 1948, стр. 1; 13. XII 1948, стр. 1.
- ²⁹⁵ АС, Веће ССС, ф-211; АС, ЦК СКС, ОИУ, ф-54; АС, Веће ССС, ф-145.
- ²⁹⁶ Пети конгрес КПЈ, Извештај и реферати, Београд 1948, стр. 404-406.
- ²⁹⁷ Други конгрес ССЈ за Србију. . . , стр. 105-108.

- ²⁹⁸ А ЦК СКЈ Комисја за привреду XI-1/97.
²⁹⁹ АЈ, ССЈ, 117-48-252; „Рад“, 10. I 1950, стр. 1; „Рад“, 27. V 1950, стр. 1; Б. Петрановић, Синдикати од обнављања. . . , стр. 204-5.
³⁰⁰ АС, Веће ССС, ф-121; „Рад“, 4. 14. и 15. VII 1950, стр. 1; и 23. VIII 1950, стр. 2.
³⁰¹ „Рад“, 22. и 23. VIII 1950, стр. 2; „Рад“, 15. и 30. IX 1950, стр. 2 и 1-3; АС, ЦК СКС, ОИУ, Извештај ОК КПС крагујевачке области за 1949, ф-133; АС, ЦК СКС, ОИУ, ф-53 и ф-37/11.

Мр Радмила Радич. Обществено-економическое положение рабочего класса в Сербии в 1945 - 1950 годах.

Резюме

Изменением носителя власти и характера общественно-политического устройства Югославии после войны положение рабочего класса не изменилось автоматически. Тяжелое социальное и экономическое положение, в котором находились трудящиеся и другие слои населения, вызвали, наряду с другими причинами, большие материальные и человеческие жертвы во время войны и требование как можно быстрого развития страны и ликвидации неразвитости. Невозможность большего участия в управлении и решениях рабочего класса в производстве в первые после военные годы были следствием централистского управления хозяйством и обществом со стороны государственных органов. Однако рабочий класс получил до тех пор неизвестные уверенность приема на работу, возможность широкого и бесплатного пользования услугами общественных служб, образования, лечения и др. Меняется отношение к труду и производственному работнику, а моральный стимул превалирует над материальным. Требования нового общества и быстрого строительства страны вводят новые функции массовых организаций, характер которых меняется. В таких условиях профсоюзная организация становится главным мобилизатором и агитатором рабочего класса. Новая роль ставит профсоюз в очень сложное положение, так как он с одной стороны все еще организация, которая должна защищать интересы рабочих, а рабочий класс сейчас на власти, а, с другой стороны, должно было меняться отношение профсоюза к государству и Партии. Профсоюзная организация и далее формально независима, но со временем теряет многие функции, которые имела в капиталистическом обществе, и становится трансмиссией между государством и Партией с одной стороны, и рабочим классом, с другой. Столкновение с Информбюро и введение рабочего самоопределения внесли еще больше неясности о дальнейшей роли профсоюзных организаций, что в некоторых случаях привело к их ликвидации.